

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ústav lingvistiky a ugrofinistiky

Marián Sloboda

**Běloruština a ruština v Bělorusku
z perspektivy jazykového managementu**

diplomová práce

obor: lingvistika a fonetika & slavistika

vedoucí práce: doc. PhDr. Jiří Nekvapil, CSc.

oponentka: doc. PhDr. Hana Gladkova, CSc.

konzultanti: Сяргей Смятрычэнка (БДУ)

Інна Каліта (PF UJEP)

Praha, 2003

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně
s využitím uvedených pramenů a literatury

Marián Sloboda

Praha, 17. srpna 2003

Obsah

PŘEDMLUVA	1
ÚVOD	3
1. PRIZMA JAZYKOVÉHO MANAGEMENTU	7
1.1. Jazykové plánování a jazyková kultura	8
1.2. Jazykový management	11
1.3. Jazykový management a etnojazyková vitalita	14
2. JAZYKOVÝ MANAGEMENT A JAZYKOVÁ, NÁRODNÍ A POLITICKÁ IDENTITA	21
2.1. Příčiny vzniku běloruské národní/etnické a jazykové identity	22
2.1.1. Ideje národního hnutí	
2.1.2. Identifikace s Velkoknížectvím litevským a jeho oficiálním jazykem	
2.1.3. Carská vnitřní politika po anexi území litevské Rusi	
2.2. Hranice běloruské identity	29
2.2.1. Hranice národní identity	
2.2.2. <i>Trasjanka</i> – mezi běloruštinou a ruštinou	
2.3. Běloruská národní identita, jazyk a jazykový management	39
2.3.1. Vnímání vztahu národní identity a jazyka: meziskupinové rozdíly	
2.3.2. Vnímání vztahu národní identity a jazyka: mezijazykové rozdíly	
2.3.3. Náboženství jako superiorní konstruent etnické identity	
2.3.4. Etnická identita v ideologii jazykového managementu	
2.3.5. Politizace současného jazykového managementu	
2.3.6. Etnocentrická ideologie současného jazykového managementu	
3. JAZYKOVÝ MANAGEMENT A VITALITA BĚLORUŠTINY A RUŠTINY	53
3.1. Období rusizace za carské vlády (1772–1917)	56
3.1.1. Demografické proměnné	
3.1.2. Jazykový management	
3.1.2.1. Jazykový management ve státních orgánech	
3.1.2.2. Jazykový management ve vzdělávání	
3.1.2.3. Jazykový management v médiích a kultuře	
3.1.2.4. Jazykový management v náboženském životě	
3.1.3. Etnojazyková vitalita	
3.2. Období bělorusizace po vzniku běloruského státu (1918–1928)	87
3.2.1. Demografické proměnné	
3.2.2. Jazykový management	
3.2.2.1. Jazykový management ve státních a stranických orgánech	
3.2.2.2. Jazykový management ve vzdělávání	

3.2.2.3. Jazykový management v médiích	
3.2.2.4. Jazykový management v kultuře	
3.2.2.5. Jazykový management ve vědě a hospodářství	
3.2.3. Etnojazyková vitalita	
3.3. Období rusizace po Stalinově změně politického kurzu (1929–1984)	97
3.3.1. Demografické proměnné	
3.3.2. Jazykový management	
3.3.2.1. Jazykový management ve vzdělávání	
3.3.2.1. Jazykový management v médiích	
3.3.3. Etnojazyková vitalita	
3.4. Období druhé bělorusizace po vyhlášení <i>glasnosti</i> (1985–1994)	116
3.5. Období rusizace za Lukašenkova režimu (1995–2003)	122
ZÁVĚR	127
LITERATURA	133
PŘÍLOHY	149
Příloha 1: Grafy	
Příloha 2: Běloruské abecedy, výslovnost a transkripce	
Příloha 3: První všeobecné sčítání obyvatelstva Ruského impéria v roce 1897	
Příloha 4: Noviny <i>Haua Huša/Nasza Niwa</i>	
Příloha 5: Mapa Běloruska	

SEZNAM TABULEK A GRAFŮ

Tabulky

- Tabulka 1: Počet a podíl Bělorusů s rodným jazykem běloruským – s. 43
- Tabulka 2: Podíl členů národnostních skupin s rodným jazykem ruským – s. 44
- Tabulka 3: Podíl osob s rodným jazykem běloruským v národnostních skupinách (v %) – s. 47
- Tabulka 4: Obyvatelstvo ve městech a na venkově podle národnosti (v %, 1926) – s. 88
- Tabulka 5: Poměr počtu obyvatel považujících běloruštinu nebo ruštinu za druhý jazyk, který plynně užívají (1970, 1979, 1999) – s. 99
- Tabulka 6: Počet bělorusko-ruských bilingválů mezi Bělorusy a Rusy (1970, 1979) – s. 99
- Tabulka 7: Rusové považující běloruštinu za svůj rodný jazyk nebo nerodný jazyk, který plynně užívají (v %, 1970, 1979, 1989) – s. 107

Grafy

- Graf 1: Podíl Rusů a osob s rodným jazykem ruským z celkového počtu obyvatelstva (v %) – s. 43
- Graf 2: Poměry rodilých mluvčích jednotlivých jazyků ve městech (1897) – s. 59
- Graf 3: Poměry rodilých mluvčích jednotlivých jazyků na venkově (1897) – s. 59
- Graf 4: Počet knih a brožur v běloruštině a ruštině (1918–1927) – s. 95

- Graf 5: Náklad knih a brožur v běloruštině a ruštině (1918–1927) – s. 95
- Graf 6: Poměr počtu obyvatel s rodným jazykem běloruským a ruským (1939–99) – s. 98
- Graf 7: Počet žáků ve školách podle vyučovacího jazyka (1992/93–2000/01) – s. 120
- Graf 8: Počet knih a brožur v běloruštině a ruštině (1928–80) – *příl. 1*
- Graf 9: Náklad knih a brožur v běloruštině a ruštině (1928–80) – *příl. 1*
- Graf 10: Náklad periodického tisku časopiseckého typu v běloruštině a ruštině (1936, 1940, 1946–80) – *příl. 1*
- Graf 11: Náklad novin v běloruštině a ruštině (1928–80) – *příl. 1*
- Graf 12: Počet knih a brožur v běloruštině v porovnání s celkovou produkcí (1985, 1990–2000) – *příl. 1*
- Graf 13: Náklad knih a brožur v běloruštině v porovnání s celkovou produkcí (1985, 1990–2000) – *příl. 1*
- Graf 14: Náklad periodického tisku časopiseckého typu v běloruštině v porovnání s celkovou produkcí (1985, 1990–2000) – *příl. 1*
- Graf 15: Náklad novin v běloruštině v porovnání s celkovou produkcí (1985, 1990–2000) – *příl. 1*

PŘEDMLUVA

Tuto diplomovou práci jsem položil do průsečíku svých slavistických a sociolingvistických zájmů, které poměrně záhy vykrytalizovaly po tom, co jsem začal studovat lingvistiku a fonetiku a o rok později i slavistiku všeobecnou a srovnávací na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Od roku 1999 jsem se začal zajímat o problematiku menších etnojazykových skupin (tj. skupin, jejichž členové vnímají nebo považují svůj jazyk za důležitý prvek své etnické identity), skupin, které žijí v jinojazyčném a jinoetnickém prostředí. Zaujaly mě vlastně ne tolik ty skupiny jako spíše jejich členové – jednotliví lidé a jejich život na hranici mezi dvěma jazyky a světy. Postupem času nebylo možné si nevšimnout jedné z otázek spojených s jejich způsobem života – otázky možností, které si mluvčí ve svém každodenním životě vytvářejí nebo náhodně nacházejí díky tomu, že užívají dvou jazyků. Nebylo pak možné přehlédnout ani *rozdíly* mezi možnostmi, které mají mluvčí různých jazykových skupin v kontaktu, tj. přehlédnout asymetrii v jejich vztazích.

Můj studijní zájem se ovšem neformuloval takto obecně. Skládal se jako mozaika z malých poznatků, které jsem získával o Řecích v České republice, později Slovácích v Chorvatsku, Česku a Vojvodině. Téma diplomové práce s tímto zdánlivě nesouvisí (občas to tak viděli jiní lidé a upozornili mě na to). Už ani ty uvedené skupiny nemají spolu zdánlivě nic společného (takto to také občas viděli jiní lidé a upozornili mě na to). Z jistého úhlu pohledu jde ale u všech skupin vlastně o totéž – lidé, kteří k těmto skupinám patří, se nacházejí ve víceméně stejné životní situaci. Nicméně pravdou je, že by mě sám tento úhel pohledu nezavedl právě k bělorusko-ruské problematice nebýt jedné další okolnosti: asi před dvěma či třemi lety mě Jiří Nekvapil jako svého „pomvěda“ požádal, snad z titulu toho, že jsem student slavistiky, o shromáždění nějakých informací o vztahu dvojic slovanských společenství v kontaktu: mluvčích slovinštiny a svého času srbochorvatštiny, dolní a horní lužické srbštiny a běloruštiny a ruštiny. S ohledem na mou osobní situaci mě jaksi „přirozeně“ už předtím zajímalo něco podobného, totiž česko-slovenské vztahy, a tak jsem ten „úkol“ přijal rád, protože to byla i možnost porovnávat. Vlastní nešikovností mě ale materiál k první zvolené problematice – bělorusko-ruské – přerostl, a tak jsem se rozhodl v diplomové práci vyměnit chorvatské Slováky za běloruštinu a ruštinu v Bělorusku, když už jsem se tímto tématem začal zabývat. Ve stejnou dobu jsem si, stejně jako mnoho studentů, kladl otázku, *jak* se to „zabývat se něčím“ může dělat. Při hledání řešení mi pomohly diskuze s Jiřím Nekvapilem a to, že mi zprostředkoval některé způsoby pohledu na některé věci. Za teoreticko-metodologickou inspiraci (nejen) pro tuto práci určitě vděčím jemu a tímto mu děkuji. Za pomoc při

získávání informací, které jsem při psaní diplomové práce použil, vděčím Uladzimiru Katkouskému, který mi poskytl i důležitý první kontakt s běloruskou tematikou, a Běloruskému centru (<http://www.belcentrum.org>) za jeho práci a informace. Velký dík patří mým konzultantům Sjarhjeji Smatryčenkovi z Běloruské státní univerzity a Inně Kalitové z Pedagogické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, kteří si našli čas, aby pročetli první a druhou kapitolu této práce. Třetí kapitolu jsem neměl včas dokončenou, abych ji mohl konzultantům poslat, a proto se bude muset obejít bez jejich cenných připomínek. V neposlední řadě děkuji své matce, která na sebe převzala mé existenční starosti, a umožnila mi tak věnovat se nerušeně studiu.

ÚVOD

Zajímá-li nás, co se děje se dvěma jazyky a jejich mluvčími při vzájemných kontaktech, tj. zaujmeme-li perspektivu kontaktové lingvistiky a sociologie jazyka, můžeme v dějinách slovanských jazyků a jejich mluvčích narazit na zajímavou kapitolu. Existují dvojice slovanských jazyků, které jsou si blízké nejen strukturně, ale také geograficky a ovšem také ekonomicky (fungují v rámci jedné ekonomiky), politicky (fungují v rámci jednoho státu), sociálně (fungují v interakcích mezi členy dvou slovanských společenství, popř. v rámci jednoho bilingvního společenství). Z různých sociálně historických příčin ovšem dochází k tomu, že tyto jazyky nejsou nositeli stejně velkého kulturního, politického a ekonomického kapitálu (řeceno v termínech Pierra Bourdieu [1998]) – neposkytují mluvčím stejné příležitosti. Dochází také k tomu, že mluvčí těch dvou jazyků tuto nerovnost vnímají a spolukonstruuji ji nebo ji „dekonstruuji“. Úplná „dekonstrukce“ nerovnosti dvou jazyků často nenastává, a tak můžeme v mnoha případech mluvit o asymetrii mezi dvěma slovanskými jazyky v kontaktu, resp. slovy Rolanda Martiho o „malých“ a „velkých“ (tj. počtem mluvčích, ekonomicky, politicky nebo kulturně malých a velkých) slovanských jazyčích v kontaktu (viz Nekvapil, 2003). Tato kapitola dějin slovanských jazyků je v odborné literatuře zatím jen rozepsána. Zřejmě nejnovějším a výjimečně monografickým příspěvkem k tomuto tématu je 50. číslo časopisu *Lětopis*, obsahující jeden všeobecný, teoretický článek (Nekvapil, 2003) a tři články „faktografické“, věnované horní a dolní lužické srbštině (Martí, 2003), slovinštině a srbochorvatštině (Stabej, 2003) a běloruštině a ruštině (Запрудски, 2003).

Hlavním tématem této práce bude vzájemný vztah běloruštiny a ruštiny podobně jako v článku Sjarheje Zaprudského (Запрудски, 2003), ovšem narozdíl od jeho převážně „faktografické“ práce se zde pokusím posílit teoretickou složku a zavést do výkladu strukturu, vycházející z některých sociolingvistických konceptů.¹ Sama tato perspektiva se stane důležitým tématem této práce.

Přívlastek „sociolingvistický“ se mnohde ve slavistické literatuře vyskytuje i jen tam, kde jde pouze o „zorný úhel“, jak to výstižně vyjádřil Miroslav Dudok (1997: 208), když charakterizoval záběr slovenské jazykovědy, která právě vstupuje do fáze, kdy její představitelé začínají počítat s jazykovými jevy jako součástí jevů sociálních. Sociolingvistika ovšem podle mě není jen tento zorný úhel, ale relativně samostatná

¹ O vztahu běloruštiny a ruštiny z hlediska jazykově strukturního, zvl. s ohledem na potenciální „interference“, viz např. Русский... (1985: 60–159), Типология... (1999: 11–93), Иванова (2001) a tam uvedenou literaturu.

disciplína, která už má svou tradici – své koncepty, termíny, koncepce, teorie a metodologie, jakkoliv jsou různorodé. V této práci nebudu jen obecně chápat jazyk jako součást společenského a psychického života konkrétních lidí a jejich skupin, ale pokusím se vidět jazykový život skrze sociolingvistické koncepty a možnosti jejich spojitelnosti.

Domnívám se, že o vztahu běloruštiny a ruštiny v Bělorusku je v českém prostředí dosud málo známo. Co se týká novějších příspěvků na dané téma, kromě několika populárních textů pro laickou veřejnost (např. Skálová, 2002; sajt *Belarus Online*, <http://www.belarus.cz>) může český čtenář narazit zřejmě jen na zprávu Aleše Brandnera (1998), recenzi Jany Krumpholcové (1999/2000), příspěvek etnoložky Hany Synkové (2000) a spíše pouze slavista objeví ve slovenském časopise *Slavica Slovaca* přehledový článek Viktorije Ljašukové (Ляшук, 1999). Absence větších studií a článků na toto téma v českém prostředí je poměrně překvapivá, protože jde o téma asymetrického vztahu dvou jazykových společenství v rámci jednoho státu a takovému typu vztahu, otázce jazykové sociální nerovnosti, jazykovým menšinám, problémům multilingvních společností atd. se v současném veřejném diskurzu věnuje poměrně hodně pozornosti (např. v souvislosti s „Novým multilingvizmem“ Evropské unie, srov. *Sociolinguistica*, 2002). Zvolené téma je tedy v jistém smyslu módní, ovšem bezpochyby i sociálně závažné. V době intenzivního kontaktu češtiny s jinými jazyky, vstupu České republiky do EU, v čase, kdy si laici často neuvědomují nerovnou distribuci symbolického kapitálu mezi jazyky, ačkoliv s ní dennodenně žijí, může být případ značné jazykové nerovnosti v Bělorusku pro české lingvisty, další sociální vědce i pro neodborníky zajímavý. Pro české lingvisty to platí o to víc, že zájem o jazykovou situaci, jazykovou kulturu a slavistická témata má v české lingvistice tradici. Přes tuto tradici však zde bude dané téma záměrně podáno v rámci tradice jiné. Především tak učiním z těchto čtyř důvodů:

- (1) Právě česká tradice jazykové kultury je sice pro její dědice pozitivem, ale na druhou stranu je podle mého názoru činí imunními vůči jiným myšlenkovým paradigmatům; tedy cílem je tu ukázat i něco jiného.
- (2) Mohlo by být zajímavé, jakým způsobem je možné aplikovat teorii z jiného paradigmatu na tento typ tématu.
- (3) Aplikace teorie z jiného paradigmatu by mohla přinést něco nového.
- (4) Výklad dějin slovanských spisovných jazyků² v Ústavu slavistických a východoevropských studií na FF UK v Praze se mi zdá málo strukturovaný, což podle mého názoru studentům ztěžuje orientaci v látce. Práce by tedy měla mít programový charakter – měla by nabídnout alternativní koncepci výkladu dějin slovanských jazyků. Jedním ze základních rozdílů tu bude to, že zatímco se tradiční výklad soustřeďuje na daný slovanský jazyk (je lingvocentrický), tento

² *Dějiny jazyka* (oproti *vývoji jazyka*; jak se to rozlišuje ve slovenské lingvistice) ve smyslu tzv. vnějších dějin jazyka, resp. jeho ekologie (Haugen, 1971 [1972]; aj.).

výklad se zaměří na společnost, jistým způsobem strukturovanou, ve které se daný jazyk užívá (zde konkrétně multilingvní společnost Běloruska).

Takto formulované téma – vztah běloruštiny a ruštiny v Bělorusku – je nesmírně obsáhlé a amorfní. Jako nutnost proto vyvstává zaujetí jedné perspektivy, která sice znamená redukci pohledu, ale z které by bylo možno podat výklad ve srozumitelném a přijatelném tvaru. Rozhodl jsem se zvolit sociolingvistickou perspektivu tzv. *jazykového managementu*. Pokusím se ukázat, stejně jako Jiří Nekvapil (2001), že jazykový management může fungovat jako pro tento typ tématu vhodný „výkladový rámec“ a vhodná perspektiva. Budu se ho však navíc snažit sloučit s konceptem *etnojazykové vitality* (který do našeho prostředí uvedl zřejmě jako první Leoš Šatava [2001: 65n.]). Koncept etnojazykové vitality si doslova žádají situace, ve kterých je vztah dvou kontaktních jazyků výrazně asymetrický, což je právě případ běloruštiny a ruštiny v Bělorusku.

Adresáty této práce by měli být primárně čeští lingvisté, mj. také slavisté, mezi kterými je znalost západní sociolingvistické literatury, jak se zdá, v průměru slabá. Proto budou těžištěm této práce otázky metodologické.

V první kapitole se pokusím podat stručný úvod do relevantních konceptů západní provenience a diskutovat vztah ke konceptům domácím. Země na východ od „železné opony“ byly a jsou ekonomicky slabší než země západoevropské, severoamerické a některé západopacifické. Domnívám se, že ekonomické a ideologické faktory u nás omezily v době socialismu možnosti výzkumu, tvorby teorií a vůbec množství vědecké produkce. V dnešní době, kdy se tyto překážky zeslabují, máme příležitost využít nejen vlastních teoretických zdrojů, ale i těch bohatých západních. Můžeme se je snažit aplikovat na našem výzkumném materiálu, který byl zas povětšinou nedostupný výzkumníkům ze západních zemí. Tím je zároveň možné prověřit západní i domácí teorie a metody, prokázat jejich klady a nedostatky, modifikovat ty existující nebo vytvořit nové, a tak snad přispět světové vědecké obci a společnosti jako celku.

Ve druhé kapitole budou podány okolnosti vzniku běloruské etnické a potažmo jazykové identity (národní hnutí v Bělorusku s sebou totiž přineslo i běloruský spisovný jazyk). Poukážu na některé aspekty etnicity a vztahu etnicity a jazyka, a to nejen v případě Běloruska, ale i ve všeobecnosti a s implikacemi pro českou společnost.

Ve třetí kapitole se budu snažit načrtnout jazykový management v různých doménách sociálního života v průběhu 19. a 20. století po jednotlivých obdobích. Tato práce je s ohledem na svůj široký tematický záběr zatím jen přípravou k popisu jazykového managementu běloruštiny a ruštiny v Bělorusku, metodologické otázky a otázky jazykové identity proto budou rozvedeny mírně na úkor popisu vlastního jazykového managementu. Popis jazykového managementu, který je materiálově i analyticky náročný, bude v kapitole 3 načrtem, rozpracováním, které je však podle mého názoru možné dále vylepšovat bez toho, aby byl narušen metodologický a výkladový rámec.

V první příloze se nacházejí některé grafy, které nebylo vhodné umisťovat přímo do textu práce. Druhá příloha obsahuje přehled dvou běloruských abeced – cyrilskou a latinskou – a systém české transkripce běloruských textů, který jsem vytvořil s ohledem na možnost jeho širšího uplatnění (Národní knihovna v Praze používá transkripční systém, který je sice propracovaný, ale obsahuje speciální diakritiku). Svou transkripci používám i v této práci. Při přepisu vlastních zeměpisných jmen ji užívám jen tam, kde se domnívám, že pro označovaný objekt neexistuje v češtině vlastní pojmenování.³ Třetí a čtvrtou přílohu práce tvoří kopie dobových textů, na které se v práci odkazuje: sčítací arch a list výsledků sčítání obyvatelstva v Ruském impériu v roce 1897 a stránky prvních významnějších novin v běloruském jazyce – *Nasza Niwa* / *Haua Hiĭa*. Poslední, pátou přílohou je mapa Běloruska.

S ohledem na slabší informovanost české odborné veřejnosti o bělorusko-ruské problematice se v seznamu literatury nacházejí bibliografické údaje mnoha primárních informačních zdrojů a užitečné literatury, na kterou v textu práce odkazuji. Jde o materiály, které jsou v Česku případným zájemcům o danou problematiku dostupné a které obsahují mnohem více informací, než kolik bylo možné obsáhnout v této práci. Ona sama bude v mnohém nedokonalá, což je způsobeno mým omezeným přístupem k literatuře a běloruské realitě, dosavadními odbornými zkušenostmi a nedostatkem času. Nepovažuji ji přímo za výklad jazykového managementu běloruštiny a ruštiny v Bělorusku, ale za nástin toho, jakým směrem by se mohl takový výklad ubírat, jakési vytyčení směru výkladu. Pokud bude zájem o zpracování daného tématu tímto způsobem, rád bych zde započatou práci dotáhl do konce v práci pozdější.

³ Co se týká současného hlavního města Litvy, zvolil jsem tradiční české pojmenování „Vilno“, které je však v současné psací praxi nahrazeno pojmenováním „Vilnius“.

Kapitola 1

PRIZMA JAZYKOVÉHO MANAGEMENTU

Nová generácia môže skutočne prekonať predchádzajúcu generáciu len v oblasti technického pokroku a prírodných vied, vo vedách ducha je prekonanie len zdanlivé, pretože to, čo považujeme za prekonanie, je v konečnom dôsledku len viac či menej čiastočné odmietnutie toho, čo premyslela predchádzajúca generácia, a nové nastolenie večných problémov ľudskej existencie. Každá generácia dedí zodpovednosť za ich znovunastolenie a za prinesenie nových odpovedí, ktoré by vo väčšej miere zodpovedali osobitým okolnostiam historického okamihu.

— José Luis Gómez-Martínez (1996 [1992]: 76)

Teorie jazykového managementu byla poprvé zformulována Björnem Jernuddem a Jiřím Neustupným (1987) jako širší a univerzálnější alternativa k teorii (teoriím) *jazykového plánování*. Počátek teorie jazykového plánování se datuje od publikace článku Einara Haugena (1959, resp. jeho pozdější verze 1961 [1972]).

Haugen převzal termín „language planning“ od Uriela Weinreicha a jazykové plánování zpočátku definoval takto:

Jazykovým plánováním rozumím připravování normativních pravidel pravopisu, mluvnice a slovníku coby vodítek pro spisovatele a mluvčí v nehomogenním řečovém společenství.⁴ (Haugen, 1961 [1972]: 133)

V jednom ze svých dalších článků (Haugen, 1966a [1972]) autor definici upravil:

Jádrem jazykového plánování je spíše to, na co jsem upozornil jako na „uplatňování mínění ve formě výběru z použitelných jazykových forem“ [Haugen, 1961 [1972]: 133]. Myslím, že jazykové plánování můžeme ještě stručněji definovat jako HODNOCENÍ JAZYKOVÉ ZMĚNY.⁵ (s. 162)

⁴ „By language planning I understand the activity of preparing a normative orthography, grammar, and dictionary for the guidance of writers and speakers in a non-homogeneous speech community.“

⁵ „The heart of LP [=language planning] is rather what I referred to as the ‘exercise of judgment in the form of choices among available linguistic forms.’ Even more concisely, I think we can define LP as THE EVALUATION OF LINGUISTIC CHANGE.“

Takto Haugen definoval jazykové plánování velmi široce, ale dál s ním pracuje, stejně jako další odborníci zabývající se teorií jazykového plánování, ve víceméně užším, specifičtější smyslu (srov. Karam, 1974; Haugen, 1966a [1972], 1966b [1972]: 249nn., 1969 [1972]). Koncept však opět doznal postupného rozšíření. Nověji bývá jazykové plánování definováno jako typ rozhodovacího procesu, jako vědomá, do budoucna orientovaná intervence do jazyka s cílem ovlivnit jazyk a jeho užívání, resp. řešit jazykové nebo komunikační problémy (Daoust, 1997: 438n., 451).

1.1. JAZYKOVÉ PLÁNOVÁNÍ A JAZYKOVÁ KULTURA

Uvedené definice jazykového plánování můžou českým lingvistům připomínat teorii jazykové kultury a spisovného jazyka formulovanou Pražským lingvistickým kroužkem (částečně ve *Spisovná...*, 1932) a v období socialismu dále rozpracovávanou (např. *Aktuální...*, 1979; *Jazyková...*, 1986) a zároveň rozšiřovanou interdisciplinárním směrem (viz Kuchař, 1979b: 240n.). Někdy se v našem prostředí jazykové plánování s jazykovou kulturou ztotožňuje nebo se mezi oběma koncepty alespoň nedělá velký rozdíl.

Koncept plánování jazyka se v pojetí členů Pražské školy objevuje v různých souvislostech, např. Jaroslav Kuchař (1979a: 97) chápe jazykové plánování a jazykovou kulturu (kultivování jazyka) jako navzájem disjunktní makroregulaci a mikroregulaci jazyka; u Františka Daneše (1979: 79) je jako plánovací činnost charakterizována evaluativní část tzv. regulativní etapy procesu kodifikace; Jan Skácel (1986) dává jazykové plánování do souvislosti s teorií řízení a koncepcí plánování socialistické společnosti; atd. Za pozornost stojí i příspěvek Alexandra Sticha (1979) k tomuto tématu. Stich (ibidem: 100) nachází v konceptu jazykové kultury jako dva jeho nejvýznamnější znaky: (1) hodnocení a (2) jazykovou změnu, kterými vlastně Haugen v jedné ze svých definic (1966a [1972], viz výše) vymezil jazykové plánování.

Termín „jazykové plánování“ se tedy v české a slovenské lingvistice používá, „ale oproti vymedzeniu tohto pojmu v buržoáznej sociolingvistike sa jeho obsah [v československém prostředí] modifikuje“ (Bosák et al., 1986: 349), a to směrem daným tehdejšími společensko-politickými podmínkami. Jazykové plánování je chápáno ve vztahu k jazykové kultuře jako širší pojem (Bosák et al., 1986: 349; Kraus, 1986: 50n.).

Přesto u československých lingvistů není vztah mezi sociolingvistickým konceptem jazykového plánování a „pražským“ konceptem jazykové kultury dostatečně vyjasněn. Tyto dva koncepty vyrostly nezávisle, v rozdílných společensko-politických podmínkách, a jsou těžko usouvztažitelné. Nicméně Jiří V. Neustupný (1970) řadí jak tzv. Pražskou školu, jejíž součástí je koncept jazykové kultury, tak sociolingvistiku, jejíž součástí je koncept jazykového plánování, k oblastem lingvistiky, které se nezávisle na sobě prezentovaly dobře rozvinutým zacházením s jazykovými problémy („reasonably developed treatment of language problems“, s. 81). Pražská škola však podle

Neustupného představuje tzv. kultivační přístup (*cultivation approach*) k zacházení s jazykovými problémy, zatímco sociolingvistika se vyznačuje tzv. „politickým“ přístupem (*policy approach*), přístupem orientovaným mj. na definici konkrétní (jazykové) politiky. „Politický“ přístup je podle Neustupného také sociologickým, makroskopickým přístupem a kultivační přístup přístupem mikroskopickým (ibidem: 80), což odpovídá výše zmíněnému pojetí Jaroslava Kuchaře (1979a). Zaujetí jednoho přístupu často vylučuje přístup druhý (s. 81);⁶ oba přístupy mají odlišné sféry zájmu a cíle; zaměřují se na jiné typy jazykových problémů (podrobněji Neustupný, 1970).

Sociolingvistika zaujala „politický“ přístup, protože se zabývala méně rozvinutými („less developed“), modernizujícími se společnostmi, typickými vysokou sociální a jazykovou heterogenitou. V rozvinutějších („more developed“) společnostech je při zacházení s jazykovými problémy naopak výraznější přístup kultivační (ibidem: 86n.). Při modernizaci společnosti dochází k přechodu od „politického“ přístupu k přístupu kultivačnímu, proto je možné je brát jako po sobě jdoucí části jednoho procesu. Oba přístupy se vystřídaly i v situaci běloruské. „Politický“ přístup trval zhruba do 30. let 20. století (srov. Wexler, 1974: 206nn., o diskuzi kolem volby a formování základu spisovného jazyka) a vrátil se ještě jednou v 90. letech diskuzemi kolem restaurace normy z 20. let (*taraškievice*) na úkor normy „sovětské“ (*narkomauky*) (srov. např. *Беларуская...*, 1998; dále kap. 3 část 3.2. a 3.4.).

Teorie jazykové kultury (kultivování jazyka) se sice stejně jako jazykové plánování zabývá jazykovými problémy, ale narozdíl od teorie jazykového plánování má svou politiku už předem definovanou. Jde proto v jejím případě o řešení jen některých, specifických problémů. Jedná se o problémy vyplývající ze snahy saturovat vysoké funkční i estetické nároky, které kladou společensky autorizovaní kultivátoři na jazyk, a to na jeho varietu spisovnou. Konají tak ve jménu celospolečenského prospěchu (srov. např. Kuchař, 1979b: 242), protože základním ideologickým východiskem činnosti jazykových kultivátorů je pojmání spisovného jazyka jako klíčové sociokulturní či národně kulturní hodnoty a jako subjektu i objektu civilizačního pokroku daného národně-jazykového společenství. Jazykové plánování takovouto ideologii a zaměřením na spisovný jazyk obsahovat může, ale také nemusí. Slovy Einara Haugena (1966a [1972]):

Jazykové plánování není předem zavázáno PODPOROVAT [jazykovou] změnu ani jí PŘEDCHÁZET. Není zavázáno zasazovat se ani o UNIFORMITU, ani o ROZMANITOST mezi různými uživateli jazyka nebo skupinami. Není zavázáno ani zabraňovat přejímkám mezi jazyky, ani je podněcovat: může usilovat jak o PURIFIKACI, tak o HYBRIDIZACI. Může se zasazovat jak o ROZŠÍŘOVÁNÍ, tak o OMEZOVÁNÍ inventáře jazykových prostředků. Nemusí být zaměřeno na VÝKONNOST A ÚČINNOST na úkor KRÁSY; může se zasazovat o PŘESNOST stejně jako o PŮSOBIVOST. Není dokonce ani zavázáno

⁶ „Acceptance of one of the approaches frequently excludes the other approach.“

ZACHOVÁVAT jazyk, který je objektem plánování: může se zasazovat o jeho VÝMĚNU za nějaký jiný jazyk.^{7,8} (s. 162)

Joshua A. Fishman (1973) integruje Neustupného „jazykové kultivování“ (jazykovou kulturu) a Haugenovo „jazykové plánování“ do jednoho modelu (s. 26); podle Fishmana totiž:

Haugen a Neustupný můžou být snadno usmířeni, protože ten typ plánování, který každý z nich vyčleňuje zvlášť [Haugen implementaci, Neustupný kultivaci], může být považován za pouhou iterativní [opakovací] proceduru z pohledu toho druhého. Neustupného *kultivace* [...] může být z Haugenova hlediska pouhým zopakováním jeho čtyř základních typů [selektce normy, kodifikace, elaborace a implementace] u po sobě jdoucích variet jakéhokoliv daného kódu. Na druhou stranu Haugenova *implementace* [...] může být pro Neustupného pouhým zopakováním nebo modifikací rozhodnutí týkajících se selektce, kodifikace, elaborace atd.⁹ (ibidem: 25)

Koneckonců sám Einar Haugen (1969 [1972]: 287) říká, že „termín ‚jazykové plánování‘ zahrnuje normativní práci jazykových akademií a komisí, všechny formy toho, co je běžně známé jako kultivování jazyka (něm. *Sprachpflege*, dán. *sprogøgt*, švéd. *språkvård*), a všechny návrhy na jazykovou reformu nebo standardizaci;“¹⁰ a Pražskou školu řadí mezi „moderní školy jazykového plánování“ („modern schools of LP“) (Haugen, 1987: 634).

⁷ „LP [=language planning] is not committed in advance either to PROMOTING or PREVENTING change. It is not committed to advocating either UNIFORMITY or DIVERSITY among different speakers or groups. It is not committed to either resisting or encouraging borrowing between languages: it may work either for PURIFICATION or HYBRIDIZATION. It may advocate either EXPANDING or RESTRICTING the resources of a language. It is not committed to EFFICIENCY at the expense of BEAUTY; it may work for ACCURACY as well as EXPRESSIVENESS. It is not even committed to the MAINTENANCE of the language for which it plans: it may work for a SHIFT to some other language.“

⁸ Termín *language shift* tu byl přeložen jako *výměna jazyka* (inspirováno článkem Istvána Lanstyáka [2002: 414], ačkoli tento překlad on v naší vzájemné e-mailové komunikaci odmítl), může však být překládán i jako *posun v užívání jazyka* (takto u Neustupného, 2002a: 434), což je ale poměrně dlouhé. Šatava (2001) používá na návrh Jiřího Nekvapila překlad *jazykový posun*, což je zas možná příliš metaforické. V mnoha případech se mi zdá překlad *výměna jazyka* nebo *vyměňování jazyka* (za jiný jazyk) jako vhodnější. V ruskojazyčné literatuře se podobný koncept pojmenovává jako *смена языка*, pokud jde o výměnu naprostou (tj. nikoli jen v některých doménách užívání jazyka). V takovém případě se hodí i výraz *přechod* (k jinému jazyku).

⁹ „Haugen and Neustupny are easily reconciled, since the type of planning each uniquely includes may be regarded as merely an iterative procedure from the point of view of the other. Neustupny's *cultivation* [...] might be from Haugen's point of view merely the reiteration of his four basic types in connection with successive varieties of any given code. On the other hand, Haugen's *implementation* [...] might be for Neustupny merely the reiteration or modification of decisions with respect to selection, codification, elaboration, etc.“

¹⁰ „As I define it, the term LP includes the normative work of language academies and committees, all forms of what is commonly known as language cultivation (Ger. *Sprachpflege*, Dan. *sprogøgt*, Swed. *språkvård*), and all proposals for language reform or standardization.“

Přestože tedy oba koncepty pocházejí z různých a na sobě nezávislých jazykovědných tradic (sociolingvistické a „pražské“), jazyková kultura může být chápána jako součást, popř. jako typ jazykového plánování. Je pak i jedním z typů jazykového managementu – koncept jazykového managementu je totiž ještě obecnější než koncept jazykového plánování (Jernudd a Neustupný, 1991: 31).

1.2. JAZYKOVÝ MANAGEMENT

Základem konceptu jazykového managementu je idea, že lidé jazyk nejen nějak užívají a produkují promluvy, ale s ním a s promluvami ještě nějak dále zacházejí, spravují je, manažují. Např. chlapec z běloruského venkova, který byl poslán svými rodiči do města na učení, zjišťuje, že když v komunikaci s učitelem nebo svými městskými ruskojazyčnými kamarády řekne nějaké běloruské slovo, začnou se mu smát. Zhodnotí to negativně a rozhodne se příště neříkat žádné běloruské slovo a bělorusky raději vůbec nemluvit. (Takové situace byly běžné na začátku 20. století za carského Ruska, srov. kap. 3, část 3.1.1.¹¹).

Teorie jazykového managementu (Neustupný, 2002a), narozdíl od teorií jazykového plánování, zdůrazňuje řešení jazykových problémů v širším aspektu, tj. jako problémů řečových interakcí mezi lidmi, kde jde nejen o problémy týkající se čistě jazyka a komunikace, ale také o problémy vyplývající ze setkání (nebo dokonce střetu) rozdílných skupinových nebo sociokulturních norem a praktik, ze sociální nerovnosti participantů, z nerovné distribuce a uplatňování moci (Neustupný, 2002b) atd. Především se však v teorii jazykového managementu zdůrazňuje, že tyto jazykové sociální problémy zažívají *sami mluvčí* při konkrétních („actual“) interakcích (které proto zasluhují pozornost výzkumníků). „Jinými slovy, jazykový management [tj. zde ‚teorie jazykového managementu‘] se musí odpoutat od situace, kdy lingvisté či jiný personál určovali na základě velmi omezené zkušenosti z jazykové praxe, co je, či není problém“ (Neustupný, 2002a: 435).

Teorie jazykového managementu dále zdůrazňuje procesualnost jazykového managementu. Jeho proces může být popsán následujícím schématem (Neustupný, v tisku): participant interakce (1) si může *povšimnout* odchylky od svých *očekávání* ohledně podoby interakce, pokud se nějaká odchylka objeví,¹² (2) může pak odchylku od svých

¹¹ Ovšem jsou hlášeny podobné případy i dnes a i jinde než v Bělorusku, např. u slavomakedonských dětí v řeckých školách, srov. Greek Helsinki Monitor (2003: 17).

¹² Neustupný zpravidla (např. 2002a: 436n.) mluví o odchylkách od *norem* jednání, méně často o odchylkách od *očekávání* (takto Neustupný, v tisku). Podle toho, co očekáváme od výzkumu, může být někdy výhodnější, jindy možná méně výhodné zahrnout rovněž i situace, ve kterých si participant interakce povšimne něčeho, co bylo mimo jeho *očekávání*, ale nebylo v rozporu s normami (i taková situace je

očekávání *ohodnotit*, (3) na základě jejího hodnocení navrhnout *úpravu* interakce a (4) návrh úpravy *realizovat*.¹³

Hodnocení odchylky nemusí být negativní, a nemusí tedy nutně generovat problém, může však coby jistá zkušenost interakci určitým způsobem přesto ovlivnit. Hodnocení, návrh úpravy a jeho realizace nemusejí být omezeny na interakci, ve které se daná odchylka od očekávání objevila, ale můžou se vyskytnout v interakcích následujících.

Jazykový management může být proveden jak nějakým jedincem jako autorizovaným zástupcem jisté sociální skupiny, organizace, instituce (tzv. *organizovaný management*), tak jedincem jako takovým, tj. jen na jeho „osobní zodpovědnost“ (tzv. *jednoduchý management*). V tomto bodě se jazykový management a jazykové plánování od sebe liší. I Haugen (1987) sice řekl, že „nesmí být přehlíženo to, že každý uživatel jazyka je v jistém skromnějším, ale důležitém smyslu plánovačem svého vlastního jazyka“¹⁴ (s. 627), avšak mnohými teoretiky jazykového plánování tento názor přijat nebyl (ibidem).

Všeobecně je možné říct, že jazykový management je univerzálnějším jevem a jazykové plánování jeho institucionalizovanou, resp. autorizovanou variantou, která se zajímá primárně jen o situace problematické.

Co se týká ideologických, politických a ekonomických zájmů autorizovaných plánovačů, starší teorie jazykového plánování je buď nerefletovaly, anebo reflektovaly, když se jich stýetlo více a byly protichůdné, ale snažily se o jejich usmíření ve prospěch jakéhosi objektivního, všeobecného společenského prospěchu a zabývaly se spíš technickou stránkou plánování (Jernudd a Neustupný, 1987: 72nn.). V první polovině 70. let Fishman (1974: 19) ve svém přehledu o výzkumu jazykového plánování říká:

Jak členové jazykových akademií (nebo jiní autorizovaní kodifikátoři a elaborátoři) vlastně pracují? Co považují za své cíle? Jak volí mezi alternativami? Jak vědí, že zvolili správně? Až v poslední době byly položeny tyto otázky a nabídnuty předběžné odpovědi na ně. [...] Začínáme získávat obraz o tom, kdo jsou jazykoví plánovači, co vědí, jak organizují svou práci, které komunikační kanály (v horizontálním i vertikálním směru) aktivují, o co usilují, co je popuzuje, atd. Také tato práce [tj. práce zabývající se těmito tématy] je stále teoreticky chudokrevná, ale s ohledem na to, že je jen v plenkách, musíme nejprve poděkovat, že vůbec začala.¹⁵

představitelná). Tím, že se rozhodneme operovat s odchylkami od *očekávání*, zahrneme také situace pro participanta zcela nové – situace pro něj „bez norem“.

¹³ Toto schéma bude v kapitole 3 představeno v modifikované podobě pro makroúrovňovou analýzu jazykového managementu.

¹⁴ „It must not be overlooked that every user of a language is in a modest but important sense his (her) own language planner.“

¹⁵ „How do members of language academies (or other authorized codifiers and elaborators) actually work? What they recognize as their goals? How they choose between alternatives? How do they know they have made the right choice? Only recently have such questions been raised and preliminary answers to them proposed. [...] We are beginning to get a picture of who the technical planners are, what they know, how they organize their work, what channels of communication (upward and laterally) they activate, their aspirations

Novější teorie jazykového plánování a teorie jazykového managementu už zohledňují, že jedinci a skupiny mívají různé sobě vlastní psychické, sociální a kulturní pozadí, že jsou proto nositeli odlišných zájmů a že se tyto zájmy do procesů jazykového managementu promítají, resp. tyto procesy podstatně formují.¹⁶ Míra participace jednotlivých subjektů na procesech jazykového managementu bývá různá a závisí na tom, jakou mají dané subjekty sociální pozici.

Ideologie vlivných jazykových managerů bývá v zemích se silnou státní mocí v souladu s oficiální státní ideologií. Tedy klíčová otázka Jernudda a Neustupného: „Jazykové plánování: pro koho [tj. v čí prospěch]?“ („Language planning: for whom?") může být právě v případě carského, stalinského, poválečného socialistického a současného Běloruska zodpovězena mnohem snadněji než v případě zemí s jiným než totalitním politickým režimem. Přesto však ani současná totalizující moc Aljaksandra Lukašenky¹⁷ neovládá veškerý veřejný a soukromý prostor, a proto je v Bělorusku otázka „Jazykové plánování: pro koho?“ dodnes aktuální. Antagonismus mezi Lukašenkovou rusizující totalizační vládou a všeobecnou liberalizací (a tedy i nacionalizací) evropského východu způsobuje, že se složitá otázka po výslednici vektorů zásadně protichůdných společenských sil stává i v oblasti jazykového managementu těžko zodpověditelnou. Jednoznačně se však týká dalšího osudu běloruštiny a ve veřejném diskurzu nabývá extrémní podoby: být, či nebýt?

Při zkoumání vztahů dvou jazyků se můžeme zaměřit na management jejich prvků v řeči, nebo na jejich management jako celku. Mohli bychom podle toho odlišit dva typy jazykového managementu – *statusový* a *korpusový*. Statusový management je manažování jazykových variet jako celku, tj. např. povšimnutí si užití jiné variety než bylo očekáváno, hodnocení užití této variety v dané interakci, úprava pragmatických parametrů variety a pokus o změnu jejího užívání v budoucnosti. Tento typ jazykového managementu má závažnější následky pro status jazykových variet ve společenství, ve kterém se užívají. Při výzkumu statusového jazykového managementu se počítá s tím, co považují za varietu sami participanté analyzované interakce, nikoli co považuje za varietu analytik, expert. Korpusový jazykový management je na druhé straně managementem jednotlivých prvků nějaké variety nebo variet, tj. např. povšimnutí si užití nějakého jazykového (popř.

and aggravations, etc. This work, too, is still theoretically anemic but, in view of its infancy, we first must give thanks that it has come into being at all."

¹⁶ Srov. náznak tohoto pojetí už u B. Havránka (1932: 38n.; moje kurzíva): „[Kromě tzv. teoretických zásahů do normy spisovného jazyka m]ůže však jít také o zásahy plynoucí z teorií a snah mimojazykových: tak snaha o rozšíření znalosti spisovného jazyka, vlastně snaha o rozšíření nástroje určité propagace, tvoří anebo přetváří spisovné jazyky v době reformační [...], v době osvícenské a v době demokracie [...] anebo v dobách změn vládnoucích tříd [...].“

¹⁷ Jméno současného běloruského prezidenta bude v tomto článku uváděno podle běloruské podoby „Lukašenka“ (Лукашэнка), gen. „Lukašenky“ podle vzoru *předseda* (srov. běl. gen. Лукашэнка).

parajazykového) výrazu, hodnocení jeho užití atd. V této práci se pokusím jen o výklad *statusového* jazykového managementu.

1.3. JAZYKOVÝ MANAGEMENT A ETNOJAZYKOVÁ VITALITA

Při výkladu, který se orientuje globálně právě na kontakt dvou jazyků, resp. jazykových společenství, jejichž vztah je asymetrický a mohl by případně způsobit zánik identity jednoho z nich, může být užitečné pracovat se sociálně psychologickým konceptem etnojazykové vitality. Jeho autoři Howard Giles, Richard Bourhis a D. H. Taylor (1977) definovali etnojazykovou vitalitu takto:

Vitalita etnojazykové skupiny je to, co způsobuje, že se v meziskupinových situacích skupina chová jako svébytná a aktivní kolektivní entita. Vycházejíce z toho tvrdíme, že etnojazykové menšiny, které jsou málo vitální nebo vitalitu postrádají, nakonec přestanou existovat jako svébytné skupiny. A naopak, čím víc je jazyková skupina vitální, tím víc je pravděpodobné, že přežije a bude zdárně existovat jako kolektivní entita v meziskupinovém kontextu.¹⁸ (s. 308)

Původně se zkoumala etnojazyková vitalita jako objektivní skutečnost. Giles, Bourhis a Taylor (1977) však připustili, že „je možné argumentovat, že subjektivní hodnocení vlastní vitality může být pro skupinu stejně důležité jako objektivní realita“¹⁹ (s. 318). Pracovat jen se subjektivní, percipovanou („perceived“) vitalitou se později ukázalo jako perspektivnější, protože „jednání jednotlivých členů skupin není pravděpodobně určováno skutečnou vitalitou skupin do takové míry jako tím, jak ji členové daných skupin vnímají“²⁰ (Giles a Johnson, 1987: 72). Etnojazyková vitalita skupiny je tedy v současném pojetí definována jako člověková percepce soudržnosti, svébytnosti a aktivity své etnojazykové skupiny ve vztahu k ostatním etnojazykovým skupinám (McConnell, 1997: 353n.).

U etnojazykové vitality se vymezuje několik proměnných, které ji strukturují a formují (v objektivistickém pojetí vitality), resp. které na ni můžou mít největší vliv (v subjektivistickém pojetí vitality). Proměnné se řadí do tří skupin: (1) status skupiny,

¹⁸ „The vitality of an ethnolinguistic group is that which makes a group likely to behave as a distinctive and active collective entity in intergroup relations. From this, it is argued that ethnolinguistic minorities that have little or no group vitality would eventually cease to exist as distinctive groups. Conversely, the more vitality a linguistic group has, the more likely it will survive and thrive as a collective entity in an intergroup context.“

¹⁹ „Indeed, it could be argued that a group's subjective assessment of its vitality may be as important as the objective reality.“

²⁰ „[T]he actions of individual group members are likely to be governed less by the actual vitality of their groups than by their *perceptions* of it [...].“

(2) demografické charakteristiky skupiny a (3) institucionální podpora skupiny a jejího jazyka:

status		demografie	institucionální podpora
ekonomický	počty	celkový počet	státní orgány
sociální		natalita	vzdělávání
sociohistorický		smíšená manželství	masmédia
jazykový	distribuce	imigrace a emigrace	politika
		teritorium	kultura
		koncentrace	náboženství
		podíl	průmysl

Proměnná institucionální podpory „je založena na reprezentaci v případě skupiny a na funkčním užívání v případě jazyka“²¹ (McConnell, 1997: 354), neboli slovy Gilese, Bourhise a Taylora (Giles et al., 1977): „Jazyková menšina je vitální do té míry, do jaké jsou její jazyk a její členové zastoupeni, formálně i neformálně, v řadě institucionálních prostředí“²² (s. 316). Tato „institucionální prostředí“ („institutional settings“) jsou zmíněna i jako „domény užívání“ jazyka („domains of usage“) (ibidem). Ačkoli Giles, Bourhis a Taylor (ibidem) nedávají „domény užívání“ do souvislosti s konceptem domén zavedeným v sociologii jazyka (Fishman, 1965 [2000], 1968 [1972], 1972; Mioni, 1987), zdá se, že nic nebrání tomu tento koncept do teorie etnojazykové vitality zakomponovat. Domény jsou chápány v pojmech „institucionálních kontextů a jim odpovídajícího chování, které se vyskytuje spolu s nimi“²³ (Fishman, 1972: 441). Jako koncept vznikly v rámci výzkumu zaměřeného na výběr jazyka (*language choice*) a na zachovávání a výměnu jazyka (*language maintenance and shift*) v multilingvních společnostech. To je v souladu se zaměřením teorie etnojazykové vitality. Začlenění konceptu domény do teorie etnojazykové vitality ukazuje některé zajímavé věci, konkrétně to, že doména rodiny, v sociologii jazyka a i jinde považovaná za doménu zásadní z hlediska udržování jazyka, nebyla začleněna do struktury etnojazykové vitality. Můžeme tam přidat ji i domény jiných sociálních institucí, ve kterých se konstituují primární, *face-to-face* skupiny (např. vesnice, sousedství, apod.) a které bývají pro vitalitu etnojazykové skupiny rovněž důležité. Členové etnojazykové skupiny mohou totiž citlivě reflektovat i podporu, jaké se dostává, nebo nedostává jejich jazyku v rodinách, v jejich lokální komunitě apod. To může mít vliv na to, jak vnímají vitalitu svojí skupiny, resp. svého jazyka (vnímaná vitalita zas může ovlivňovat mezigenerační předávání jazyka v rodině [srov. např. Evans, 1996]).

²¹ „[T]he third or institutional support variable is based on representation in the case of a group and on functional usage in the case of a language.“

²² „It is suggested that a linguistic minority is vital to the extent that its language and group members are well-represented formally and informally in a variety of institutional settings.“

²³ „Domains are defined [...] in terms of *institutional contexts and their congruent behavioral co-occurrences*.“

Uvedená struktura etnojazykové vitality tu bude vystupovat pouze jako „doménová“ část výkladového rámce; nebudu se pokoušet o detailní hodnocení objektivní etnojazykové vitality běloruštiny a ruštiny, ale naznačím ho jen v hrubých rysech. Měření subjektivní vitality běloruštiny na konci 20. století podnikli Zaprudski, Ažňuk a Laužal (Запрудскі et al., 2001; viz i část 3.5. v kap. 3). V předchozích větách jsem nemluvil o vitalitě etnojazykových skupin, ale o vitalitě jazyků (běloruštiny a ruštiny). Mnozí obyvatelé Běloruska jsou v těchto jazycích bilingvní, jazykově skupinová hranice vlastně probíhá skrz ně, proto bude v tomto případě bezproblémovější mluvit o vitalitě jazyků než skupin.

Zatímco bude struktura etnojazykové vitality doménovou částí výkladového rámce, jazykový management bude jeho částí procesuální. Teorie jazykového managementu se postará o to, co v teorii etnojazykové vitality zbývá: bude si všímat toho, jak je určitá etnojazyková skupina „zastoupena“ v jednotlivých doménách a jak v nich tito „zástupci“ zacházejí s jazykem a jeho užíváním. Stručně řečeno, proměnné institucionální podpory budou představovat domény, ve kterých je možné sledovat jazykový management, který v nich probíhá.

Ke statusovým proměnným se bude přihlížet u jednotlivých fází procesu jazykového managementu. Zvažuje se status jednotlivce coby člena určité sociální skupiny nebo status sociální skupiny, která provádí danou fázi procesu. Ekonomický status znamená míru kontroly, kterou skupina má nad ekonomickým životem ve společnosti, ve které žije, zvl. nad svým vlastním ekonomickým osudem; sociální status znamená míru, do jaké má skupina úctu k sobě, jak si váží sama sebe; sociohistorický status znamená míru, do jaké historické symboly dané skupiny mobilizují její členy k pocitům a aktům solidarity; jazykový status znamená míru, do jaké je pro členy skupiny prestižní užívat svůj jazyk, jak jsou na svůj jazyk hrdí, jaké má uplatnění a postavení u ostatních skupin apod. (Giles et al., 1977: 310–312). Dále bude třeba výklad doplnit o demografické proměnné zkoumaného společenství.

Co se týká vztahu etnojazykové vitality a zachovávání jazyka, nejde o vztah přímočarý a jednoduchý. Vitalita jistě není jediným faktorem, který formuje jazykový management vedoucí k zachování jazyka (nebo k jeho výměně). Např. v teorii etnojazykové identity od Gilese a Johnsonové (1987) vystupuje vitalita v procesech zachovávání a výměny jazyka jen jako jedna z mnoha proměnných, které jsou vzájemně složitě propleteny. Autoři navrhli tři konfigurace proměnných, které popisují náchylnost členů nějaké nedominantní („subordinate“) etnické skupiny k (1) jazykovému managementu, který vede k zachování jazyka, (2) jazykovému managementu, který vede k zachování jazyka s menší pravděpodobností, a (3) jazykovému managementu, který vede k výměně jazyka

(s. 84n.).²⁴ Podle Gilese a Johnsonové (ibidem) budou členové etnické skupiny spíše *zachovávat* svůj etnický jazyk, když:

- (1) se identifikují se svou etnickou skupinou silně,
 - (2) provádějí nejistá sociální porovnávání s referenční skupinou (*outgroup*) (např. si uvědomují kognitivní alternativy ke statusu své skupiny),
 - (3) identifikují se s několika málo jinými, neetnickými sociálními kategoriemi, jejichž normy a hodnoty se nepřekrývají s normami a hodnotami jejich etnické skupiny, vnímají přitom své neetnické sociální identity jako relativně neadekvátní a svůj status v rámci etnické skupiny vnímají jako vyšší, než jaký mají jako členové ostatních sociálních kategorií
- a zároveň buď
- (4a) vnímají hranice své etnické skupiny jako ostré a uzavřené a
 - (5a) vnímají její vitalitu jako nízkou,
- anebo
- (4b) vnímají hranice své etnické skupiny jako neostré a otevřené a
 - (5b) vnímají její vitalitu jako vysokou.

Členové etnické skupiny budou *zachovávat svůj jazyk s menší pravděpodobností*, když:

- (1) se identifikují se svou etnickou skupinou středně silně,
- (2) provádějí nejistá sociální porovnávání s referenční skupinou (*outgroup*),
- (3) identifikují se s několika málo jinými, neetnickými sociálními kategoriemi, jejichž normy a hodnoty se nepřekrývají s normami a hodnotami jejich etnika, vnímají přitom své neetnické sociální identity jako relativně neadekvátní a svůj status v rámci etnické skupiny vnímají jako vyšší, než jaký mají jako členové ostatních sociálních kategorií,
- (4) vnímají hranice své etnické skupiny jako ostré a uzavřené a
- (5) vnímají její vitalitu jako vysokou.

Členové etnické skupiny budou svůj jazyk *manažovat* spíš směrem k jeho *výměně* za jiný jazyk, když:

- (1) se identifikují se svou etnickou skupinou středně silně až slabě,
- (2) provádějí jistá sociální porovnávání s referenční skupinou (*outgroup*) (např. si neuvědomují kognitivní alternativy ke statusu své skupiny)

²⁴ Autoři nepracují s konceptem jazykového managementu, jak by v této pasáži mohlo vyplývat z mých formulací; mluví prostě o tom, že členové skupiny jsou náchylní (*predisposed*) k zachovávání jazyka, nejsou tolik náchylní k jeho zachování, nebo jsou náchylní k jeho výměně. Tyto tři konfigurace jsou v textu Gilese a Johnsonové (1987: 86n.) dále relativizovány ve vztahu k situačním faktorům.

- (3) identifikují se s mnoha jinými, neetnickými sociálními kategoriemi, jejichž normy a hodnoty se nepřekrývají s normami a hodnotami jejich etnika, vnímají přitom své neetnické sociální identity jako relativně adekvátní a svůj status v rámci etnické skupiny vnímají jako nižší, než jaký mají jako členové ostatních sociálních kategorií,
- (4) vnímají hranice své etnické skupiny jako neostré a otevřené a
- (5) vnímají její vitalitu jako nízkou.

Vitalita je tedy jen jedním z mnoha faktorů při zachovávání, resp. výměně jazyka. Při dostatečném množství vhodných dat by bylo možné s uvedenými konfiguracemi porovnávat psychické klima mezi Bělorusy v jednotlivých obdobích, jak jsou rozebírána v kapitole 3. Dostatečná data mi však k dispozici nebyla, a tak může být srovnávání jen přibližné a návrh na komparaci může zůstat jako programový.

Další a zásadnější problém spojený s charakterem vstupních dat souvisí s tím, že jazykový management akcentuje konkrétní interakce. Ty bývají těžko přístupné a jejich výzkum je metodologicky náročný (Jernudd a Neustupný, 1991: 32nn.). Pro tuto práci nebyl podniknut speciální výzkum orientovaný přímo na jazykový management, a využívány jsou proto zejména sekundární zdroje; primární zdroje jen podle možností. Práce by měla být považována opravdu za pouhou sondu do bělorusko-ruské problematiky, její představení české odborné veřejnosti a za experiment provést to v rámci teorie jazykového managementu a teorie etnojazykové vitality.

Využít je možné zejména ty sekundární zdroje, které podávají reprodukce sociálních interakcí, nebo primární zdroje obsahující alespoň části managementového procesu (např. hodnocení), jde zvl. o některé texty v tištěných nebo elektronických periodikách, např. *Belarusian Review*; *Звязда*; *Наша Ніва*; *Пагоня*²⁵ aj. Pro vzdálenější minulost je periodický tisk často jediným pramenem. Je možné využít i citace dobového tisku v odborné literatuře. Cenná je z tohoto hlediska zvl. práce Paula N. Wexlera (1974), která de facto popisuje jazykový management (ačkoli autor s tímto konceptem nepracuje; příznačné ovšem je, že vychází z teorie jazykového plánování). Taktéž vhodné jsou dobové texty jako např. právní předpisy, korespondence apod.; tyto texty jsou však v Česku málo dostupné. Popř. i odbornou literaturu je možné brát jako jazykový management svého druhu – autoři většinou popisují nějaké jevy, kterých si povšimli, hodnotí je a někteří navrhuji úpravy týkající se jazyka nebo jazykových interakcí, popř. tyto návrhy bývají také realizovány.

Dostupné a bohaté jsou kromě elektronických periodik některé další internetové informační zdroje, zvl. stránky Společnosti běloruského jazyka (*Таварыства...*, 2003), která vydává časopis *Наша слова*, zveřejňuje svůj pravidelný „jazykový monitoring“ od roku

²⁵ Viz adresy jejich sajtů v seznamu literatury.

1995,²⁶ zformulovala projekt „Strategie rozvoje běloruského jazyka ve 21. století“ atd. Pak jsou tu stránky *Běloruský jazyk na internetu*²⁷ s četnými odkazy na jiné sajty, stránky Běloruské akademie věd²⁸, sajt Mikalaje Pačkajeva (viz Pačkajeu, 2003), stránky amerického programu ProMedia (věnované běloruským masmédiím)²⁹ aj. Český čtenář elektronických textů může využít i internetový konvertor, který převádí běloruské cyrilské texty na texty psané latinkou, což zpřijemňuje a zrychluje čtení.³⁰

V této práci by měly být popisovány procesy jazykového managementu v rámci struktury etnojazykové vitality, ale z uvedených důvodů (absence vhodných dat a nedostatek času) budou často ponechávána jen torza managementových procesů. Domnívám se ovšem, že je možné tato torza po doplnění a analýze chybějících dat nahradit kompletnějšími popisy, aniž by byl narušen výkladový rámec. Důležité tu jsou právě teoreticko-metodologické aspekty výkladu.

²⁶ Viz <<http://tbm.iatp.by/bel/monitoring.html>> (přístup z července 2003).

²⁷ *Беларуская мова ў Інтэрнэт*, <<http://mova.by.ru>>.

²⁸ Viz <<http://www.ac.by/country/index.html>>.

²⁹ Viz <<http://www.promedia.by/index.asp>> (přístup z července 2003).

³⁰ Viz <<http://www.knihi.com/lacinizatar/>> (přístup z července 2003).

Kapitola 2

JAZYKOVÝ MANAGEMENT A JAZYKOVÁ, NÁRODNÍ A POLITICKÁ IDENTITA

Mnoho bylo takových národů, které ztratily nejprve svůj jazyk, tak jako člověk před skonáním, kterému ono odejme jazyk, a pak zcela vymřely. Nezabavujte se našeho běloruského jazyka, abyste nezemřeli! Lidé se poznají ať už podle řeči, či podle oděvu, kdo jaký nosí; nuže právě řeč, jazyk je oděvem duše.

Možná se někdo zeptá: Kde je nyní Bělorusko? Tam, bratři, je ono, kde náš jazyk žije: od Vilna po Mazyr, od Vitebska až téměř k Čarnihovu, kde je Hrodna, Minsk, Mahiljou, Vilno a mnoho městeček a vsí...³¹

— Francišak Bahuševič (Багунэвіч, 1891 [1998]: 22)

Tématem této práce jsou dva jazyky – běloruský a ruský – a každý z nich je určitým způsobem a do určité míry spojován s etnickou, národní a politickou (skupinovou i osobní) identitou. Manažovat jazyk tu tedy znamená manažovat určitým způsobem tento symbolický kapitál.

V kapitole 3 bude načrtnut jazykový management běloruštiny a ruštiny v jednotlivých obdobích a sociálních doménách. V této kapitole se zaměříme na „historické predispozice“ vzniku běloruské etnojazykové identity jako odlišné od ruské (část 2.1.), na hranice běloruské identity (část 2.2.) a na hlavní rysy konceptualizace, resp. percepce vztahu jazyka a národní identity u obyvatel Běloruska, tj. otázkou bude, zda je i etnicita součástí ideologie operující v procesech managementu těchto dvou jazyků (část 2.3.).

³¹ „Шмат было такіх народаў, што страцілі наперш мову сваю, так як той чалавек прад скананнем, катораму мову займе, а потым і зусім замёрлі. Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі! Пазнаюць людзей ці па гаворцы, ці па адзежы, хто якую носе; ото ж гаворка, язык і ёсць адзежа душы. [...] Можа, хто спытае: гдзе ж цяпер Беларусь? Там, братцы, яна, гдзе наша мова жывець: яна ад Вільні да Мазыра, ад Вітэбска за малым не да Чарнігава, гдзе Гродна, Мінск, Магілёў, Вільня і шмат мястэчкаў і вёсак...”

2.1. PŘÍČINY VZNIKU BĚLORUSKÉ NÁRODNÍ/ETNICKÉ A JAZYKOVÉ IDENTITY

Zformování běloruské národní/etnické, a tedy i jazykové identity proběhlo v opozici k ruské a polské identitě. Je možné ho datovat do druhé poloviny 19. století až počátku 20. století, to znamená, že v porovnání s ostatními slovanskými národními identitami patří k těm pozdějším. Běloruské národní hnutí, které začalo zhruba v 60. letech 19. století jako důsledek porážky proticarského povstání v roce 1863 (Zaprudnik, 1993: 58), by v klasifikaci Miroslava Hrocha (1996) patřilo k „opožděnému“ typu národních hnutí (s. 48n.) a nedospělo podle něj do poslední fáze (tj. masové hnutí) (s. 126). Domnívám se, že poslední fáze národního hnutí začala (ve 20. letech 20. století), nicméně je pravdou, že nebyla dokončena.

Zpoždění v budování běloruské národní/etnické identity bylo jistě způsobeno tím, že se nemohlo opřít (jak uvidíme dále):

- o náboženství a církev,
- dlouho ani o jazyk (protože běloruské variety byly málo odlišné od ruštiny, takže byly vnímány jako její dialekt),
- o gramotnost obyvatelstva, která by usnadnila „agitaci“ mezi „širokými vrstvami“ a jejich mobilizaci,
- o institucionální podporu v době carizmu.

Na druhou stranu však pomohl:

- konstrukt někdejší státnosti,
- fakt, že ve Velkoknížectví litevském byl používán „ruský“ jazyk,
- vědecký výzkum a popis lidové kultury a jazyka už od 19. století (z těchto popisů pak aktivisté národního hnutí vycházeli při agitaci),
- pád carizmu.

Vytvoření běloruské identity politické (konkrétně státní) je možné situovat až do let 1918–19, kdy byla v březnu 1918 vyhlášena Běloruská lidová republika a v lednu 1919 Běloruská sovětská socialistická republika. Příčiny toho, proč se vůbec běloruská národní/etnická, jazyková a politická identita konstituovala, spadají přirozeně do doby starší.

Je asi možné vyčlenit tři vzájemně specificky provázané okruhy příčin jejího vzniku. Těmi jsou: (1) ideje národního hnutí, (2) identifikace s Velkoknížectvím litevským a oficiálním jazykem Velkoknížectví a (3) carská politika po rozdělení tzv. Republiky polské

(*Rzeczypospolitej Polskiej*)³², po anexi části jejího území v letech 1772, 1793 a 1795 a po porážkách proticarských povstání v letech 1830–31 a 1863–64.

2.1.1. Ideje národního hnutí

Ideje národního hnutí v 19. století ve většině míst východní Evropy nesly s sebou prosazení konceptu etnicity v kategorizačním systému tehdejší společnosti jako důležitého principu vytváření kolektivit, které byly nazývány „národy“ (*нацыі*).³³ Tento způsob myšlení se však na území dnešního Běloruska dlouho týkal jen některých městských intelektuálů z řad zchudlé šlechty, později měšťanů pocházejících z venkova. Šlo hlavně o katolíky na západě běloruského území, kteří byli součástí polské společnosti, která byla okcidentalizovanější než ta velkoruská, moskevská. Prosté venkovské obyvatelstvo bylo všude, ale zdánlivě paradoxně zvláště na západě, dlouho „etnicky indiferentní“ (Lozoviuk, 1997) a kategorizovalo sebe a svůj jazyk jako „zdejší“ („*тутэйшыя*“, „*тутэйшая мова*“) (viz např. Котлярчук, 1997: 83; Лыч, 2001: 36; Švec et al., 1996: 169).³⁴

Ideje národního hnutí měly zásadní důsledky. Co se týká *vertikální* roviny společnosti, znamenaly mj. (1) nasměrování pozornosti a aktivit části intelektuální elity ke všemu neelitářskému a lidovému (v rámci snah o překonávání sociální nerovnosti a nespravedlnosti), (2) katalyzaci zvyšování sociální mobility a (3) změnu vnitrostátních mocenských poměrů.

Pokud jde o *horizontální* úroveň, znamenaly rozšíření identifikace jako domácího/místního/„našeho“ na všechno, co se rozkládalo až k hranicím (velmi neostrým a rozplývavým hranicím) sociálních systémů vnímaných jako etnicky cizí. To, které sociální systémy byly považovány za etnicky cizí, bylo ovlivněno následujícími dvěma faktory: identifikací s Velkoknížectvím litevským a jeho oficiálním jazykem a carskou vnitřní politikou na území anektované litevské Rusi.

³² Přesnější a oficiální pojmenování je „Republika obojího lidu“ („*Rzeczpospolita Obójga Narodów*“), tj. Poláků a Litvinů (srov. níže).

³³ Dále v textu bude místo „národní/etnický“ stačit psát jen „etnický“, které v běloruském, stejně jako v českém, kulturním prostředí (nikoli třeba v západní Evropě) v sobě význam slova „národní“ zahrnuje (Бромлей, 1987: 97–112). Jak napsal Miroslav Hroch (1999: 331n.), „přeměna etnické identity na národní je ve slovanských jazycích (možná s výjimkou polštiny) chápána jako změna, „proces“ uvnitř jedné a té samé entity, zatímco v angličtině jde o dvě odlišné kvality.“ – „[T]he transformation of an ethnic identity to a national one is, in Slavic languages (with perhaps the exception of Polish), understood as a change, a ‘process’ inside one and the same entity, whereas in English it means two different qualities.“

³⁴ Dodnes se vyskytuje sebekategorizace jako „zdejší“ například u některých obyvatel jihovýchodní Litvy (Kuzmickaite, 1996: 242n.).

2.1.2. Identifikace s Velkoknížectvím litevským a jeho oficiálním jazykem

Druhou příčinou konstituování běloruské etnické a jazykové identity je identifikace jedné skupiny obyvatel běloruského území v 19. století a na počátku 20. století nikoli s Ruským impériem, ale s jiným politickým útvarem – Velkoknížectvím litevským (13.–18. století). Tento stát měl své historické jádro v geografickém trojúhelníku Vilno–Navahrudak–Hrodna (v dnešním Bělorusku, srov. mapu v příloze 5) a ve slavném úseku svých dějin se rozkládal od Brestu Litevského na západě po smolenskou oblast na severovýchodě a na jihovýchodě po Záporoží v dnešní Ukrajině. Na východní hranici soupeřilo Velkoknížectví litevské s Moskevským velkoknížectvím (pozdějším Ruskem).

Celým názvem Velkoknížectví litevského bylo „Velkoknížectví Litvy, Rusi a Žmudě“ (Zaprudnik, 1993: 3; Грыцкевіч et al., 1994: 387). Jako „Rus“ se pojmenovávala území, která byla dědici Kyjevské Rusi. Ve Velkoknížectví bylo vedle všeobecně rozšířeného autonyma „Litva“ používáno i méně časté autonymum „Rus“ a pojetí bylo takové, že část ruských zemí leží ve Velkoknížectví litevském. Odlišnost litevské Rusi od moskevského státu se však pociťovala. Oba státy proti sobě vedly války a byly nazývány odlišně – Moskevský stát byl ve své době právě jako „moskevský“ pojmenováván („Московия“ apod.; v latinských textech „Moscovia“, obyvatelé „Moscovitae“ [Himka, 1993: 479]).

Rovněž jazyk, kterým se ve Velkoknížectví psalo a mluvilo nesl autonymum „ruský“ („руський языкъ“); heteronymum bylo „litevský“ a v moskevském Rusku od 17. století i heteronymum „běloruský“ („белоруский языкъ“) (Прыгодзіч, 1998: 13; Шакун, 1994b: 531). Dnes běloruští vědci hodnotí a pojmenovávají „ruský“ jazyk Velkoknížectví litevského jako „staroběloruský spisovný jazyk“ („старабеларуская літаратурная мова“). Tento jazyk budu dále nazývat „litevskoruský“, resp. „litevská ruština“.³⁵ Litevskoruský jazyk se stal ve Velkoknížectví úředním jazykem, což bylo potvrzeno i důležitými právními předpisy, a to tzv. druhým a třetím *Statutem Velkoknížectví litevského* (1566 a 1588). Ve třetím *Statutu* ve 4. oddíle, „O soudcích a soudech“, článku 1., stojí psáno: „A písař zemský má rusky písmeny a slovy ruskými všechny listiny, zápisy a předvolání psát, a ne jiným jazykem a slovy“³⁶ (Сматым..., 1989: 140). Tato formulace byla přejata téměř nezměněna z druhého *Statutu* (Жураўскі, 1994: 536).

Litevskoruský jazyk měl široké užití v psané i ústní podobě, a to zvl. v 15.–17. století, kdy se používal především ve státních i samosprávních administrativních a právních textech, ale také v letopisech, některých uměleckých a nekanonických náboženských textech a ještě v 18. století v uniatské církvi (Жураўскі a Прыгодзіч, 1994). Neexistují

³⁵ Termín „litevskoruský“ pro ruský jazyk (a ruská území) Velkoknížectví litevského se někdy používal ještě v 19. století (ovšem v podobě „литовско-русскай“). Považuji ho za vhodnější termín než termín „staroběloruský“ nebo dokonce „běloruský“, jak se už dlouhou dobu běžně vyskytuje v běloruské odborné literatuře. Důvody, proč jsem se odchýlil od tradice, budou naznačeny později (v části 2.3).

³⁶ „А пісаръ земскіі маеъ поруску літэрамі ісловы рускімі всі лісты выпісы і позовы пісати анейшымъ езыхомъ ісловы.“

však dochované žádné slovníky ani jiné jazykové příručky, které by měly jako objekt svého výkladu přímo litevskou ruštinu, i když byla v jazykových příručkách k výkladu používána (Шахун, 1995: 21–32). Litevskoruský jazyk měl zprvu několik místních variet, později místní rozdíly zanikly a převládla varieta s prvky dialektů z Vilna (litevsky nazývaného „Vilnius“, bělorusky „Вільня“/„Вільна“, polsky „Wilno“) a okolí. Existoval na území Velkoknížectví litevského vedle církevní slovanštiny, která se od něj odlišovala (srov. Шахун, 1994b) a byla ve své době také nazývána jiným jménem – jazyk „slavjanoruský“ („славянорусский“) nebo „slovanský“, „slověnský“ („словенский“). Dokladem toho, že se tyto jazyky vnímaly jako odlišné, může být Cjapinského vydání *Evangelia* z doby kolem roku 1580, které obsahuje paralelní církevně slovanský a litevskoruský text (Жураўскі, 1982: 22). Užívání litevskoruského jazyka postupně ustávalo. De facto v průběhu 17. století a de iure v roce 1696 byl nahrazen polštinou a latinou.

Litevskoruský jazyk se strukturně a především funkčně (pragmaticky) odlišoval od „ruského“ jazyka užívaného v moskevském státě (Жураўскі, 1982: 20), kde byla litevská ruština pojmenovávána jako jazyk „litevský“ nebo „běloruský“. Přesto ho Velkorusové (nikoli však běloruští národovci) později – po ruské okupaci velkolitevského území – považovali za společné ruské dědictví. Fungoval na území, kde v moderní době vznikly dva spisovné slovanské jazyky – spisovná běloruština a spisovná ukrajinština. Proto mezi běloruskými a ukrajinskými odborníky dodnes panují neshody v otázce klasifikace litevskoruských literárních památek středověku a popisu dějin obou jazyků. Litevská ruština je hodnocena jako jazyk „(staro)běloruský“ běloruskými a do určité míry i ruskými odborníky. Např. ruští lingvisté Belikov a Krysin (Беликов а Крысин, 2001) píší, že ve Velkoknížectví litevském „se jako spisovný jazyk používal regionálně zabarvený staroruský jazyk (často se nazývá „staroběloruský“)“³⁷ (s. 334n.) a dále ve své knize užívají jak pojmenování „staroruský“, tak „staroběloruský“. Ukrajinskými vědci je zas litevská ruština hodnocena jako jazyk „ukrajinský“ (např. Єрмоленко et al., 1999: 16)³⁸. George Shevelov (1974) říká, že tento jazyk může být konvenčně nazýván „rusínský“ („Ruthenian“) (s. 147). Toto pojmenování však v češtině aj. slovanských jazycích koinciduje s názvem současné rusínštiny (v angličtině se rusínština někdy, zvl. u rusínských emigrantů v USA a Jugoslávii, pojmenovává „Rusyn (language)“, srov. např. Comrie a Corbett, 1993: 996; nebo databázi *Ethnologue*, 2003). K „bělorusko-ukrajinskému

³⁷ „В качестве литературного использовался регионально окрашенный древнерусский (часто он называется старобелорусским), [...]“

³⁸ „V minulosti se ukrajinský jazyk nazýval různě: *ruský jazyk*, *maloruský jazyk*, *kozácký jazyk*. Autoři slovníků, gramatik, zvl. ze 17. století, si uvědomovali rozdíl mezi *moskevským (ruským)* a *ruským (ukrajinským)* jazykem.“ – „У минулому українська мова називалася по-різному: *руський (рускій, руський)* язык, *малоруский (малоросійський)* язык, *козацький* язык. Автори словників, граматик, зокрема XVII ст., усвідомлювали різницю між *московською (російською)* і *руською (українською)* мовами.“

dilematu“ kolem literárního jazyka Velkoknížectví litevského se Shevelov (1974: 149) vyjadřuje takto:

Rusínština [tj. litevská ruština] byla společným světským jazykem jak pro Bělorusy, tak pro Ukrajince, právě tak jako byla církevní slovanština jejich společným jazykem církevním. [...] V dějinách běloruského a ukrajinského spisovného jazyka musí být považována za j e d e n jazyk, ten, který se vytvářel v severním středním Bělorusku [ovšem tehdy se tak to území nepojmenovávalo, jde o oblast Vilna, hlavního města Velkoknížectví]. [...] Jestliže někdo mluví o ukrajinském spisovném jazyce šestnáctého století (v období, o kterém se tu mluví), používá ať už záměrně nebo bezděčně nejasný termín. Je správný, jestliže se jím rozumí rusínština [litevská ruština], jak byla užívána Ukrajinci; je zavádějící, jestliže je jím míněn spisovný jazyk založený na ukrajinských dialektech a vytvořený Ukrajinci pro jejich vlastní potřebu. Takový ukrajinský spisovný jazyk v té době neexistoval.³⁹

Můj jazykový management se v tomto bodě liší od jazykového managementu ostatních odborníků. Využívám pravopisných možností češtiny a pojmenovávám tento jazyk jako „litevskoruský“, tj. jako „litevskou ruštinu“⁴⁰ („litevsko-ruský“ by s ohledem na pravopisné konvence znamenalo smíšeninu litevštiny a ruštiny, čímž tento jazyk nebyl). Hodnotím totiž termín „staroběloruský jazyk“ jako zavádějící, protože i když v 19. století bylo publikováno mnoho literárních památek v litevskoruském („staroběloruském“) jazyku, spisovná běloruština, konstituující se až od 19. století, na litevskoruský jazyk geneticky nenavazovala (srov. Жураўскі а Крамко, 1992: 124nn.; Жураўскі а Прыгодзіч, 1994: 151). Ovšem podstatné je, že Bělorusové identifikují litevskoruský jazyk právě jako (staro)běloruský a konstruují tak tradici vlastního spisovného jazyka, což posiluje vitalitu běloruského etnojazykového společenství.

Ve výše uvedeném oficiálním názvu Velkoknížectví figurovalo vedle pojmenování „Rus“ i jméno „Žmud“. Žmud' (Žemaitsko) bylo území řádu Teutonských (Německých) rytířů a dnes leží na Litvě. Velkoknížectví Litvy a Rusi ho získalo od Řádu až v 15. století. Ještě než byl řád Teutonských rytířů poražen, splnil jednu významnou historickou roli. Válečná hrozba z jeho strany byla totiž v dané historické situaci příčinou personální unie Velkoknížectví litevského s Polským královstvím. Došlo k ní v roce 1386, kdy na uprázdněný polský trůn usedl litevský velkokníže Jagello. Stalo se tak ovšem po dohodě s papežem a polskými šlechtici, kterým Jagello mj. slíbil, že přijme katolickou víru a inkorporuje Velkoknížectví do Polského království. Jagello privilegoval katolickou šlechtu

³⁹ „[...] Rth was the common secular language for both Belorussians and Ukrainians, just as ChSl was their common ecclesiastic language. [...] In the histories of the Br and U literary languages it should be considered as o n e language, the one shaped in North Central Belorussia. [...] If one speaks of the U literary language of the 16th century (within the period under consideration) whether deliberately or inadvertently one uses an ambiguous term. It is correct if what is understood is Rth as used by the Ukrainians; it is misleading if what is meant is a standard language based on U dialects and shaped by the Ukrainians for their own use. Such a U literary language did not exist at that time.“

⁴⁰ Toto pojmenování mi používat rozhodně nedoporučovala má konzultantka Inna Kalitová.

(viz např. Privilegium, 1387 [1998]), a proto litevští magnáti, tj. mocní světští feudálové, zastávající ty nejvyšší státní a vojenské funkce (srov. Грыцкевіч, 1999), neměli k polské šlechtě kladný vztah; docházelo mezi nimi ke střetům zájmů. Polsko tedy neasimilovalo Velkoknížectví litevské, i když vztah obou politicko-kulturních jednotek byl asymetrický ve prospěch Polska – za polsko-litevského státu probíhala částečná polonizace, katolicizace a okcidentalizace Velkoknížectví, a to zvl. od 17. století až do první čtvrtiny 19. století. Nejrychleji se polonizovala vysoká šlechta, potom měšťané Vilna a později i obyvatelé dalších měst. Přesto se od toho, co přicházelo z Polska, udržoval v některých směrech odstup; ve východních oblastech byl vůči katolicizmu všeobecný odpor. Určitá míra distance se uchovávala např. i ve třetím *Statutu Velkoknížectví litevského*. Tento svod zákonů vyšší právní síly přijatý v roce 1588 upravoval nejen užívání „ruského“ jazyka ve státě, ale i vztah mezi Velkoknížectvím litevským a Polskem. Nezávislost a suverenita Velkoknížectví byla ve *Statutu* zakotvena i přes to, že byla už dohodnuta (v roce 1569) nová, těsnější polsko-litevská unie, tzv. Lublinská. Republika polská obojího lidu nebyla republikou v pravém slova smyslu, šlo o monarchistický federativní či konfederativní stát. Velkoknížectví mělo nadále svůj vlastní státní aparát, soudy, právo a nedotknutelné území. Udělovat cizincům (tj. i Polákům) půdu, vysoké posty ve státě, tituly atd. bylo zakázáno (IOxo, 1989: 29). Litevské elity se tak snažily bránit před zájmy polských šlechticů, kteří usilovali o expanzi na východ. I výše zmíněná pasáž ve druhém a třetím *Statutu* o povinnosti psát administrativní a soudní texty v litevské ruštině byla podle Žurauského (Жыраўскі, 1982: 28) ochranným opatřením proti vytěsňování litevské ruštiny polštinou a latinou v 16. a 17. století (do té doby totiž bylo užívání litevské ruštiny na úradech samozřejmostí). Nicméně Poláci byli litevským magnátům a šlechtě kulturním vzorem, a tak docházelo k polonizaci. Co však bylo nejdůležitější, v době národního hnutí se část katolické (polonizované) běloruské inteligence přestala identifikovat s politickými zájmy polských elit tak jako do té doby a začala se vedle toho identifikovat i s tradicí Velkoknížectví litevského. Intelektuálové, aktivisté běloruského národního hnutí, kteří většinou nepocházeli z bohatých šlechtických rodů, ale z řad zchudlé venkovské šlechty nebo neurozeného obyvatelstva venkova či malých měst (Філякоў, 1993), hodnotili poměry na venkově jako útlak běloruských poddaných ze strany polských vlastníků půdy. Identifikace s Velkoknížectvím litevským je v Bělorusku rozšířena dosud, Bělorusové se stále k jeho tradici hlásí jako k vlastní.

Díky uvedeným historickým okolnostem mohla tedy vzniknout běloruská identita jako nepolská. Předpoklady k tomu, aby běloruská identita vykristalizovala i jako nemoskevská, nevelkoruská, byly rovněž dány existencí Velkoknížectví, jeho válkami s moskevským státem a už zmíněnou politickou unií s Polskem, částečně ovšem také tzv. Brestlitevskou unií vytvořenou v roce 1596. Touto unií vznikla a následně byla prosazena *uniatská* (tj. *řecko-katolická*) *církev*. Církevní unii iniciovali pravoslavné duchovní elity především v reakci na vnitřní krizi pravoslavné církve Velkoknížectví, ale i z obav z pretenzí moskevského státu a nově vzniklého patriarchátu „třetího Říma“ na sjednocení

všech pravoslavných věřících pod svou vládou (Бохан, 1996: 23nn.; Шацбаев, 1996: 44n.). Uniatská církev uznala papeže za hlavu církve a byla pod jistým vlivem katolické (polské) církve, avšak byla nezávislá na konstantinopolském patriarchovi, nemohla upadnout do závislosti na autokefálním moskevském patriarchátu, zachovala východní rítus a prosadila některé své zájmy v oblasti náboženské, ekonomické, kulturní, správní aj., včetně povolení smíšených uniatsko-katolických sňatků (Шацбаев, 1996: 46). Mezi pravoslavnými bylo ze začátku i mnoho takových, kteří unii přijmout nechtěli, nicméně koncem 18. století patřilo k uniátům až 75% obyvatel dnešních běloruských zemí (Грыцкевіч, 1997: 163, 1998: 187).

Existence uniatské církve však sehrála v otázce rusifikace dvojí roli, a to když byla uniatská církev v roce 1839 sloučena s pravoslavnou církví. Přejít k pravoslaví byl podporován ze strany ruského státu už od 70. let 18. století a zaznamenával v konkurenci s katolickou církví a konzervatismem obyvatel dílčí úspěchy, ale i neúspěchy (podrobně Соха, 1996). Až v roce 1839 byla likvidace uniatské církve dokončena. Tehdy sice 543 tisíc ze zbylých uniatských věřících přestoupilo v rozporu s představami likvidátorů unie ke katolické církvi, ale 1 170 tisíc věřících konvertovalo k velkoruskému pravoslaví (Грыцкевіч, 1998: 197). Konverzí většiny uniátů k pravoslaví, tj. „ruské“ víře, bylo zabráněno jejich akulturaci k polské kultuře a naopak byla podpořena akulturace ke kultuře velkoruské. Likvidací unie bylo také znemožněno založit běloruskou národní identitu na vlastním odlišném náboženství.

2.1.3. Carská vnitřní politika po anexi území litevské Rusi

Třetí příčinou vzniku běloruské etnické identity jsou na jedné straně carské represe v 19. století po porážkách povstání (1830-31 a 1863-64), jejichž iniciátoři usilovali o sociální reformy a obnovení Republiky polské s Velkoknížectvím litevským, a na druhé straně sociální politika carizmu usměrňovaná těmito povstáními ve prospěch poddaných.

Po rozdělení Republiky (1772, 1793 a 1795) a anexi její části Ruským impériem byla litevskoruská města zbavena samosprávy, kterou měla za polského-litevsko státu (na základě tzv. magdeburského práva), a podřízena byla odlišnému systému ruské správy, ačkoli se toto nedělo okamžitě a změny probíhaly postupně (srov. Швед, 1997). Šlechta, která odmítla přísahat věrnost carevně Kateřině II. byla zbavena svých práv, a ostatní feudálové, zvl. magnáti a vysoká šlechta, kteří přísahali, byli podřízeni právu Ruského impéria, což pro ně znamenalo jisté omezení jejich moci. U moci nicméně zůstali a carevna Kateřina II. jim zachovala jejich majetek ve snaze nepopudit si je proti sobě (srov. Соха, 1994). I když ve východních částech litevské Rusi (tj. na Bílé Rusi) u pravoslavných probíhala hlavně od 30. let 19. století kulturní rusizace, zvl. prostřednictvím institucí pravoslavné církve ovládané carem (Соха, 1997: 306n.), ruská moc a kultura byla zvl. na západních litevskoruských územích pociťována jako cizí, a to především tamní, vesměs katolickou šlechtou. Šlechta například vinila Rusko z rozdělení Republiky, nedávala své

děti do pravoslavných škol, ale do katolických a uniatských a orientovala se na polskou kulturu. Proto byla z ruské strany vnímána jako polská, i když se mnozí tito šlechtici sami považovali za „Litviny“. Stejně tak i ostatní obyvatelstvo považovali velkoruské elity za Poláky a území, které obývalo, za polonizované (Кузнецова, 1997: 301n.). „Očištění od polského vlivu“ neboli „návrat k ruské podstatě“ byl tedy zdůvodněním rusifikace obyvatelstva běloruských zemí v 19. století (Каўка, 1996: 417). Venkovští poddaní běloruských zemí cítili větší útlak ze strany polských a polonizovaných majitelů půdy, než ze strany ruského státu – státní nevolníci bývali v lepší sociální situaci než šlechtičtí nevolníci (srov. Соча, 1994) – což asimilaci k ruské kultuře urychlovalo. Podstatné však je, že polské a běloruské elity nebyly s politikou carizmu spokojené a tento jejich postoj se vyhroutil v několika povstáních. Po povstání v roce 1863, po zrušení nevolnictví v roce 1861 a zrušení dalších opatření zamezujících sociální mobilitě se významně proměnil i status nevládnoucích vrstev obyvatelstva. Tyto složky obyvatelstva – jak to vystihuje Vytautas Merkis (Мяркіс, 1994) – se z někdejšího „lidu“ stávaly státotvorným „národem“, kterým do té doby byly jen vládnoucí elity. Nositelé lidové („zdejší“) kultury a jazyka tedy získávali legitimní a realizovatelný nárok na zvýšení svého sociálního statusu. Sociální mobilita bez kulturní asimilace měla za následek, že se postupně vytvořila běloruská a litevská národní inteligence a konstituovala se běloruská a litevská národní identita. Tyto nové elity se přidaly k už existujícím elitám ruským a polským a pochopitelně se staly jejich (slabšími) soupeři o moc.

2.2. HRANICE BĚLORUSKÉ IDENTITY

Zmíněná identifikace Bělorusů s Velkoknížectvím litevským a jeho oficiálním jazykem a carská politika na území bývalé litevské Rusi v 19. století vytvářely běloruskou národní identitu jako ne(velko)ruskou a nepolskou. V sousedství běloruského národa ovšem vznikla i sociální „entita“ ukrajinská a litevská. Budeme se jimi zabývat v následující části (2.2.1.). Po ní se zastavíme (v části 2.2.2.) u identity jazykové, která se postupně vytvářela spolu s běloruskou národní identitou jako odlišná od polské, litevské, ukrajinské i ruské, nicméně pokud jde o hranice mezi běloruštinou a ruštinou, ty jsou dnes v běžné řeči velké části Bělorusů často setřené.

2.2.1. Hranice národní identity

Ukrajinské (sice taktéž „ruské“, ale v pozdějších kategoriích moskevského Ruska „maloruské“) země připadly Lublinskou unií (1569) Polsku. Tamní obyvatelé proti polské moci povstali (nejsilnější bylo povstání kozáků pod vedením Bohdana Chmelnyckého), tzv. levobřežní země, tj. země na východ od Dněpru, se osamostatnily a v roce 1654 se dobrovolně připojily k Rusku. V polských a „ukrajinských“ pramenech byl kozácký stát

(někdy i se západnějšími oblastmi) znám jako „Ukrajina“. Avšak moskevský car Alexej Michajlovič si po připojení tohoto státu k Moskvě dal titul „Car Velké, Malé a ostatní Rusi (России)“. Převzal tak terminologii pravoslavné církve. Ve 14. století konstantinopolský patriarcha, aby rozlišil mezi moskevskou Rusí na jedné straně a volyňsko-haličským a kyjevským knížectvím na straně druhé, pojmenoval moskevský stát „Velká Rus“ („Μεγάλη Ρωσσία“, „Meghali Rossia“) a zmíněná ruská knížectví jako „Malá Rus“ („Μικρά Ρωσσία“, „Mikra Rossia“) a takto se to používalo v církevních záznamech (Shevelov, 1963: 4; Stebelsky, 1993: 344) a přejala velkoruskými elitami.

Další část dnešního ukrajinského teritoria připadla Ruskému impériu v rámci dělení Republiky, ale západní část území – západní Halič, Bukovina a Podkarpatská Rus – se stala součástí habsburské monarchie. Pokusy iniciovat národní hnutí se objevily jak v ruském, tak rakouském záboru. Zatímco v ruské části byly úspěšně potlačovány stejně jako v případě běloruského národního hnutí, v rakouském záboru bylo aktivistům „rusínského“ (jak znělo tehdejší autonymum) národního hnutí od 60. let 19. století dovoleno „vyvíjet svou národní agitaci, publikovat časopisy a noviny, vytvářet národní organizace atd.“ (Hroch, 1999: 328; srov. Токуць, 2001: 72nn.). Hlavním cílem aktivistů bylo rozšíření vlastního jazyka, pěstování literární kultury v něm, vzdělávání a osvěta. Vznikly tak sice dvě literární oblasti – v Rusku a v Haliči – ale hlavní východisko spisovného jazyka jeho promotéři jak v ruském, tak rakouském záboru konsensuálně viděli ve středoukrajinských (tzv. kyjevsko-poltavských) nářečích a usilovali o společný, celoukrajinský jazyk (srov. Wexler, 1976: 69nn.).

Tedy příčinou toho, proč se nevytvořila spojená identita bělorusko-maloruská/ukrajinská, bylo zřejmě pojetí Velkorusů, kteří obě území od sebe rozlišovali, a příslušnost těchto území k různým státním útvarům (ke kozáckému záporožskému státu a habsburské monarchii v případě Ukrajinců a k Velkoknížectví litevskému v případě Bělorusů). Na těchto územích se staly národně relevantními různé kulturní tradice. Vznikem Běloruské a Ukrajinské SSR byly běloruská a ukrajinská identita fixovány jako svébytné. Po druhé světové válce, ve které vítězný Sovětský svaz získal velkou mezinárodní prestiž a vliv, bylo původně polské (do roku 1939) a dočasně sovětské (do 1941) Západní Bělorusko připojeno k BSSR a západní Halič, část Bukoviny a Podkarpatská Rus, jejichž někdejší relativně samostatná existence má za následek zachování starého pojmenování „Rusín“, byly inkorporovány do USSR.⁴¹

Ve východoevropském prostoru se jako odlišná od běloruské etnické identity vytvořila i identita litevská. Přitom nejen obyvatelé území dnešní Litvy, ale až do 19. století i obyvatelé území dnešního Běloruska sami sebe nazývali „Litvini“ (podoba „ЛИТВИНЬ“ je

⁴¹ Podkarpatská Rus patřila před druhou světovou válkou Československu, ale různé okolnosti způsobily, že se na základě optace – hlasování obyvatel daného území – stala součástí Ukrajiny. Proukrajinská agitace na území Podkarpatské Rusi (později nazvané „Zakarpatská Ukrajina“) uspěla především díky mezinárodní prestiži SSSR, psychologickému klimatu v československé politice, relativní kulturní blízkosti Ukrajiny a Podkarpatské Rusi a vojenské přítomnosti SSSR na jejím území (srov. Mosný, 2001: kap. IV).

doložena v textech ze 15.–17. století v *Гістарычны...*, 1998: 66). Ovšem pravoslavní věřící (nikoliv katolíci, ani uniati) se často pojmenovávali „Rusové“ nebo „Rusíni“ („русины“, „русцы“). Od 17. století se pravoslavné vyznání pojmenovávalo dokonce „ruská víra“ a katolické „polská víra“. Nešlo tu v té době o etnonyma v dnešním smyslu, ale v případě „Litvini“ spíše o politonymum a v případě „Rusové“, „Rusíni“ o threskionymum. V 19. století, kdy už uplynula nějaká doba od zániku samostatného litevského státu, se mezi venkovským obyvatelstvem přestalo používat pojmenování „Litvini“ a rozšířilo se pojmenování „zdejší“ („тутэйшыя“).

Co se týče heteronym, v německých kronikách napsaných na území Teutonského řádu ve 14. a na přelomu 14. a 15. století se používalo pojmenování „Litva a Rus“ (což bylo chápáno jako označení dvou částí jednoho politického útvaru) a obyvatelé Velkoknížectví byli pojmenováváni jako „Litevci“ a „Rusíni“ („Russin“ nebo „Russen“ v textech v němčině; „Ruteni“ nebo „Rutheni“ v textech v latině⁴²) (Сагановіч, 2001). V těchto kronikách se také vyskytlo pojmenování odvozené od jména jednoho z původních slovanských kmenů – „země Krivičů“ – a v kronice Konstanckého chrámu se objevilo i geografické pojmenování „Bílá Rus“, avšak jeho výskyt byl ojedinělý, „převážně většině [německých] kronikářů byl tento název ještě neznámý“ (Сагановіч, 2001: 45). Byli to až Rusové (Velkorusové), kteří asi od 17. století začali podle Bílé Rusi nazývat pravoslavné obyvatele Velkoknížectví litevského jako „Bělorusové“. „Bílá Rus“ zřejmě nebylo původně autonymem, ale heteronymem (nejen ruským a německým, ale i polským aj.). V historických pramenech Velkoknížectví se objevuje od přelomu 16. a 17. století, přičemž až do konce 19. století označovalo jen východní části dnešního Běloruska (Насевіч, 1993: 97) a smolenskou oblast v dnešním Rusku (Лыч, 2001: 36). V 18. století, v době velkoruské expanze, začali velkoruské politické elity používat pojmenování „Bílá Rus“, „Bělorusko“ („Белая Россия“, „Белоруссия“) i oficiálně, aby tím prosadili interpretaci, že anektují v podstatě ruské území, které k velkoruskému přirozeně patří (Паўлаў, 1993: 222), že tedy nejde o nic jiného než o znovusjednocení ruských zemí. Tato ideologie, tzv. *západorusizmus*, směřující ke spojení běloruského teritoria, obyvatelstva a jazyka s velkoruským, byla propagována velkoruským státem, ale měli ji za svou dokonce i lidé pocházející přímo z běloruského území (srov. Каўка, 1996). Západorusizmus je charakteristický nejen pro období carizmu, ale v různých formách prochází napříč historií až do současnosti (Каўка, 1993: 44n.; Біч, 1997: 64n.).⁴³ Ve druhé polovině 19. století ideologie západorusizmu způsobila, že se mezi pravoslavnou běloruskou inteligencí přestalo uvažovat o Bělorusku jako o součásti tradice Republiky polské a běloruská idea byla vyčleněna z polského psychologicko-kulturního kontextu (Mironowicz, 1999: 13).

V roce 1840, nařízením cara Nikolaje I. z 18. července, bylo sice pojmenovávání běloruských a litevských gubernií jako „běloruské“ a „litevské“ zakázáno; měly se

⁴² V latinských pramenech se pojmenování „Rutheni“ vyskytuje už od 11. století (Rudnyckij, 1963).

⁴³ Podobně to platí i v případě Ukrajiny a tzv. maloruství (srov. Бапабаиш, 1997).

„nazývat dále každá zvlášť“ („Vitebská“, „Mogilevská“ atd.) a dohromady „Severozápadní kraj“ („Северо-Западный Край“). Pojmenování „Severozápadní kraj“ se začalo v právních a administrativních aktech spontánně používat už před rokem 1840, protože se správní dělení Litvy a Běloruska často měnilo (viz Швед, 1997). Bylo zřejmě komunikačně efektivnější nepoužívat často se měnící názvy. Po povstání v letech 1863–64 se název „Severozápadní kraj“ ujal i v tisku (Сакалова, 1999: 441). Není ovšem pravda, na což upozorňuje Paulau (Паўлаў, 1993: 222), že by bylo zakázáno užívat pojmenování „Bělorusko“ všeobecně (jak tvrdí např. Zaprudnik, 1993: 61n.; Чигринов, 1997: 251), zákaz se týkal jen názvů gubernií. Od 40. až 50. let, ale častěji pak od 90. let 19. století používali běloruští národovci⁴⁴ pojmenování „Bělorusko“, ale v jiné, neruské formě – „Biełarus“ – a to pod vlivem polštiny (Pačkajeu, 2003: *Nazoŭ Biełarusi*), ve které se Bílá Rus, resp. Bělorusko, nazývá „Białorus“.

Pojmenování „Litvini“ se mezi běloruskými intelektuály přestalo používat, jednak protože ho předtím opustilo prosté obyvatelstvo dnešních běloruských zemí ve prospěch politicky a národnostně indiferentního pojmenování „zdejší“, jednak protože ho později resemantizovali aktivisté litevského národního hnutí, kteří jím pojmenovávali svůj etnicky definovaný národ („Litevci“). Litevský nacionalismus byl jazykový a v prosazování litevštiny do škol a kostelů se angažovala *katolická* církev (Švec et al., 1996: 134–143; Valantiejus, 1996: 69n.), což přispělo k vytvoření hranice mezi litevskou národní identitou a běloruskou národní identitou. Běloruská národní identita nebyla totiž jednoznačně založena na náboženském vyznání, i když byly snahy považovat za běloruské vyznání uniatsví. To bylo ovšem zlikvidováno už v roce 1839 (jak jsem zmínil výše) a jeho přívrženci od této doby tvořili menšinu v ilegilitě. Běloruským jazykem, jak ho vymezili národovci, mluvili uniati, pravoslavní i katolíci a jazyk, nikoli náboženství, se stal v době národního hnutí tím hlavním konstituentem běloruské národní identity a objektem zájmu národovců (Філякоў, 1993: 141n.). Běloruská národní identita se nemohla zakládat na náboženství možná proto, že drtivá většina venkovského obyvatelstva (které národovci považovali za běloruský národ) byla pravoslavná, zatímco „národní buditelé“ byli většinou katolíky. Náboženské vyznání se chápalo dokonce jako méně významné než teritoriální příslušnost. Jak v roce 1907, v době polsko-ruského boje o náklonnost venkovského obyvatelstva, napsal přispěvatel *Naší nivy*, prvních významných legálních běloruských novin:

Z toho, že se naši Bělorusové dělí na katolíky a pravoslavné, mají užitek černosotěnci [tj. krajní reakcionáři] a všichni nepřátelé světa a svobody národa [lidu] a rozsévají nenávist a svár mezi pravoslavné a katolické Bělorusy, štvou jedny na druhé. Nuže je třeba ukázat

⁴⁴ Protože má slovo „nacionalisté“ v našem sociokulturním prostředí pejorativní zabarvení, bude v tomto článku na jeho místě používáno slovo „národovci“ – ve smyslu „aktivisté usilující o vyvíjení činnosti ve prospěch národa (tj. pronárodní aktivisté) a také jejich přívrženci“.

našim „zdejšími“, že jsou všichni – i katolíci, i pravoslavní – bratry; všichni jsou Bělorusy, syny jedné matky – země Běloruské.⁴⁵

Expresivně zhodnotil váhu náboženství jako možného kritéria běloruskosti historik a poslanec Státní dumy Alexej P. Sapunov ve své řeči z května 1909:

Katolická drobná šlechta a rolníci hovoří doma obvykle bělorusky a téměř ničím se neodlišují od svých spolubratrů – pravoslavných Bělorusů. Řadit tyto Bělorusy k Polákům jen proto, že jsou katolíci, to není nic jiného než, s prominutím řečeno, etnografická zlodějina.⁴⁶ (cit. podle Біч, 1997: 62)

Kromě litevského jazyka a angažovanosti katolické církve sehrálo svou roli při vytváření svébytné litevské a běloruské identity jistě i to, že významným vydavatelským centrem Litevců bylo nejen město Vilno (nynější litevský Vilnius), které bylo také významným střediskem národního hnutí Bělorusů, ale i *pruská* část moderní Litvy. Svůj podíl na vytvoření bělorusko-litevské národní hranice měla také carská politika – úřady udržovaly používání jmen „Litva“, „litevský“ a „Bělorusko“, „běloruský“, a to jako toponym – názvů správních oblastí, např. „litevské gubernie“, „běloruské gubernie“, ať už se tak pojmenovávaly oficiálně (na konci 18. a začátku 19. století), nebo neoficiálně; a i po zákazu nazývání běloruských a litevských gubernií jako „běloruských“ a „litevských“ se tato pojmenování v carské správě někdy vyskytovala (Паўлаў, 1993: 222n.; Чигрин, 1997: 251; Швед, 1997: 299; srov. i níže v kap. 3, část 3.1.2.). V 60. letech 19. století se carské úřady dokonce pokusily rozvinout litevskojazyčné školství, a to s cyrilskou abecedou⁴⁷, což mělo být politickým tahem proti polskému vlivu (Токць, 2001: 74). Ani po porážce povstání v letech 1863–64 úřady nezakazovaly litevský tisk (pokud byl ovšem v cyrilici), zatímco polský a běloruský (a litevský v latince) byl zakázán.

Litevští aktivisté žádali obnovení Litvy, ne však v historických hranicích Velkoknížectví litevského, ale v etnických hranicích z 16. století, tzn. bez litevské Rusi (Švec et al., 1996: 169). Ostatně po většinu 19. století se za přispění carské politiky pojmenování „litevské gubernie“ a „Litva“ už nevztahovala na území Minské, Grodněnské, Mogilevské a Vitebské gubernie – pozdější běloruské území – přestože dříve i toto území patřovalo k Velkoknížectví. Politonymum „Litvin“ v průběhu 19. století

⁴⁵ „[J]ak naszy biełarusy dzialacca na katalikoŭ i pravasłaŭnych, to z hetaho karystajuć czornasociency i ŭsie worahi świetu i swabody naroda i siejuć nienawiść i swarku mież prawasłaŭnymi i katalikami biełarusami, ckujuć adnych na adnych. Woś i treba pakazać naszym ‚tutejszym‘, szto jany ŭsie – i kataliki i prawasłaŭnyje – braty; ŭsie biełarusy, syny adnoj maci – ziamli Bielaruskaj.“

⁴⁶ „Дробная шляхта і сяляне-католікі у хатнім быццё размаўляюць звычайна па-беларуску і амаль нічым не адрозніваюцца ад сваіх сабратаў – праваслаўных беларусаў. Адносіць да палякаў гэтых беларусаў толькі таму, што яны католікі, гэта ўжо не што іншае, як, з дазволу сказаць, этнаграфічны грабеж.“

⁴⁷ Litevština se jinak psala latinkou.

z běloruských gubernií postupně ustupovalo a mezi venkovany – jak bylo zmíněno výše – se šířilo pojmenování „zdejší“. Nezůstalo však ani při něm – ve výsledcích sčítání obyvatelstva v Ruském impériu v roce 1897 vidíme, že pokud jde o rodný jazyk (na jehož základě se stanovovala národnost), ten byl na velkém prostoru kategorizován (sčítanými osobami, sčítacími komisaři a pověřenými osobami) jako „běloruský“. Podle výsledků sčítání běloruština dokonce daleko přesahovala hranice té historické, geografické Bílé Rusi (tj. přibližně území Vitebské, Mogilevské a Smolenské gubernie), a to směrem na západ. Šíření pojmenování „Bělorusko“, „běloruský“ západním směrem bylo v souladu s carskou politikou expanze ruského národa, skládajícího se podle carské ideologie tzv. západorusizmu a maloruství z Velkorusů, Malorusů a Bělorusů (Лыч, 2001: 36; Соха, 1997: 308). Tato oficiální koncepce pochází z doby cara Alexeje Michajloviče (z poloviny 17. století), jak bylo zmíněno výše v souvislosti s ukrajinskou identitou, a je možné ji doložit i v textech s výsledky sčítání z roku 1897, kde jsou „Velkorusové“, „Malorusové“ a „Bělorusové“ uvedeni pod společným názvem „Rusové“ (viz přílohu 3).

Souhrnně řečeno, identifikace běloruských národovců s tradicí Velkoknížectví litevského umožnila postavit politickou a v metaforickém smyslu i sociokulturní hranici mezi společnostmi běloruských zemí a Ruska. Na druhou stranu počáteční reakce velkolitevských elit na dvě unie s Polskem, pak ideje národního hnutí a přítomnost ideologie západorusizmu umožnily vytvoření hranice mezi běloruskou společností a Polskem. Rusko-okcidentální sociokulturní a politická hranice se v průběhu historie přes běloruské území několikrát přesouvala (srov. úvody k částem 3.1. až 3.5., popř. Польски et al., 1996: 3). Za rusifikace východního a polonizace západního běloruského území nicméně vykrystalizovala a na začátku 20. století se šířila ve víceméně zkonsolidované podobě běloruská národní identita. Několik faktorů, z nichž snad ty nejpodstatnější byly zmíněny výše, způsobilo, že se tato identita odlišovala i od litevské a ukrajinské.

2.2.2. *Trasjanka* – mezi běloruštinou a ruštinou

O existenci běloruštiny a ruštiny jako dvou samostatných jazyků už dnes není sporu. Přesto jsou v diskurzu hranice mezi nimi často velmi rozplývavé. Po druhé světové válce se v Bělorusku vytvořil smíšením původně běloruských a ruských jazykových prvků jazykový útvar, který se nazývá „trasjanka“ (o vzniku trasjanky viz Цыхун, 2000). Běloruština trasjance přispívá zvl. zvukovými a morfologickými prvky a ruština zvl. lexikálními. Klasifikuje se jako městská řeč (*городское просторечие*), která je velice heterogenní a podle Niny Mečkovské nemá svůj úzus – je to „konglomerát idiolektů“ (Мечковская, 2002: 127). Aljaksandr Kryvicki (Крывіцкі, 1998) uvádí, že trasjanka (jako i řeč vůbec) má v různých městech své osobitosti, takže se např. odlišuje trasjanka Mahiljova od hrodněnské, pinské nebo minské trasjanky (s. 77).

Podle výpovědi jednoho mého respondenta trasjanka je – „když se Bělorus snaží mluvit rusky.“ Je tedy produktem nezvládnutého jazykového managementu běloruských

mluvčích snažících se o ruské promluvy. Mluvčí trasjanky nicméně považují svou řeč za ruštinu (Сямешка, 1998b: 41; Цыхун, 2000), což by také znamenalo, že ji můžeme klasifikovat jako varietu, resp. varietu ruštiny. Kryvicki (Крывіцкі, 1998) však odlišuje tuto varietu/varietu od běloruské verze ruské běžné mluvené řeči (*рускамоўнага вуснага прастамоўя*) (s. 76). Zvláště lingvisté, např. Mečkovská, řadí trasjanku (zjevně podle jiných kritérií – strukturních) k běloruštině (Мечковская, 2002: 126; rkp.: 13; srov. Цыхун, 2000).

Trasjanka je velmi rozšířena, mluví jí na veřejnosti i současný prezident Lukašenka aj. politici. V roce 1983 byl v Bělorusku proveden celostátní výzkumu městského obyvatelstva a respondentům byla položena mj. otázka, jaký jazyk užívají (doma, v práci). Podle výsledků výzkumu 56 % procent měšťanů pocházejících z venkova a téměř 30 % starousedlíků a migrantů z jiných měst uvedlo, že mluví „bělorusko-ruským“, resp. „smíšeným“ jazykem (Касперович, 1985: 114; z textu Kasperovičové není jasné, jak byla otázka přesně formulována). Je možné, že s ohledem na všeobecné negativní hodnocení trasjanky a míšení jazyků někteří respondenti nepřiznali, že mluví bělorusko-ruským jazykem, ačkoli se domnívali, že takový jazyk užívají. I tak je počet mluvčích „bělorusko-ruského“, resp. „smíšeného“ jazyka ve městech nezanedbatelně vysoký.

Trasjanka je v Bělorusku v jistém smyslu populární. Na Internetu existuje dokonce stránka nazvaná *Trasianka Action*⁴⁸, kde je možné převádět ruskojazyčný text do dvou druhů trasjanky; autor stránky píše:

Volba „trasjanka-1“ odpovídá rusifikovanější verzi prakticky bez běloruských slov, „trasjanka-2“ je trochu bližší běloruské řeči. Tento překladač se stále zdokonaluje. Zjistíte-li chyby, prosím, pošlete své rady.⁴⁹

V citaci čteme, že uživatelé překladače jsou žádáni, aby oznámili zjištěné chyby. Pokud se „chyby“ týkají trasjanky, nikoli technických záležitostí překladače, zdá se, že trasjanka asi nějaký úzus, resp. normu přece jen má, což by bylo v rozporu s výše uvedeným tvrzením Niny Mečkovské, že trasjanka nemá úzus.

Vedle názvu překladače („Trasianka Action“) vložil jeho autor emotikon směřující se tváře 😊, což naznačuje, že tento překladač je spíše recesí než seriózní překladatelskou pomůckou, jakou překladače obvykle bývají. Slovo „трасянка“ znamená směs sena a slámy, která se dává jako krmivo skotu, když není dostatek sena. Jde o výsměšné a pejorativní pojmenování, které indikuje právě to, že jazykový management mluvčích, kteří produkují tyto „smíšené“ promluvy, byl neúspěšný. Trasjanka není ceněna nejen

⁴⁸ <<http://www.pravapis.org/trasianka.asp>> (přístup z července 2003).

⁴⁹ „Опцыя "трасянка-1" адпавядае больш зрусыфікаванай версіі практычна без беларускіх словаў, а "трасянка-2" трохі бліжэйшая да беларускай гаворкі. Гэты перакладчык увесь час удасканальваецца. Калі ласка паведамляйце пра памылкі, дасылайце свае парады.“

běloruskými intelektuály, ale ani jejími mluvčími, ačkoli jim umožňuje integrovat se do městského prostředí (Цыхун, 2000). Stejně jako další míšení běloruštiny a ruštiny je hodnocena negativně i mnohými běloruskými jazykovědci.

Běloruští jazykovědci uvádějí, že jde o „nežádoucí přenesení“ specifík rodného jazyka na druhý jazyk, o „chyby“ a „nedostatečné osvojení druhého jazyka“ (srov. *Типология...*, 1999: 52, 88, 94), že se oba jazyky osvojují „bez dostatečné diferenciací“, což dokonce „nelze považovat za normální“ (Выгонная, 1996: 10). Zpravidla jsou v jazykových otázkách v tomto směru silně angažovaní, trvají na ideálu běloruského a ruského jazyka, drží se pozice jazykové kultury a nesnaží se o různé relativizace nebo pluralitu hledisek a hodnocení. Nastává tak paradoxní situace, že podporují u laiků „komplex jazykové neplnohodnotnosti“, který sami hodnotí negativně (srov. Выгонная, 1996: 11). Deklarované těžkosti – sociálně interakční problémy – které mají lidé nedostatečně ovládající oba jazyky, bohužel nejsou zkoumány, ačkoli výsledky výzkumu by byly jistě cenné. Neexistuje ovšem jen tento typ hodnocení střídání obou jazyků a trasjanky, ačkoli jak se zdá, výrazně převažuje – v kolektivní monografii *Типология...* (1999) v úvodu ke kapitole o formách a typech interferencí je možné najít tuto formulaci: „Interference v širokém smyslu přispívá ke vzájemnému obohacení jazyků v kontaktu“ (s. 51). Není však přesně jasné v jakém smyslu má jít o obohacení. Podobně A. J. Michněvič (Михневич, 1985) zmiňuje vedle „negativní konvergence“ i „pozitivní konvergenci“ (s. 10), přesto však svůj příspěvek uzavírá tím, že „jazyková politika vůči naciolektu [tj. běloruským varietám ruského jazyka] spočívá v tom, aby se všemi organizovanými, vědeckými, didaktickými a dalšími způsoby a prostředky přispělo k jeho sblížení s ruským spisovným jazykem,“ v čemž podle něj „v podstatě také tkví úkol zabezpečení plného, harmonického, rovnoprávného, nesmíšeného (autonomního, koordinativního) národně-ruského bilingvizmu“⁵⁰ (s. 12).

V odborné literatuře trasjanka není, pokud vím, zatím jako samostatný objekt popsána.⁵¹ Ze zmínek o trasjance není ani přesně jasné, zda je produktem přepínání, a pak míšení obou jazyků, nebo jen masivním přejímáním jazykových prvků z ruštiny apod. Soudě podle toho, co o trasjance uvádí Hjenadz Cychun (Цыхун, 2000), považuje se za ni řeč, ve které se vyskytuje jak sfúzovaný útvar (*fused lect*, „smíšený jazyk“), tak interakčně nefunkční střídání prvků běloruštiny a ruštiny, které od sebe mluvčí dokážou rozeznat (tj. sami by je zařadili buď k ruštině, nebo běloruštině).

⁵⁰ „Языковая политика в отношении нциолекта состоит в том, чтобы всеми организационными, научными, дидактическими и иными приемами и средствами содействовать его сближению с русским литературным языком. В этом по существу и заключается задача обеспечения полного, гармонического, равноправного, несмешаного (автономного, координативного) национально-русского двуязычия.“

⁵¹ Hjenadz Cychun (Цыхун, 2000) podobně jako Mečkovská uvádí, že trasjanka je neprediktabilní, ale dodává, že stabilní jsou v ní částice, pocházející z ruštiny.

Stejně jako v případě trasjanky není zatím v běloruské lingvistické literatuře popisováno ani to, jak v Bělorusku probíhá střídání běloruštiny a ruštiny, jakou formu mají bilingvní diskurz a kontaktní variety – např. v jakých situacích a do jaké míry jde o přepínání kódů (tj. o jejich interakčně funkční střídání), míšení dvou kódů (tj. jejich interakčně nefunkční střídání) nebo užívání už sfúzovaných útvarů (srov. Auer, 1998a). Bez ohledu na konkrétní situační užití se v odborné literatuře obvykle jen vypočítávají „interference“ běloruštiny a ruštiny v různých plánech jazyka (srov. např. *Пытання...*, 1982: 176nn.; *Русский...*, 1985: 60nn.; *Типология...*, 1999: 51nn.), tzn. běloruští vědci přistupují k výzkumu řeči s předpokladem apriorní existence dvou jazyků a to, co je mezi nimi, chápou jako jejich pouhou „interferenci“. Takový přístup omezuje možnosti výzkumu. Paradoxní je, že dotyční odborníci nejenže nejdou vlastní cestou, ale dokonce říkají, že dělají „sociolingvistický“ výzkum, a přitom přístup, který zvolili, byl kritizován už v „klasickém“ období sociolingvistiky (např. Fishman, 1968; Haugen, 1970 [1972]). Běloruští lingvisté nepřistupují k jazykovému materiálu se zájmem o to, co vnímají v diskurzu jako běloruské a ruské *sami mluvčí*, ale klasifikují diskurzní jevy podle své expertní znalosti (podle toho, co se „odklání od normy“ jednoho nebo druhého jazyka). Proto také trasjanku řadí k běloruštině, protože jako identifikační kritérium jsou pro ně důležité strukturní vlastnosti. Jako výzkumný problém se potom u nich nevynořuje otázka, jak funguje střídání jazyků v řečových interakcích, resp. jakým způsobem užívají běloruští mluvčí různé jazykové kódy a jejich střídání k dosažení určitých interakčních cílů (srov. *Code-Switching...*, 1998). Nějaké základní informace o funkcích a efektech použití jednotlivých jazyků a jejich variet, včetně trasjanky, poskytuje ve svých pracích Nina Mečkovská (např. Мечковская, 1994; 2002; rkp.; srov. kap. 3, část 3.5.). Autorka nicméně zatím zůstává jen u „sémiotiky užití a střídání kódů“ – stručně uvede, co typicky může použití nějakého jazyka nebo střídání jazyků znamenat a význam demonstruje nějakým krátkým příkladem, obvykle z médií. (O jazykovém managementu trasjanky viz dále v části 2.3.5. a zvl. 3.5.)

Jako jedna z příčin vzniku a rozšíření trasjanky se v běloruské literatuře zdůrazňuje strukturní blízkost běloruštiny a ruštiny (např. Сямешка, 1998b: 40; *Типология...*, 1999: 52, 60, 73, 88). Sfúzované jazyky můžou ovšem vzniknout i ze strukturně nepodobných jazyků (Croft, 2002: část 3), což se v běloruské literatuře obvykle nereflextuje, přestože autoři hned vedle uvádějí termíny jako *pidžinizace* a *kreolizace*.⁵² Soudě podle popisů v literatuře nejde u trasjanky a míšení běloruštiny a ruštiny o pidžinizaci ani kreolizaci. Použití těchto termínů běloruskými jazykovědci má mít v tomto případě patrně jen pejorativní nebo degradující funkci, nikoli popisnou (což je věc zajímavá z hlediska jazykového managementu).⁵³

⁵² Právě pidžiny a kreoly patří k těm jazykovým útvarům, které vznikají ze strukturně vzdálených jazyků, ale ovšem nejen ony.

⁵³ Cychun (Цыхун, 2000) užívá seriózně termínu „kreolizovaná varieta“, ale zdá se, že v jiném významu, než je v kontaktní lingvistice běžné.

Vznik a rozšíření sfúzovaných jazykových útvarů jako je trasjanka závisí především na jiných než strukturních vlastnostech zdrojových jazyků, ačkoli i tyto vlastnosti jistě hrají nějakou roli – např. se v běloruské lingvistice poukazuje na to, že následkem strukturní a zvukové blízkosti běloruštiny a ruštiny mluvčí prvky obou jazyků od sebe přesně neodlišují (viz např. *Типология...*, 1999: 95; Сяпрын, 1977: 141). Bohužel se role, jakou má strukturní blízkost v jejich míšení, dále detailněji nespecifikuje, a zůstává tak jen u pouhých deklarací, že blízkost je důležitá, a u popisů strukturních odlišností. Podobně jako v Bělorusku se sice také na Ukrajině vytvořil a rozšířil pravděpodobně sfúzovaný útvar vzniklý na základě strukturně blízké ukrajinštiny a ruštiny (pojmenovává se „suržyk“), ale v česko-slovenské situaci se o ničem podobném nemluví, i když jsou si i tyto jazyky, jak se obvykle uvádí, strukturně blízké (srov. však Dolník, 1998; Sloboda, 2003, o „mezijazykovém usuzování“ u slovenských a českých mluvčích). K fúzi češtiny a slovenštiny sice dochází u jedinců a snad i několika málo sociálních skupin (pro individuální výskyt srov. Sloboda, 2000), avšak česko-slovenský sfúzovaný útvar se nerozšířil a nemá ani zvláštní pojmenování. Nic podobného trasjance se, pokud vím, nezmiňuje ani v případě slovinsko-srbochorvatském. Vznik a rozšíření trasjanky souvisí mnohem těsněji se sociálně-historickým vývojem na běloruském území. Je výslednicí zvl. (1) předválečné etnojazykové struktury měst a jejich depopulace v průběhu války, (2) intenzivní poválečné urbanizace, (3) jazykového managementu Bělorusů v komunikaci s Rusy v úředních a jiných vyšších sociálních pozicích a (4) jazykového managementu komunistické strany a sovětského státu, jehož vládcí deklarovali jako svůj cíl rozšíření tzv. rusko-národního bilingvizmu⁵⁴ (podrobněji viz kap. 3, část 3.3.).

Střídání běloruštiny a ruštiny v rámci promluv se neomezuje jen na dobu posledních padesáti let, ale objevovalo se přinejmenším už v 19. století. Např. divadelní komedie *Pinská šlechta* z roku 1866 naznačuje, že ke střídání jazyků docházelo i tehdy. (V následující ukázce postava policejního úředníka Kručkova řeší obžalobu podanou Lipským na Protosovického, který Lipského zbil. Kručkov skončil vyšetřování, ale předtím, než zahájí soud, stanovuje poplatky oběma stranám sporu a požaduje platby i od svědků, kteří bití Protosovického Lipským viděli, za to, že mu nezabránili, a ostatním osobám, kteří jej neviděli, za to, že jej neviděli.)

Ну, дык добра! Следство кончано, цяпер будзе суд, а наўперад: по указу всемилостивейшей государыни Елисаветы Петровны 49-го апреля 1893 года и всемилостивейшей Екатерины Великой от 23-го сентября 1903 года, а равномерно в смысле Статута литовского, раздела 8-го, параграфа 193-го, коим назначается в пользу суда от тяжущихся гривны. Обжалованный Протосовицкий имеет зараз же уплотить пошлин 20, прогонных 16 и на канцелярию 10 рублей. Жалующийся

⁵⁴ „Rusko-národní bilingvizmus“ (русско-национальное двуязычие; termín z doby SSSR) znamená bilingvizmus v ruštině a jazyce národa (nebo etnické skupiny jiného typu), který je v dané svazové republice (nebo oblasti) původní.

Ліпскі в паловіне того, сведкі, каторыя бачылі драку, а не баранілі, – по 9-ці рублев, а вся прочая шляхта, што не бачыла дракі, за тое, што не бачыла, – па 3-ры рублі. Плаціце!⁵⁵ (Дунін-Марцінкевіч, 1984: 127; originál je v latině; v jiných vydáních Dunin-Marcinkiewiczova díla je tato část zcela přepsána podle běloruské nebo ruské ortografie)

V uvedeném případě jde o střídání běloruštiny a ruštiny u jedné postavy z divadelní hry, nikoli o reálnou sociální interakci, ale domnívám se, že hra reflektuje užívání ruštiny a běloruštiny v té době i mimo uměleckou literaturu. Autor možná zesiloval některé stylizace, v každém případě by však střídání jazyků v jeho hře bylo zbytečné, kdyby neodráželo funkce, které ve společnosti reálně mělo.

Doklady o střídání běloruštiny a ruštiny, resp. o rozsáhlém přejímání z ruštiny, existují i ze začátku 20. století. Např. podobu lokální variety běloruských mluvčích žijících v jedné vesnici u městečka Bakšty (Vilenská gubernie) posoudil běloruský spisovatel Anton Ljavický jako rusizovanou v důsledku pravoslavného vyznání (tj. kontaktu s ruštinou v doméně náboženství): „Místní venkované jsou všichni pravoslavní a jejich jazyk je hrozně zkažený ruskými slovy“ (*Nasza Niwa*, 1910 [27], cit. podle Wexlera, 1974: 223, pozn. 33).⁵⁶ Také v polovině 20. let zmiňoval běloruský kulturní činitel Vaclau Lastouský to, co je dnes pojmenovááno jako trasjanka, i když pod jiným názvem (Цыхун, 2000). Střídání obou jazyků a přejímání z ruštiny tedy není u Bělorusů záležitostí posledních několika desítek let, ale je víceméně spolehlivě doloženo i z 19. století a první poloviny století dvacátého.

2.3. BĚLORUSKÁ NÁRODNÍ IDENTITA, JAZYK A JAZYKOVÝ MANAGEMENT

Běloruské národní hnutí, které začínalo ve druhé polovině 19. století bylo výrazně jazykové (srov. část 2.2.1., 3.1. i citát Franciška Bahuševiče z roku 1891 uvedený jako motto k této kapitole). V současné době je však běloruská národní identita založena převážně na státnosti (Zaprudnik, 2001), popř. i na mýtu státní tradice, tj. identifikaci s tradicí Velkoknížectví litevského. Zachovat národní identitu znamená dnes v Bělorusku zachovat vlastní stát. Státní suverenita a nezávislost je v dnešním Bělorusku vždy citlivým

⁵⁵ V této promluvě jsou patrné celé běloruské věty na začátku a na konci textu a ojedinělé transfery (např. slovo „драка“ je asi rusizmus; věta „Следство кончано“, vložená do běloruské promluvy, zřejmě také není běloruská; „запас“ je zas naopak běloruské slovo v jinak ruské větě; „уплотить“ je asi pod vlivem běloruštiny hyperkorektně napsané, popř. i vyslovené, slovo „уплатить“ atd.). Přepnutí z běloruštiny do ruštiny následuje patrně hned po slově „наўперад“. Toto přepnutí se zdá být funkční – rekontextualizuje výpověď (jako frázi ze soudního prostředí). K dalšímu vystřídání jazyka dochází od slova „сведкі“ (včetně) a je možná opět funkčním přepnutím (obrácení se ke svědkům), nebo je jen nefunkčním míšením.

⁵⁶ Je třeba připomenout, že obec, o které psal Ljavický, leží (ležela) ve Vilenské gubernii, jejíž venkov byl běloruskojazyčný nebo polskojazyčný a která se nachází na bělorusko-polské jazykové hranici. Nešlo o přechodné bělorusko-ruské nářečí, takže to, co Ljavický vnímal jako ruská slova, zřejmě nebylo v této varietě původním jazykovým materiálem, ale přejímkou z ruštiny.

tématem a snad celá společnost, včetně opozičních bělorusifikátorských i provládnicích rusifikátorských veřejných činitelů, jí připisuje vysokou hodnotu. To je možno demonstrovat např. na této události: V květnu 1995 bylo vyhlášeno referendum, ve kterém 82,4 % hlasujících obyvatel odpovědělo kladně na otázku, zda podporují kroky prezidenta Lukašenky směřující k ekonomické unii s Ruskem (Nikonov, 1999: 106). Od té doby vede vláda Bělorusko k rusko-běloruské unii, a to nejen unii ekonomické, ale mnohem širší formě integrace, jejímž výsledkem se stal Svaz Ruska a Běloruska (srov. Пастухова, 2000). Přesto však návrh ruského prezidenta Vladimíra Putina ze srpna 2002, aby bylo uspořádáno referendum o spojení Ruska a Běloruska v unitární stát s nynější ruskou ústavou, dokonce sám Aljaksandr Lukašenka odsoudil jako návrh nepřijatelný a několikrát ho v médiích kritizoval (Přehled..., 2002; srov. The quotes..., 2002). V části běloruské společnosti zřejmě existuje představa (a je to představa nerealizovatelná), že je možné zachovat státní suverenitu a přitom vstoupit do unie s jiným státem.⁵⁷ Postoj Lukašenky zřejmě odráží i změnu jeho ideologie. Rusko pro něj přestává být ekonomicko-politickým vzorem a po politice sociálního populizmu se Lukašenko snaží o jakýsi vlastní nacionalismus, „nacionalistický populizmus“, resp. „populistický nacionalizmus“ – o „hrubou směs jednotlivých prvků klasické nacionalistické doktríny, koloniálních kulturních komplexů a tradičních hodnot předmoderní společnosti“ (Быпракаў, 2003).

Ačkoli je současná běloruská identita založena nejvíce na státnosti, souvislost jazyka a národní identity v Bělorusku existuje. Není však přímočará. Jednotlivým jazykům připisují v Bělorusku různé sociální skupiny různě těsnou souvislost s národní identitou.

2.3.1. Vnímání vztahu národní identity a jazyka: meziskupinové rozdíly

V průběhu 19. a 20. století byly v Bělorusku zhruba dvě skupiny obyvatel, které se odlišovaly v tom, co pro ně symbolizovala, resp. se kterými stereotypy, hodnotami a pocity se u nich spojovala běloruština. Jednu skupinu tvořívá většina společnosti („lid“, „народ“), často včetně osob nadaných státní mocí a lidí provládně orientovaných. Druhou skupinou bývá velký počet intelektuálů, soustředěných ve velkých městech, kteří se stali pronárodními aktivisty nebo podporovateli pronárodních aktivit. Kontinuita této druhé skupiny, skupiny národovců, v průběhu více než jednoho století je zjevná, je tzv. emická (řečeno v termínech sociokulturní antropologie) – sami její členové totiž diskurzivně generují skupinovou tradici. (Kontinuita první skupiny emická není, je tzv. etická, rekonstruovaná tak mnou.)

Symbolická hodnota atribuovaná běloruskému a ruskému jazyku obyvateli Běloruska variuje ovšem nejen mezi sociálními skupinami, ale u každé z obou zmíněných skupin i v časové rovině. Např. u druhé skupiny – skupiny intelektuálů – je možno pozorovat, že

⁵⁷ Podobná představa byla rozšířena i na Slovensku v otázce zachování společného československého státu, představa, že je možné rozhodovat si sami o sobě, ale zároveň zachovat federaci.

se od poloviny 90. let zvyšuje její vnitřní hodnotová a názorová diferenciaci. Někteří intelektuálové opouštějí národovecké paradigma, resp. různé skupiny intelektuálů, zvl. mladých lidí bez tohoto paradigmatu se dostávají do popředí společenského života, např. v neziskovém sektoru a politice, a stavějí před kulturní hodnoty a jazyk spíše hodnoty jako demokracie, tržní hospodářství, právní stát apod.

Symbolická hodnota běloruštiny pro jednotlivé sociální skupiny a jedince v různých časových obdobích bude v této práci zmíněna později (v kap. 3), v těch částech textu, které popisují ideologii sociálních skupin a jedinců, tak jak se promítala do jejich jazykového managementu. Prozatím je k ideologii jazykového managementu snad možné všeobecně říct, že u první skupiny, u „lidu“, bývá zpravidla hlavní motivací, která determinuje jazykový management, motivace *osobně* pragmatická, reflektující individuální životní podmínky a zájmy konkrétního člověka, zatímco u národovců je jazykový management determinován motivací *národně* pragmatickou, reflektující životní podmínky etnicky či politicky definované skupiny lidí – národa. Alexandra Goujonová (Goujon, 2002 [1999]) mluví o *populizmu* na jedné straně (což by odpovídalo ideologii první skupiny) a *nacionalizmu* na straně druhé (odpovídající ideologii národovecké skupiny) jako o dvou způsobech vnímání jazykových otázek v Bělorusku (srov. souhlasně Мечковская, 2002: 130).

2.3.2. Vnímání vztahu národní identity a jazyka: mezijazykové rozdíly

V otázce symbolické hodnoty jazyka jsou kromě těchto meziskupinových rozdílů i rozdíly mezijazykové – zatímco běloruština je v chápání obyvatel Běloruska víceméně silně spjata s běloruskou etnicitou a národní identitou u ruštiny analogické spojení s ruskou etnicitou a národní identitou není anebo je velmi slabé (Zaprudnik, 2001; Мечковская, 2002).⁵⁸

Zdá se, že determinace rodným jazykem při určování vlastní etnické identity není u rodilých mluvčích ruštiny a ani u rodilých mluvčích běloruštiny příliš silná. V sovětské a běloruské odborné literatuře se vztah etnické identity a jazyka obvykle „zjišťuje“ z výsledků sčítání obyvatelstva. Ve sčítáních respondenti uvádějí tzv. rodný jazyk. Dříve než pokročíme k diskuzi o vztahu jazyků a etnických identit, je zajímavé se u kategorie „rodný jazyk“ zastavit. Vystupuje ve sčítáních obyvatelstva už od prvního sčítání v roce 1897 (*Первая...*, 1896; viz přílohu 3). V jiných než ruskojazyčných verzích sčítacích archů z tohoto sčítání bylo na místě „родной языкъ“ uvedeno „Muttersprache“ v německém překladu archu, v lotyšském „mahtes valoda“ („mātes valoda“), tedy „mateřský jazyk“, v polském „język ojczysty“, tedy „rodný/otcovský jazyk“ (srov. *Первая...*, 1896). Obojí překlady naznačují, že se „rodným jazykem“ rozumí zřejmě jazyk rodičů, tedy něco objektivně zjiřitelného a nezávislého na vůli člověka. V každém případě je kategorie „rodný jazyk“ obvykle považována za všeobecně srozumitelnou. Např. ve sčítacím archu

⁵⁸ Okolnosti vzniku této skutečnosti budou popsány v kapitole 3.

ze sčítání v roce 1897 kategorie „rodný jazyk“ není definována – instrukce pro vyplnění příslušné kolonky říká jen toto:

Zde se zapisuje název toho jazyka, který každý považuje pro sebe za rodný. Pro ruský jazyk je postačující označení „R“, pro maloruský – „M.R.“, pro běloruský „B.R.“, další jazyky však musí být vypsány celým jménem, např. polský, německý, židovský hovorový⁵⁹, tatarský, mordvinský, jakutský, burjatský atd.⁶⁰ (srov. ruské znění v příloze 3)

Ve statistickém sborníku *Национальный...* (2001) v oddíle s metodologickými komentáři ke sčítání obyvatelstva v roce 1999 se shodně uvádí, že „[v] odpovědi na otázku o rodném jazyce se zapisovalo jméno jazyka, který sám dotazovaný považoval za svůj rodný jazyk“⁶¹ (s. 13). Připuštěna je však možnost, že by s tím respondent mohl mít problémy, a byla podána tato definice: „Při obtížích dotazovaného s určením rodného jazyka bylo třeba mít za to, že ‚rodný jazyk‘ je jazyk, který byl osvojen jako *první* v raném dětství člověka“⁶² (s. 13). Je nicméně možné, že v případech, kdy respondenti neprojeví potíže s určením svého rodného jazyka, nemuseli určit jako rodný jazyk ten jazyk, který si osvojili jako první, a mohli zvolit ten, který měl pro ně takovou symbolickou hodnotu, aby ho prohlásili za rodný, ať už to pro ně znamenalo cokoli.⁶³

Níže v tabulce 1 vidíme, že počet obyvatel, kteří při sčítáních obyvatelstva prohlásili běloruštinu za tzv. rodný jazyk, a počet Bělorusů (těch, kteří se přihlásili k běloruské národnosti) nejsou ve zvlášť silném korelačním vztahu, což by znamenalo, že rodný jazyk ovlivňuje určování národnosti do malé míry. Avšak důležitost rodného jazyka při určování etnicity se mohla časem proměňovat a zřejmě se i měnila. Navíc nemusí být pravdou, že ti lidé, kteří deklarovali zároveň běloruskou národnost a běloruštinu za svůj rodný jazyk, byli svým rodným jazykem nějak vedeni k tomu, aby se prohlásili za Bělorusy. Nicméně podíl běloruských rodilých mluvčích je mezi Bělorusy nezanedbatelně vysoký, a tak můžeme tvrdit, že souvislost běloruštiny jako rodného jazyka s běloruskou etnicitou tu je z tohoto hlediska relativně silná.

⁵⁹ Tj. jidiš, nikoli hebrejšтина.

⁶⁰ „Здесь вписывается название того языка, который каждый считает для себя роднымъ. Для рускаго языка достаточно обозначенія «Р», для малороссійскаго – «М.Р.», для беларусскаго – «Б.Р.», а прочіе языки должны быть прописаны полностью, напр. польскій, немецкій, еврейскій разговорный, татарскій, мордовскій, якутскій, бурятскій и т. д.“ (Pozn.: z technických důvodů není v této práci v citacích starších ruských textů používán grafém pro jať, přepisuje se jako „e“).

⁶¹ „В ответе на вопрос о родном языке, записывалось название языка, который сам опрашиваемый считал родным языком.“

⁶² „При затруднении опрашиваемого определить свой родной язык следовало считать, что «родной язык» – это язык, который был усвоен первым в раннем детстве человека.“

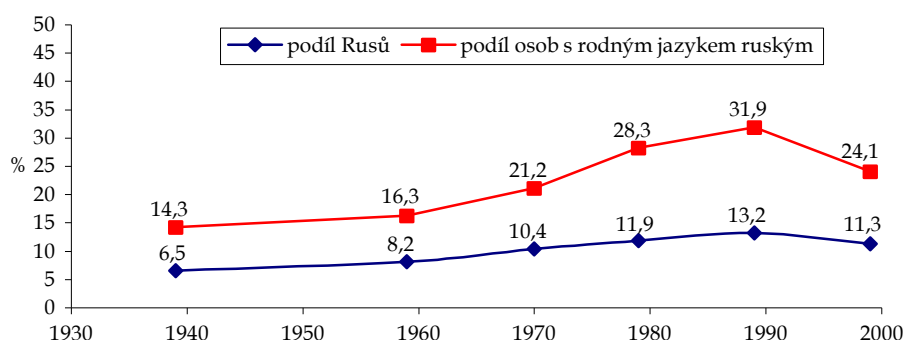
⁶³ Ve své práci o demografických změnách v SSSR Andrzej Maryjański (1995) uvádí, že v praxi lidé určovali jako rodný ten jazyk, „který daná osoba ovládala nejlépe“ (s. 55). Maryjański však neuvádí, jak k této informaci přišel.

Tabulka 1: Počet a podíl Bělorusů s rodným jazykem běloruským

rok cenzu		1939*	1959	1970	1979	1989	1999
Bělorusové (v tis.)		4615,5	6532,0	7289,6	7568,0	7904,6	8159,1
z toho s běloruštinou jako rodným jazykem	počet (v tis.)	4504,7	6086,3	6571,5	6319,5	6341,4	6986,9
	%	97,6	93,2	90,1	83,5	80,2	85,6

* Pro rok 1939 se počty vztahují na území v hranicích do 17. září 1939 (tj. bez Západního Běloruska).
Zdroje: Польскі et al. (1996); Всесоюзная... (1992: tab. 16); Итоги... (1963: tab. 53); Национальный... (2001: tab. 1.1., 8., 9.1.).

Pokud jde o ruštinu a ruskou etnicitu, situace je jiná. Dominanční konfigurace (Fishman, 1968a) běloruštiny a ruštiny v Bělorusku by pro druhou polovinu 20. století zachycovala vývoj ve prospěch ruštiny. Ruština postupně obsazovala domény neruských jazyků a zasahovala i doménu rodiny, čímž se přestal neruský jazyk v mnoha rodinách dále generačně přenášet. Na výměnu neruského jazyka za ruštinu je možné usuzovat v hrubých rysech i z výsledků sčítání obyvatelstva. Graf 1 zachycuje nárůst podílu osob s rodným jazykem ruským na celkovém počtu obyvatel Běloruska a pro porovnání je uveden i podíl Rusů.

Graf 1: Podíl Rusů a osob s rodným jazykem ruským z celkového počtu obyvatelstva (v %)

Pozn.: Pro rok 1939 se vychází z údajů pro běloruské území v hranicích do 17. září 1939 (tj. bez Západního Běloruska). Zdroje: Польскі et al. (1996: 5n.); Итоги... (1963: vypočítáno podle tab. 53 a převedeno na %); Национальный... (2001: tab. 2. a vypočítáno podle tab. 8. a převedeno na %).

Z grafu je vidět, že podíl Rusů nerostl stejnou měrou jako podíl ruských rodilých mluvčích. Je nepravděpodobné, že by se neruské obyvatelstvo s ruským rodným jazykem reprodukovalo o tolik více než ostatní obyvatelstvo, a tak se můžeme domnívat, že v Bělorusku byli lidé, kteří jako první ve své genealogické linii prohlásili ruštinu za svůj rodný jazyk, ale neprohlásili se zároveň za Rusy. Jinými slovy, došlo zřejmě k výměně rodného jazyka, ale ne výměně etnické identity. Vývoj podílu ruských rodilých mluvčích mezi jednotlivými národnostními skupinami ukazuje tabulka 2.

Tabulka 2: Podíl členů národnostních skupin s rodným jazykem ruským

	1959	1970	1979	1989	1999
% Bělorusů	6,8	9,8	16,5	19,7	14,3
% Rusů	99,96	98,4	98,4	97,7	90,7
% Poláků	4,0	10,4	18,1	22,6	16,2
% Ukrajinců	45,0	47,0	51,0	48,7	42,8
% Židů	76,1	80,1	86,7	90,0	77,0
% ostatních národností	28,2	35,8	41,2	42,2	39,5

Zdroje: *Итоги...* (1963: tab. 53; přepočítáno na %); *Национальный...* (2001: tab. 9.1.).

T. M. Mikulič (Мікуліч, 1991) na základě výsledků několika sčítání obyvatelstva v Bělorusku soudí, že výměna jazyka je prvním krokem k etnické asimilaci skupiny (s. 93) a že orientace obyvatelstva na ruskojazyčnou kulturu se podepisuje na jeho národním vědomí (s. 96). Bezpochyby má pravdu, že přechod k ruštině skrývá potenciál pro přechod k ruské etnické skupině, nicméně z publikovaných, dostupných výsledků sčítání obyvatelstva se nedá přesně zjistit, která etnická skupina vyměnila který jazyk za který. Podle mého názoru jsou z těchto údajů zjistitelné výměny jazyka jen v rozsahu celé populace, jako je uvedeno v grafu 1, ale nikoli jako v tabulkách 1 a 2, protože i mezi neruskými etnickými skupinami dochází k fluktuaci – „překlánění“ lidí z jedné skupiny do druhé – a demografický pohyb v jednotlivých jazykových skupinách může být variabilní, stejně jako je variabilní v národnostních skupinách. Zveřejněné údaje ze sčítání nepodávají některé klíčové informace, ze kterých by bylo možno spolehlivě usuzovat na výměny jazyka, např. informaci o tom, jaký byl rodný jazyk rodičů respondenta. Vzrůst podílu ruských rodilých mluvčích v určité etnické skupině totiž může znamenat něco jiného než jen výměnu původního jazyka za ruštinu. Může znamenat např. to, že část skupiny tvořená osobami s neruským rodným jazykem emigrovala nebo má nižší přirozený přírůstek než ruskojazyčná část této skupiny nebo mohli do skupiny přejít rodilí mluvčí ruštiny z jiné etnické skupiny, a tak podíl ruských mluvčích narostl, apod. Nabízí se tu řada možných interpretací a další spekulace o výměnách jazyků a jejich vlivu na etnickou asimilaci by byly neefektivní.

Výsledky sčítání ovšem ukazují jednu pozoruhodnou skutečnost. Sestoupíme-li blíž k praxi sčítání, děje se vlastně to, že mnoho lidí, kteří mají jako rodný jazyk ruštinu, zvolí přesto národnost neruskou. Znamená to nejspíš, že ruština není tak silně spojena s etnicitou, a že pokud asimilace k ruštině probíhá (a nejspíše ano), pak probíhá velmi pomalu. V ex-sovětském prostoru je ruština dodnes vnímána a funguje následkem jazykového managementu státu jako tzv. mezinárodnostní, etnicky nepříznakový jazyk (Радзік, 1997: 49; srov. kap. 3, část 3.3). Tím je snad možné vysvětlit pomalou asimilaci k ruskému etniku, ale také to, proč vztah mezi běloruskou etnicitou a běloruštinou, znázorněný v tabulce 1, je nekorelační. Bělorusové s jiným rodným jazykem než běloruským mají totiž téměř všichni jako rodný jazyk právě ruštinu – v roce 1999 mělo

14,3 % Bělorusů jako rodný jazyk ruštinu a 85,6 % běloruštinu, tj. celkem 99,9 % Bělorusů bylo rodilých mluvčích jen těchto dvou jazyků (*Нацiональный...*, 2001: tab. 11.1.). Přechod k ruštině tedy nevyžadoval vždy přechod k ruskému etniku a faktor rodinné tradice (tj. když předkové byli Bělorusové) převážil nad faktorem rodného jazyka.

Ruština je v Bělorusku vlastně jazyk početně menšinového etnika a z tohoto hlediska je tedy zajímavé, že se hlásí především ruští rodilí mluvčí k některé neruské národnosti (jinými slovy, že ne-Rusové mají často jako rodný jazyk ruštinu). Vypovídá to mnohé o jazykovém managementu a statusu ruštiny v Bělorusku (srov. dále v kap. 3).

Zatímco ruština symbolizovat ruskou etnicitu nemusí, běloruština běloruskou etnicitu symbolizuje. Podle Niny Mečkovské (Мечковская, 1994: 308, 2002: 130) to souvisí s určováním národnosti, jinými slovy, osoba, která má běloruštinu jako rodný jazyk, se s velkou pravděpodobností prohlásí za Bělorusa:

Většina Bělorusů je věrná svému jazyku především jako symbolu: 80 % Bělorusů (podle sčítání v letech 1989 a 1999) ho nazývá svým rodným jazykem a přitom většina obyvatel Běloruska, včetně většiny etnických Bělorusů, běloruštinu neovládá a nemluví jí.⁶⁴ (Мечковская, 2002: 130)

Jak bylo naznačeno výše, psychologizace výsledků sčítání může být problematická – to, že velký počet lidí prohlásí běloruštinu za svůj rodný jazyk a sebe zároveň za Bělorusa, nemusí pro ně navzájem tolik souviset, můžou tu hrát roli i jiné faktory, jako např. rodinná tradice nebo náboženství (viz v následující části 2.3.3.), a současné přihlášení se k běloruštině a běloruské národnosti může být někdy koincidencí. Mečkovská ale zmínila jednu důležitou skutečnost: mnoho Bělorusů běloruštinu *neužívá*, tj. velký počet lidí se prohlásí za Bělorusy, i když bělorusky obvykle nemluví. Tedy narozdíl od rodného jazyka je u jazyka *komunikace* možné říct s mnohem větší jistotou, že pro mluvčího při určování vlastní národnosti není směrodatný.

V citaci Mečkovské stojí také za povšimnutí, jak se autorka vyjadřuje o vztahu mezi jazykem a etnicitou: „většina Bělorusů je věrná svému jazyku.“ Projevuje se tu etnické pojetí jazyka („jazykem Bělorusů je samozřejmě běloruština“), rozšířené v Bělorusku, ale např. i u nás. Navodilo se tu i chápání vztahu mluvčího a jazyka jako věci věrnosti (srov. i termín západní sociolingvistiky *language loyalty*), a tedy komplementárně i nevěrnosti, která bývá všeobecně hodnocena jako nemorální. Jinými slovy, být Bělorus a nemít jako rodný jazyk nebo jazyk komunikace běloruštinu, ale nějaký jiný jazyk, jako by bylo svým způsobem nevěrností/zradou. Konceptualizace tohoto typu je mezi běloruskými vědci aj. intelektuály poměrně rozšířena (bude o ní ještě zmínka v části 2.3.6.).

⁶⁴ „Большинство белорусов верно своему языку прежде всего как символу: 80 % белорусов (по переписям 1989 и 1999 гг.) называют его родным и при этом большинство граждан Беларуси, в том числе большинство этнических белорусов, не владеет БЕЛ и не говорит на нем[.]“

2.3.3. Náboženství jako superiorní konstruent etnické identity

Bylo řečeno o běloruštině a běloruské etnické identitě, že u nich existuje silnější interdependence než u ruského jazyka a identity. Tomuto se však vymyká polská národnostní skupina, ze které až 67 % jejích členů mělo v roce 1999 jako rodný jazyk běloruštinu (srov. tab. 3 v části 2.3.4. níže), zatímco jen 16,5 % Poláků mělo jako rodný jazyk polštinu a 16 % ruštinu. Ještě zajímavější budou tato čísla, když se podíváme zvlášť na údaje o městském a venkovském obyvatelstvu: cca 59 % Poláků ve městech a až 76,5 % Poláků na vesnicích mělo jako rodný jazyk běloruštinu. Podíl Poláků, kteří mluví obvykle doma bělorusky, je dokonce vyšší než u Bělorusů(!): doma mluví bělorusky cca 57,5 % Poláků (34,5 % ve městech a až 85 % na vesnicích) a jen 41,5% Bělorusů (23 % ve městech, 79 % na vesnicích) (*Нацыянальны...*, 2001: tab. 11.1.). U Poláků zaujímá v jejich etnické identitě zřejmě mnohem důležitější místo katolické vyznání:

Katolický klér v Bělorusku měl vždy – jak v minulosti, tak i dnes – jasně propolskou orientaci, což sehrálo pevnou roli při formování rozšířené koncepce určování etnické a náboženské příslušnosti: katolík, to znamená Polák.⁶⁵ (Берашчагіна а Гурко, 2000: 104)

Pro porovnání, Bělorusové byli podle údajů z konce 90. let asi z 50 % bez vyznání, ze 40 % pravoslavní a jen z cca 5–7 % katolíci (ibidem: 91). Jinými slovy, pokud je běloruský rodilý mluvčí katolík, prohlásí se spíše za Poláka. Také Litevci jsou však katolíci, proto tu určitou roli hraje jistě i rodinná tradice, biografická fakta, popř. další okolnosti.

Analogická situace je u Židů, kterým zřejmě díky specifickému náboženství ani poměrně rychlá výměna jidiš za ruštinu nezpůsobila stejně rychlou asimilaci – celkový počet Židů klesal pomaleji než počet Židů s rodným jazykem jidiš (popř. ivrit): v roce 1959 bylo v Bělorusku 150 tisíc Židů, z nichž mělo cca 22 % jako rodný jazyk jidiš (popř. ivrit), zatímco v roce 1989 to bylo už jen 7,5 % z 112 tisíc Židů (*Имогу...*, 1963: tab. 53; *Нацыянальны...*, 2001: tab. 9.1.).⁶⁶ Odlišné náboženské vyznání se tedy u nepravoslavných věřících, přinejmenším u katolíků a Židů, ukazuje jako silnější determinant národnosti než rodný jazyk.

⁶⁵ „Безумоўна, каталіцкі клір у Беларусі заўсёды – і ў мінулым, і цяпер – меў яскрава скіраваную прапольскую арыентацыю, што адыграла пэўную ролю ў фармаванні пашыранай канцэпцыі атаясамлення этнічнай і рэлігійнай прыналежнасці: католік – значыць паляк.“

⁶⁶ V poválečném období došlo ke snížení počtu Židů ze 150 na 112 tisíc nejen asimilací, ale i emigrací do jiných států SSSR. Porovnány tu jsou údaje z let 1959 a 1989, nikoli 1999, protože na přelomu 80. a 90. let došlo k velké emigraci Židů do Izraele a západních států (Дубянецкі а Навумовіч, 1998: 227) – oproti 112 tisícům Židů v roce 1989 jich bylo v roce 1999 už jen 28 tisíc (*Статистический...*, 2001: tab. 3.5.; resp. *Нацыянальны...*, 2001: tab. 1.1.).

2.3.4. Etnická identita v ideologii jazykového managementu

Po celou dobu běloruské existence má pro „lid“ (a to jak pro Bělorusy, tak pro ostatní etnické skupiny) makrospolečenskou prestiž ruština (dříve i polština) – ruština signalizuje větší sociální a ekonomické možnosti (Падзик, 1997: 49; srov. kap. 3). Tento stereotyp byl a je v rozporu se zájmy a přáními běloruských národovců. V předchozích částech jsme viděli i z pouhých výsledků sčítání, že se obyvatelé můžou prohlásit za Bělorusy, i když jejich jazykem komunikace ani rodným jazykem není běloruština (ale etnicky neutrální ruština). Převážnou většinu populace tvořivají lidé, které jsem pracovně označil jako „lid“. Národovci tvoří druhou, menšinovou skupinu obyvatelstva, protože jejich národní „agitace“ nebyla snad nikdy v historii Běloruska tak úspěšná, aby dlouhodoběji získala na svou stranu „široké vrstvy“ (řečeno v termínech Miroslava Hrocha, 1996). Národovecká menšina považuje jazyk a literární kulturu za důležité konstituenty etnické a národní identity. V dobách, kdy byli u moci, tj. v dobách tzv. *bělorusizace* (ve 20. letech a prvních polovině 90. let 20. století), se tedy stalo, že běloruština obsazovala domény ruštiny, tedy jazyk z makrosociálního hlediska neprestížní obsazoval domény jazyka prestižního (jak uvidíme v kap. 3). V dobách bělorusizace ovšem všeobecně zřejmě rostla i prestiž běloruštiny, protože podíl běloruských rodilých mluvčích se v těch obdobích zvyšoval nejen mezi Bělorusy, ale i u ostatních etnických skupin včetně Rusů (viz v tabulce 3 vzrůst počtu běloruských rodilých mluvčích v období 1989–1999, kam spadá období bělorusizace). Dělo se tak na úkor ruštiny, což se odráží i v grafu 1 a tabulce 2 výše, kde podíl ruských mluvčích v tomto období poklesl.

Tabulka 3: Podíl osob s rodným jazykem běloruským v národnostních skupinách (v %)

	1959	1970	1979	1989	1999
Rusové	0,03	1,5	1,5	2,2	9,1
Poláci	47,3	76,4	74,0	63,9	67,1
Ukrajinci	8,2	5,7	5,6	5,8	14,3
Židé	1,9	2,0	2,1	2,1	17,1
ostatní	16,6	12,7	10,3	7,9	12,9

Zdroje: *Итоги...* (1963: tab. 53; přepočítáno na %); *Национальный...* (2001: tab. 9.1.).

Zdá se, že v Bělorusku platí totéž, co vypořádal David Laitin (1993) v případě migrantů v Indii, tj. že při výběru jazyka nerozhoduje tolik „věrnost svému jazyku“, ale jde spíše o to, že se mluvčí orientují na signály týkající se jazyka, které vycházejí „seshora“ – ze strany státu a jiných v daný moment vlivných sociálních skupin či institucí – a podle těchto signálů lidé manažují jazyk, resp. jazyky a jejich užívání tak, jak se domnívají, že je pro ně a jejich děti prospěšné. Přechod obyvatel k ruštině v poválečném období, kdy probíhala rozsáhlá migrace do měst, a přechod k běloruštině na začátku 90. let, kdy se udály převratné společenské změny, je jistě odrazem verbální a institucionální podpory,

kterou stát, kulturní instituce aj. poskytovaly ruštině, resp. běloruštině v daných historických obdobích (srov. kap. 3).

Na základě výsledků sčítání obyvatelstva nemůžou být výměny jazyků spolehlivě prokázány. Ve výsledcích cenů je nicméně možné vidět alespoň v hrubých rysech to, jak těsně souvisejí jazyk a etnicita pro obyvatele Běloruska. Jinými slovy, je možné z tohoto typu dat vidět, do jaké míry může být jazykový management manažováním etnické či národní identity (individuální i kolektivní). Avšak není možné na základě těchto dat zjistit, jak konkrétně, jakým způsobem, jazykové výměny (a jazykový management obecně) probíhají. K tomu jsou vhodnější spíše data, která generuje teorie jazykového managementu.

O vztahu etnické identity a jazyka je možné shrnout, že spojitost ruštiny a ruské etnicity je slabá; spojitost běloruštiny s běloruskou etnicitou je sice silnější, ale neobstojí v konkurenci s náboženstvím, a jak ukazuje nezanedbatelné procento příslušníků neběloruských etnik s rodným jazykem běloruským (viz tabulku 3), není tato spojitost ani v jiných případech nijak rigidní. Pro etnickou identitu mluvčích je ještě méně důležité, který jazyk je užíván v komunikaci (ačkoli užitím určitého jazyka, zvl. neruského, je možné signalizovat identifikaci s určitou etnickou skupinou).

2.3.5. Politizace současného jazykového managementu

Národní identitu nejsilněji spojovala s jazykem skupina národovců, kteří byli a jsou v historii Běloruska nejen aktéry na poli kultury, ale i politickými činiteli. Nezískali však svou „agitací“ „široké vrstvy“ (jak jsem už zmínil výše). Následkem toho se v Bělorusku v 90. letech 20. století (a ne v této době poprvé) běloruština nestala nepříznakovým jazykem v sociálních interakcích mezi Bělorusy, ale „vyprofilovala se“ jako index politické identity mluvčího (srov. Goujon, 2002 [1999]; Zaprudnik, 2001; Мечковская, 2002: 135n.; ad.). Tuto vlastnost má však jen spisovná varieta běloruštiny. Současný předseda Běloruské národní fronty a lingvista Vincuk Vjačorka zhodnotil symbolický význam jazyka podobným způsobem a v jednom rozhovoru (Skálová, 2002) na otázku „Kterí Bělorusové tedy dnes mluví rusky, kteří bělorusky a má to nějaký zvláštní význam?“ odpověděl takto (s. 21):

Pokud někdo mluví svým běloruským dialektem, nevyvolává to žádnou zvláštní pozornost. Když někdo mluví rusky, avšak s bělorusizovanou fonetikou a užívá takový pidgin-Russian s prvky běloruské výslovnosti, prozodiky, s běloruskou slovní zásobou [tj. trasjanku], to také neznamena nic zvláštního. Tak mluví například Lukašenko. Ale když někdo mluví spisovnou, literární běloruštinou, vzbuzuje to pozornost, znamená to, že je člověk vzdělaný, kulturní a proevropsky orientovaný. A pokud mluví správně a spisovně rusky, znamená to, že studoval v Rusku, nebo odtamtud přišel, ale neříká to nic o tom, jak je politicky orientovaný.

Do ideologie jazykového managementu, která definuje očekávání a determinuje fázi hodnocení, se tedy dostává nejen etnicita či národní identita, ale také politická orientace mluvčího (a některé jeho další vlastnosti jako např. vzdělání). Toto je však už tématem kapitoly 3, která je věnována vývoji jazykového managementu. V bezprostředně následující části 2.3.6. se ještě zastavíme u tématu etnicity v ideologii *současného* jazykového managementu, jak se projevuje v běloruských odborných a publicistických textech, které jsou pro nás totiž zřejmě hlavními zdroji informací o současném Bělorusku a jeho minulosti.

2.3.6. Etnocentrická ideologie současného jazykového managementu

V předcházející části zmíněný termín „bělorusizace“, dále synonymní termín „nacionalizace“ a k nim komplementární termíny „rusizace“ a „denacionalizace“ se používají v současných publicistických a odborných textech (tedy v textech psaných zvl. pro-opozičními intelektuály) při vyjadřování se o historickém vývoji Běloruska. Tyto termíny označují procesy rozvoje, resp. útlumu užívání běloruského jazyka, což je zas vnímáno jako související s rozvojem, resp. útlumem „vlastní“, národní běloruské kultury a společenského života.

V současných běloruských odborných textech je etnické prizma velmi výrazné. Mnozí běloruští vědci se snaží ať už explicitně, nebo implicitně prokazovat, že běloruský národ existuje, že není méněcenný a že je ohrožován. Obvykle nereflektují, že národ coby diskurzivní sociální konstrukt takto narativně vytvářejí (srov. Wodak et al., 1999; ale viz např. Анціпенка, 1994). Podle sovětské etnologie pracují (často však nejednoznačně) s koncepty *ethnos*, *národnost* a *národ* (нацыя); poslední dva uvedené termíny označují vývojová stádia etnických společenství, kde národ (нацыя) je nejvyšším, nejsoučasnějším stádiem vývoje, ke kterému se většina etnosů dopracovává (srov. Бромлей, 1983, 1987). Jejich diskurzu dále bývá vlastní pojetí „obrozování“ (адраджэнне) národa (nikoliv jeho konstruování) a primordiální koncepce národa, tj. pojetí národa jako množiny lidí, jejichž členství v etnickém společenství je determinováno jistými objektivními, jim předem danými vlastnostmi. Tato konceptualizace je charakteristická pro běloruskou (ale nejen běloruskou) vědeckou literaturu (a zřejmě i širokou běloruskou veřejnost); např. úvody do bělorusistiky obsahují kapitoly o národně specifické mentalitě, psychice i biologicko-antropologickém charakteru Bělorusů (srov. *Беларусазнаўства*, 1998: 35–39, 89–109). Zajímavé je, že příručka *Беларусазнаўства* (1998) obsahuje kapitolu o biologicko-antropologických charakteristikách Bělorusů, přestože sám autor dané kapitoly dochází k závěru, že „Bělorusové jsou z antropologického hlediska takřikajíc ‚polymorfni‘ (nestejní), o čemž svědčí to, že patří ke dvěma základním a několika lokálním

antropologickým typům“⁶⁷ (s. 39). Nicméně svůj článek uzavírá konstatováním, že se v průběhu historie u Bělorusů vytvořily jisté „osobitosti“.

V některých dalších běloruských textech vystupují jazyk, kultura, mentalita a dokonce i genotyp jako navzájem závislé jevy, které definují národy, tedy i Bělorusy jako národ (viz např. Шыраеў, 1997). Je pravdou, že společný jazyk a sdílené komunikační kanály umožňují lidem intenzivnější výměnu kulturního kapitálu, tj. i homogenizaci jejich kultury a „mentality“, zvl. je-li tomu tak po delší dobu v rámci jednoho politického útvaru, ale na druhou stranu je zjevné, (1) že se hranice kulturní homogenizace nemusejí krýt s hranicemi etnickými a (2) že fylogenetický biologický vývoj člověka je neskonale pomalejší než rychlé proměny kultury a sociální, tj. i jazykové, praxe (na asynchronnost biologického a společensko-kulturního vývoje radikálně upozorňuje např. Konrad Lorenz, 1997 [1983]: 97nn.). Vnímání etnicity jako genetického jevu je dodnes rozšířené, a to nejen v Bělorusku, ale i v Česku. Konceptualizací etnicity jako genetického fenoménu dochází ke vzniku interkulturních problémů. Jedním z nich je například problém s etnickou kategorizací romských skupin v Česku. Tvrzení interpretátorů výsledků sčítání obyvatelstva, jako např. že ve skutečnosti je Romů více, než se jich přihlásilo k romské národnosti, tedy že existuje rozpor mezi hlášením se k národnosti a faktickou národností člověka, z čehož pak vyplývá následné „dohledávání“ toho, kdeže jsou ti ostatní Romové skryti – to je necitlivá ignorance emických kategorizačních systémů heterokulturních skupin, ke kterým z pohledu české majority patří mj. právě romské skupiny v Česku (srov. Lozoviuk, 1997; na úrovni jednotlivců a malých skupin další příklady u Slobody, 2001). Kromě toho je v souvislosti s romskými skupinami v Česku kuriózním paradoxem, že interpretátoři výsledků sčítání obyvatelstva tím, že neuznávají přihlášení se sčítané osoby k nějaké národnosti, ale svévolně jí připisují národnost jinou, nerespektují samy principy sčítání.⁶⁸ Možným vysvětlením paradoxu by bylo to, že by deklarovaná národnost nebyla chápána jako totožná s etnicitou. Etnicita, jak bylo řečeno, se zdá být v českém i běloruském prostředí chápána jako geneticky daná, primordiální, a není tedy možné si ji ex definitione svobodně zvolit. Ovšem na základě svých pozorování pochybuji, že pojetí etnicity a pojetí národnosti drtivě většině lidí nesplývá. Domnívám se, že jsou u nás a v ostatní střední a východní Evropě považovány za totéž (srov. i první větu citace v pozn. 38). Tuto domněnku podporuje také fakt, že je používáno jednotné pojmenování, např. „Čech“, bez specifikace, zda jde o kategorii etnické nebo národnostní (resp. národní) příslušnosti. Občas se však v médiích zřejmě pod vlivem anglofonního

⁶⁷ „[...] беларусы ў антрапалагічных адносінах з’яўляюцца, “поліморфнымі” (неаднастайнымі), аб чым сведчыць іх прыналежнасць да двух асноўных і некалькіх лакальных антрапалагічных тыпаў.“

⁶⁸ Ve vysvětlivkách k sčítacímu archu totiž stojí: „Národností se rozumí příslušnost k národu, národnostní nebo etnické menšině. Pro určení národnosti není rozhodující mateřská řeč ani řeč, kterou občan převážně používá nebo lépe ovládá, ale jeho vlastní rozhodnutí“ (<http://www.czso.cz/cz/sldb/zaklinf/data/vysvet.pdf>, 2003).

diskurzu použije i spojení typu „etnický Albánec“ apod., čímž se specifikuje, že jde o etnicitu (*ethnicity*), nikoli národnost (*nationality*).

V každém případě ovšem většina těch, kteří jsou českou majoritní společností kategorizováni jako Romové (ať už jako členové romského etnika, nebo romské národnosti), nemají ve svém kategorizačním systému koncept národnosti, resp. etnicity, jako důležitý zdroj vytváření sociálních kategorií (srov. Pavelčíková, 2001). Prosazování národnosti, resp. etnicity do kategorizačního systému romských skupin ze strany české majority je tak necitlivou formou kulturní asimilace. Ta probíhá úspěšně, a tak jsme od 20. století svědky „dostavby“, de facto geneze romského etnika, popř. perspektivně i národa.

Kromě zmíněné konceptualizace etnicity rozšířené v Česku a Bělorusku a demonstrované zde na příkladě romských skupin v Česku se běloruské odborné (i neodborné) texty vyznačují psychologickou projekcí současných kategorií do doby, kdy neexistovaly a nebyly vlastní kategorizačnímu systému tehdejší společnosti. Např. v lingvistických textech se píše, že „běloruštinou“ (resp. „staroběloruštinou“) byly psány už oficiální dokumenty pozdně středověkého Velkoknížectví litevského, že Bělorusové existovali už za Velkoknížectví apod. (Jak jsme ale viděli v částech 2.1. a 2.2., tehdy lidé vnímali svou skupinovou a jazykovou identitu jinak.) Etnokategorizační projekce tohoto typu implicitně i explicitně vystupuje prima facie např. u Lva Šakuna (Шакун, 1994b: 532; inkriminovaná místa jsou zvýrazněna kurzívou):

Mezi některými vědci existuje i takové mínění, že *Bělorusové a Ukrajinci v rámci Velkoknížectví litevského* ze začátku užívali celkem vzato jeden spisovný jazyk – „ruský“, který se konstitoval ve sféře právnícko-zákonodárné a kancelářsko-úřední spisby tohoto rozsáhlého státu, a až od druhé poloviny 16. století jeho místní variety vedly ke vzniku dvou spisovných jazyků – staroběloruského a staroukrajinského. Přesto však jednotnost mnohých procesů rozvoje spisovného jazyka u *Bělorusů a Ukrajinců ve staré době* nemůže být brána za základ pro odmítnutí *práva každému z těchto národů na vlastní historii spisovného jazyka*.⁶⁹

Pro velkou část vědecké obce je reprezentativní i tato formulace Michase Biče (Біч, 1997: 65):

⁶⁹ „Сярод некаторых вучоных існуе і такое меркаванне, што беларусы і ўкраінцы ў складзе Вялікага княства Літоўскага спачатку карысталіся наогул адзінай літаратурнай мовай – “рускай”, якая склалася ў сферах юрыдычна-заканадаўчага і канцылярска-дзелавога пісьменства гэтай агромністай дзяржавы, і толькі з другой паловы 16 ст. яе мясцовыя варыянты прывялі да ўтварэння дзвюх літаратурных моў – старабеларускай і стараўкраінскай. Аднак агульнасць многіх працэсаў літаратурна-моўнага развіцця беларусаў і ўкраінцаў у старажытны перыяд не можа служыць падставай для адмаўлення права кожнаму з гэтых народаў на ўласную гісторыю літаратурнай мовы.”

Úkol historiků Běloruska vidím ve zpracování historie Vlasti z národně státních, vlasteneckých pozic, v obnovení pravdivé historické paměti a národního vědomí širokých mas obyvatelstva.⁷⁰

Etnocentrizmu tu oba citovaní autoři, a ovšem nejen oni, určují významný podíl při vytváření vědeckého obrazu reality. Mnoho běloruských vědců takovýmto hodnocením informací o minulosti zároveň podporuje zvýrazňování hranice mezi běloruskou a neběloruskou jazykovou (a nejen jazykovou) identitou. Je jasné, že jakmile se v běloruské společnosti změní psychické klima, etnocentrický, vlastenecký popis minulosti přestane být pravdivý, jak žádá Michas Bič v citované pasáži. Jeho požadavek „pravdivosti“ je ovšem zřejmě jen rétorickým prostředkem, součástí „argumentační hry“, která má podnítit běloruské historiky k vytvoření takového účelového popisu minulosti běloruských zemí, který by vyhovoval autorovým bělorusizačním cílům a zvýšil vitalitu běloruského etnojazykového společenství. Totéž vlastně v předchozí citované pasáži požaduje i Šakun pro výzkum dějin běloruského jazyka.

Alternativou k etnocentrické ideologii ve zkoumání národní a jazykové identity by mohl být tzv. etnometodologický přístup (srov. Hester a Housley, 2002), který klade mnohem větší důraz na *emické* (zkoumaným subjektům vlastní) koncepty a metody praxe než na *etické* modely, které jsou mnohem více determinovány momentální ideologií vědců nebo společnosti. Etnometodologie má, mimochodem, blízko k teorii jazykového managementu; např. v tom, že sestupuje ke konkrétní, specifické realitě, k situované sociální interakci coby místu, kde se vytváří sociální život; že se zajímá o ty metody (zdroje) produkce sociálního života, které jsou vlastní samým jeho účastníkům; a že toto považuje za významné a směrodatné i pro práci badatelů.

Pokud nám etnocentrická ideologie nevyhovuje, je třeba s ní při čtení běloruských odborných a publicistických textů počítat. V každém případě jde o jev hodný pozornosti i proto, že z běloruské strany zatím není až na výjimky takto reflektován.

⁷⁰ „Задачу гісторыкаў Беларусі я бачу ў распрацоўцы гісторыі Айчыны з нацыянальна-дзяржаўных, патрыятычных пазіцый, у аднаўленні сапраўднай гістарычнай памяці і нацыянальнай свядомасці шырокіх масаў насельніцтва.”

JAZYKOVÝ MANAGEMENT A VITALITA BĚLORUŠTINY A RUŠTINY

– Uladzimir Kulikovič (Куліковіч, 1993: 390)

interpersonální (interakce se symbolem) se vyskytnou odchylky od očekávání nebo přání, které má daný subjekt. Často půjde o seskupení interakcí vnímaných subjektem jako související – o „událost“. I celá událost může být odchylkou od očekávání/přání.

- (2) Subjekt si těchto odchylek všimne. Nemusí se to stát za přítomnosti subjektu v události, může mu být událost rekonstruována i někým jiným.
- (3) Subjekt ohodnotí odchylky. Hodnocení může být vyjednáváno mezi několika subjekty.
- (4) Subjekt připraví akční plán reagující na odchylky od svých očekávání/přání nebo dá instrukce k jeho přípravě jiným subjektům, které instrukce přijmou.
- (5) Subjekt sám anebo jiné subjekty, pověřené provedením plánovaných akcí, se snaží plán realizovat.

Jestliže je cílem plánovaných akcí jazyk nebo jeho užívání, půjde o jazykový management v pravém slova smyslu. Pokud ovšem bude nějakou akcí významně zasažen jazyk nebo jeho užívání, ale nebude v úmyslu subjektu zasáhnout přímo do nich a zasaženy budou „mimochoodem“, je otázkou, zda se manažuje jazyk, resp. jeho užívání. Můžeme v takovém případě (kdy půjde např. spíše o management moci, symbolického kapitálu apod.) mluvit o *nepřímém* jazykovém managementu.

Procesy managementu budou sledovány v jednotlivých doménách sociálního života. Alternativou k doménovému řešení popisu jazykového managementu by mohl být popis managementu jednotlivých jeho aktérů, subjektů. To by bylo zřejmě jednodušší řešení než řešení doménové, protože jeden proces jazykového managementu se nemusí odehrávat jen v rámci jedné domény. Jednotlivé jeho fáze často probíhají v různých doménách, a tak by doménový výklad mohl být trochu „schizofrenní“. Avšak i subjektový výklad by mohl být takový, protože jeden proces jazykového managementu – jak naznačuje schéma uvedené výše – nemusí být prováděn jen jedním subjektem od začátku do konce; subjekty se o něj často dělí. Především by však subjektový výklad vyloučil teorii etnojazykové vitality, která se ve své „jazykově managementové“ verzi vlastně ptá, jak dopadl management jazyka v těch sociálních doménách, které jsou nejdůležitější z hlediska zachování nebo zániku etnojazykové skupiny, o jejíž jazyk jde. Přitom právě tato otázka je tu hlavní.

Druhou alternativou k doménovému výkladu by mohl být popis managementu po „událostech“, tj. seskupeních, sítích sociálních interakcí (resp. managementových procesů) sledujících jedno určité téma nebo cíl. Domnívám se ale, že tento postup by znamenal o něco vyšší kognitivní náročnost např. pro studenty učící se dějiny slovanského jazyka, resp. jazykového managementu v nějakém politicko-teritoriálním společenství. Výklad po událostech by také zřejmě nezahrnoval do svého rámce jednoduchý management v doménách primárních (*face-to-face*) skupin. Popis těžko přístupného jednoduchého managementu v doménách primárních skupin bude sice činit

větší problémy i v případě této práce, ale to je dáno mými výzkumnými možnostmi, nikoliv teorií.

Domény jsou v této práci vymezeny s ohledem na svou předpokládanou důležitost pro jazykovou vitalitu. Jsou tu stanoveny jako etické kategorie, i když domény mohou být i kategoriemi emickými, tj. takovými, že nejsou jen „teoretickým konstruktem, který označuje grupace interakčních situací, seskupených kolem stejného pole zkušenosti a spojených dohromady sdílenými cíli a povinnostmi“ (Mioni, 1987: 170), ale že s nimi operují i sami participanté sociálních interakcí (srov. Fishman, 1968 [1972], 1972; Mioni, 1987). Domény jsou všeobecně sociokulturně a temporálně závislémi proměnnými, ale budu se snažit vymezovat je kompromisně s ohledem na možnost porovnávat mezi sebou jednak různá období, jednak situace ostatních velkých a malých slovanských jazyků, což umožňuje kulturní blízkost slovanských řečových společenství. Domény se někdy částečně překrývají, jde proto o pomocné rozdělení.

V této kapitole se zaměřím jen na několik domén, zvl. na doménu vzdělávání, státních orgánů a médií. Chybět budou některé domény, které někdy bývají důležité z hlediska jazykové vitality, např. politika, průmysl, obchod, armáda, některé společensky prestižní typy podniků třetího sektoru (např. telekomunikace) aj. Často bude chybět i doména primárních skupin – rodina nebo sousedství (popř. skupiny přátel) – kde se odehrává obvykle jen těžko přístupný jednoduchý management. Dobře se sleduje organizovaný management, protože bývá fixován v nějaké vizuální podobě – jako psaný text (např. právní předpis, interní směrnice, výzkumná zpráva, návrh projektu, deklarace nějakých organizovaných zájmových nebo profesních skupin), eventuálně jako obrázek. Jednoduchý management se často nefixuje, ale někdy ano, např. v osobním deníku, poznámkách, korespondenci, grafiti aj. formách (např. na vyvěšených letácích na nástěnkách v budově Filozofické fakulty UK bývají někdy do původního tištěného textu vepsány „opravy“ od nějakých osob, které s ním nejsou nespokojeny). Někdy se jednoduchý management fixuje i v periodickém nebo odborném tisku; této skutečnosti zde budu často využívat.

Pro uskutečnění vhodného (reprezentativního) výběru managementových procesů je třeba znát jich dostatečný počet pro dané období a doménu. Čím více je však materiálu, tím méně je zvladatelný, protože se stává nepřehledným. Mnoho heterogenního materiálu, který vyžaduje spoustu času na zpracování, je možno nalézt pro 20. století a zvl. současnou dobu elektronických médií. Rozhodl jsem se proto popsat podrobněji období 19. století a první čtvrtiny 20. století (části 3.1. a 3.2.), pro která je k dispozici o něco méně materiálu a je možné se v něm spolehlivěji orientovat s pomocí sekundární odborné literatury. V prvním období, období carizmu, byly vybrány domény státních orgánů, vzdělávání, médií, kultury a náboženského života. Ve druhém období, období bělorusizace za BSSR, půjde o domény státních a stranických orgánů, vzdělávání a médií, v menší míře o doménu kultury, vědy a hospodářství. Ve třetím období, období rusizace po stalinských represích a druhé světové válce, bude popsán celkový jazykový

management mocenských elit, dále samostatně doména vzdělávání a částečně doména médií. O zbylých dvou obdobích bude podána jen základní informace a popis některých dílčích témat.

Akce jazykového managementu bývají vedeny různými hodnotově-postojovými faktory (např. aktérovou percepcí etnojazykové vitality vlastní skupiny a skupin ostatních), stručně řečeno – jeho „ideologií“. Ideologie je pro aktéra managementu vodítkem k určování toho, která událost je proti jeho zájmům a která je v souladu s nimi, tj. ideologie determinuje, co očekává, resp. co si přeje a co si nepřeje upravit v jazykových sociálních interakcích. Aktérova ideologie stojí dále za tím, jak odchylky od svých očekávání, resp. přání hodnotí.

Ideologie aktérů jazykového managementu v Bělorusku byla v obecných rysech vyložena v kapitole 2. Specifika jednotlivých období uvedu na začátku popisu jazykového managementu v daném období. Vyberu jen ty aktéry, jejichž jazykový management byl kvůli jejich vysokému statusu nebo moci nad nějakým typem kapitálu apod. v dané doméně společensky zásadní, nebo jejichž management považuji za nějak reprezentativní. Ještě před popisem ideologie aktérů jazykového managementu však uvedu hodnoty demografických proměnných, rovněž důležitých pro vitalitu běloruštiny a ruštiny: početnost běloruských, ruských, popř. bilingvních bělorusko-ruských mluvčích a jejich teritoriální a sociální distribuci.

3.1. OBDOBÍ RUSIZACE ZA CARSKÉ VLÁDY (1772–1917)

Období rusizace za carské vlády je vymezeno rokem prvního dělení Republiky polské, kdy část běloruských zemí připadla Ruskému impériu, a pádem carizmu v roce 1917. V dalších děleních byl k Rusku připojen i zbytek dnešního běloruského území. Rusizace neprobíhala po celé uvedené období a neprobíhala vždy stejnou měrou. Začátek intenzivního porušťování spadá až do 30. let 19. století a je reakcí carizmu na polské proticarské povstání v letech 1830–31. Jazykový management vlivných sociálních skupin měl v tomto období za svůj objekt především polštinu a ruštinu. Polština na dnešním běloruském území, zvl. v západních částech, měla do 30. let vyšší status a větší užití než ruština. Do 60. let byly oba jazyky na stejné úrovni a po porážce dalšího povstání v letech 1963–64 došlo k intenzivní rusizaci. Po neúspěchu Ruska v rusko-japonské válce a povstání v letech 1905–07 se poměry v Ruském impériu liberalizovaly, což znamenalo opět posílení pozice polštiny, ale také prostor pro vznikající spisovnou běloruštinu. Jazyková situace se v této době podobala diglosii, ale nebyla diglosií v pravém slova smyslu (srov. Hudson, 2002; Schiffman, 1997). Jazyková situace na území, které dnes patří Bělorusku, se podobala diglosii v tom, že běloruština a polština, resp. ruština měly komplementární funkční distribuci, že byly snahy vyměnit ruštinu za vernakulární běloruštinu, že běloruština narozdíl od ruštiny a polštiny nebyla standardizována, měla

mnohem nižší prestiž a běloruští venkované se museli ruštinu nebo polštinu učit ve škole, protože jí nemluvili mezi sebou. Na druhou stranu se jazyková situace na území dnešního Běloruska odlišovala od diglosie v tom, že užívání jazyků bylo vázáno na sociální třídu, nikoli na sociální kontext (polsky mluvila katolická šlechta a klér, rusky státní úředníci a pravoslavní duchovní, bělorusky selské vrstvy obyvatelstva a část nižší šlechty), jazyky byly indexem sociálních tříd; polština a ruština se užívaly v běžné neformální komunikaci, a to i v běloruských venkovských komunitách (např. u duchovních a v jejich rodinách, popř. u učitelů); ruština a polština byly mateřským jazykem části společnosti. Šlo o sociální bilingvizmus bez diglosie. Suprun (Супрун, 1977) tehdejší jazykovou situaci poměrně výstižně hodnotí jako „dialektově-spisovný bilingvizmus“ (*діалектно-літературное двуязыччє*, s. 146), ale je třeba mít na paměti, že jazyk, který se užíval jako spisovný (polština nebo ruština), byl užíván ve městech a ve šlechtických sídlech nejen ve funkci spisovného jazyka, ale i jako vernakulár.

3.1.1. Demografické proměnné

O distribuci obyvatelstva podle jazyka není k dispozici mnoho informací. První sčítání obyvatelstva proběhlo až v roce 1897, do té doby jsou počty obyvatel známy např. z tzv. revizí, které prováděly ruské státní orgány, nebo z církevních soupisů.

Podle revizí provedených v 80. a 90. letech 18. století, tedy nedlouho po připojení dnešních běloruských zemí k Rusku, bylo v regionech Běloruska a částečně Litvy (konkrétně ve Smolenské, Vitebské [Vicjebské], Mogilevské [Mahiljouské], Minské, Vilenské, Grodněnské [Hrodněnské] a Bělostocké gubernii) kolem 65 % obyvatel s běloruským rodným jazykem a necelých 10 % s ruským (celkový počet obyvatel byl 4,6 miliónu v 80. letech a 5,2 miliónu v 90. letech 18. století). Největší podíl běloruských rodilých mluvčích byl v těch guberniích, jejichž větší část dnes patří Bělorusku – v Minské a Mogilevské gubernii (cca 90 % obyvatelstva), dále v gubernii Vitebské (cca 75 %) a Grodněnské (necelých 60 %) (Кабызан, 1990: 215 a tab. 14).

Za Napoleonova tažení zažilo běloruské území demografickou devastaci – ať už přímo při tažení nebo následkem nemocí a hladomoru ubyla asi čtvrtina obyvatel (Чигринов, 1997: 242). Za povstání 1831 a kvůli následné epidemii cholery došlo opět k úbytku obyvatelstva (ibidem). Menší změny počtu obyvatel byly způsobeny přesídlováním místních usedlíků na Sibiř a do jižního Ruska a přistěhování Rusů z ruského vnitrozemí, zvl. vojáků, úředníků, učitelů. Jejich počty v předrevolučním období (do 30. let) však byly velmi malé, protože tehdy ještě nedocházelo k rozsáhlejším výměnám ve státní správě a ve školství. Po obou povstáních se ovšem carové snažili území, které považovali za popoštěné, intenzívně rusifikovat, resp. depolonizovat, dosazováním Rusů do úředních funkcí, škol apod. Přesídlování ruských rolníků na běloruské území bylo neúspěšné a jako způsob rusifikace se ukázalo být neefektivní (srov. Соха, 1997: 305n.).

Na konci povstání v roce 1864 bylo v Mogilevské, Vitebské, Minské, Grodněnské a Vilenské gubernii (podle soupisu provedeného ministerstvem vnitra) 2,8 miliónu Bělorusů, z nichž přes 80 % tvořili rusifikaci náchylnější pravoslavní. Rusů bylo přes 140 tisíc, Poláků více než 420 tisíc, Litevců necelých 280 tisíc, Lotyšů, kteří však figurovali jen v údajích o Vitebské gubernii, bylo téměř 160 tisíc atd. (podle Широков, 1991: 108, приложение 3).

První sčítání obyvatelstva v Ruském impériu v roce 1897 přineslo přesnější informace o počtu a distribuci obyvatel mj. podle rodného jazyka, který byl jediným kritériem pro určení národnosti.⁷³ Informace o tom, který jazyk se užíval v komunikaci, se ve sčítání nezjišťovala. Podle výsledků mělo ve zmíněných pěti guberniích 61 % obyvatelstva z necelých 9 miliónů jako rodný jazyk běloruštinu; největší podíl měli běloruští rodilí mluvčí ve východních guberniích – v Mogilevské 81 %, Minské 73 %, avšak ve Vitebské jen 51 % (Польский, 1996: 4). Ruští rodilí mluvčí tvořili pouze necelých 6 % obyvatelstva zmíněných pěti gubernií (podle Запрудника, 1993: 62n., kde se však uvádí jiný celkový počet obyvatel a Bělorusů než v Польский, 1996: 4). Část ruského obyvatelstva byli tzv. starověrci (na začátku 20. století šlo asi o 100 tisíc osob), kteří imigrovali z Ruska v 17. až 18. století poté, co byli v Rusku v roce 1667 prohlášeni za heretiky. Dodnes mají své centrum ve Větce a okolí (severovýchodně od města Homjel) a vytvářeli sociálně a jazykově poměrně izolovanou skupinu (srov. Махаенкова, 1978). Zbytek obyvatelstva pěti „běloruských“ gubernií tvořili podle výsledků sčítání v roce 1897 hlavně židovští (14 %), polští (5 %), dále maloruští, litevští, lotyšští, němečtí aj. rodilí mluvčí (Запрудник, 1993: 62n.). Židé byli v běloruských zemích obzvláště početní, protože se před rozdělením Republiky přistěhovali i z vnitřního Ruska, kde na ně byly vedeny pogromy, zatímco na běloruském území nikoli (srov. Бядуля, 1918).

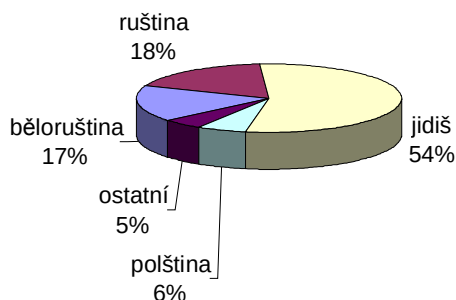
V době carské nadvlády v zemích dnešního Běloruska docházelo i k emigracím do zahraničí, a to zvl. v 90. letech 18. století po rozdělení Republiky, po napoleonském tažení (1812–13) a po porážkách povstání v letech 1830–31 a 1863–64. Šlo v těchto obdobích převážně o politickou emigraci, takže se zřejmě týkala osob propolsky orientovaných, tj. nejčastěji polských mluvčích. Na začátku 20. století probíhala i emigrace ekonomická. Cílovými zeměmi emigrantů se staly zejména Francie, Rakousko, Prusko, Německo, Severní a Jižní Amerika, na začátku 20. století i vnitřní Rusko (srov. Польский, 1996: 23).

Pro jazykový management a vitalitu běloruštiny v tomto období je klíčová distribuce mluvčích podle sídel, tj. podíl rodilých mluvčích běloruštiny ve městech a na venkově. Bělorusky mluvící obyvatelstvo bylo v drtivé většině venkovskou populací, na venkově vytvářelo kompaktní osídlení a ve městech bylo zastoupeno v malém počtu. To je rozdíl oproti Ukrajině a Litvě, kde existovala města s velkým podílem ukrajinských a litevských

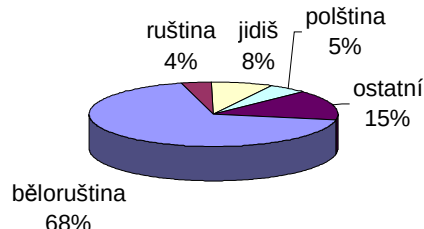
⁷³ Znění instrukce pro vyplnění kolonky „rodný jazyk“ bylo uvedeno výše v kap. 2 (srov. kopii sčítacího archu v příloze 3). Archy vyplňovali přímo respondenti, v určitých případech stanovená osoba (např. hospodář domu). Sčítací komisař byl přítomen jen někdy (srov. Первая..., 1896).

obyvatel (v Haliči, resp. Prusku). Podíl mluvčích jednotlivých jazyků ve městech a na venkově ukazují pro rok 1897 grafy 2 a 3.

Graf 2: Poměry rodilých mluvčích jednotlivých jazyků ve městech (1897)

Graf 3: Poměry rodilých mluvčích jednotlivých jazyků na venkově (1897)

Zdroje: vypočítáno na základě Польски et al. (1996: 4) a Шыбека (1997).

V pěti „běloruských“ guberniích žilo ve městech 13,5 % obyvatelstva a na venkově (ke kterému se řadila i malá městečka) 86,5 %. Z městského obyvatelstva, jak ukazuje graf 2, bylo 17 % rodilých mluvčích běloruštiny, 54 % jidiš, 18 % ruštiny, 6 % polštiny (podle Шыбека, 1997: 66). Procento běloruských mluvčích je v porovnání s průměrem ještě nižší ve velkých městech, která byla kulturními a ekonomickými centry. Tak např. v Minsku mělo běloruštinu jako rodný jazyk jen 9 % obyvatelstva (zatímco ruštinu 25,5 %), ve Vilně, které bylo významnějším kulturním centrem než Minsk, pouhých 4 % (ruštinu 20 %), ve Vicjebsku a Hrodně shodně cca 12 % (ruštinu 29 % ve Vicjebsku, 22,5 % v Hrodně), jen v Mahiljově až 30 % (a ruštinu jen 6 %) (Польски, 1996: 4).

Města byla důležitá pro rozvoj jazyka, jeho standardizaci a kultivaci – mohly v nich být tiskárny, dostatek čtenářů, střední a vyšší školy, dostatek gramotných, kteří by se mohli rozhodnout číst a psát v daném jazyce. Absence běloruských mluvčích ve městech byla tedy nepříznivá pro vitalitu běloruštiny ve *veřejných* doménách. Situaci zhoršovalo i to, že běloruští rodilí mluvčí byli zaměstnáni v sociálně neprestížních sférách. Intelektuálové (učitelé, duchovní, lékaři, právníci, vědci, literáti a kulturní pracovníci) tvořili jen 2,5 % obyvatelstva s rodným jazykem běloruským (u německých, ruských, židovských rodilých mluvčích byli intelektuálové zastoupeni ve dvakrát větším poměru), tj. intelektuálů s běloruským rodným jazykem bylo ve městech pěti „běloruských“ gubernií jen necelých 5 tisíc osob. Velký počet městských běloruských mluvčích pracoval v zemědělství, průmyslu nebo jako čeledí či nádeníci (dohromady téměř 60 % běloruskojazyčného městského obyvatelstva). Obchod byl převážně v rukou Židů, a tak se běloruští intelektuálové nemohli opřít o sociální vrstvy s ekonomickým kapitálem. (Někteří Židé ovšem běloruské národní hnutí podporovali). Počet běloruských intelektuálů ve městech i na venkově nebyl nijak vysoký – v roce 1897 bylo celkově v pěti „běloruských“ guberniích

mezi intelektuály jen 17 % osob s běloruským rodným jazykem, zatímco přes 50 % s jidiš a přes 20 % s ruštinou (údaje v tomto odstavci jsou uvedeny podle Шыбека, 1997).

Města pěti „běloruských“ gubernií byla tedy židovsko-ruská s velkým podílem polského živlu. Taková sociální distribuce běloruských mluvčích nepřála formování městské běloruské národní inteligence, která byla navíc početnější na rusifikujícím se východě než na západě (Шыбека, 1997: 73), a tedy i pro vytváření a šíření literární a spisovné běloruštiny nebyly příznivé podmínky. Židovsko-ruský charakter měst a absence běloruských mluvčích ve městech nepodporovaly běloruské národní hnutí a rozvoj institucionální podpory běloruštině. V době carizmu bylo navíc stěhování zakázáno, obyvatelé mohli migrovat jen se zvláštním pasem (Чигринов, 1997: 238). Do roku 1861 existovalo v Ruské říši také nevolnictví, tj. vazba na půdu, ale i po jeho zrušení museli nevolníci dokonce ještě dva roky odpracovávat robotu a i poté bylo nesmírně těžké se z nevolnického vztahu vykoupit kvůli vysokým poplatkům. To se také stalo objektem veřejné kritiky a jednou z příčin proticarského povstání v letech 1863–64.

Pro vitalitu mluvené, vernakulární běloruštiny měla ovšem velmi pozitivní efekt koncentrace běloruských mluvčích na venkově (srov. graf 3 výše), kde běloruština zaujímala silnou pozici v doméně primárních skupin, jako jsou rodina a sousedství. Venkov carského Ruska byl pověstný svou soudržností a uzavřeností. Venkované si vytvářeli husté a izolované sociální sítě, což jistě podporovalo uchovávání jazyka, protože „hustá [sociální] síť má schopnost fungovat jako mechanismus prosazující normy a [schopnost] izolovat členy sítě od tlaků mainstreamových hodnot – včetně hodnot jazykových“⁷⁴ (Milroy, 1982: 212, cit. podle Giles a Johnson, 1987: 79; srov. Milroy, 1980; Chambers, 2003: 74–93). Rusifikaci (a polonizaci) venkova zpomalovala tato vlastnost hustých a izolovaných sociálních sítí, a venkov se tedy stal jádrem nově vznikajícího běloruského národa a potenciální sociální bází pro nově vytvářenou spisovnou běloruštinu.

3.1.2. Jazykový management

Při sociální mobilitě a opouštění rodné vesnice, což ale nebyl masový jev, docházelo mezi Bělorusy často k jazykové asimilaci. Nejen v 19. století, ale i na začátku 20. století, kdy běloruští národovci už formulovali svůj politický program, byla asimilace jednotlivců opouštějících svou vesnickou komunitu běžná. V prvních významných běloruských novinách *Nasza Niwa* (*Naše níva*) tento jev popsal přispěvatel podepsaný jako „učitel z Hrodněnska“:

Již dávno mne trápí jedna myšlenka o našem rodném jazyku. [...] Proč se u nás stalo, že již tak mnoho inteligence vyšlo z národa a všechna se zřekla svého jazyka? Dají rodiče svého

⁷⁴ „A close-knit network has the capacity to function as a norm enforcement mechanism and insulate its members from the pressures of mainstream values – including linguistic values.“

synka do města na učení, čekají ho doma na svátky, ale on když přijede, promluví na ně tak, že oni, lidé bez rozhledu a nevzdělání, málo rozumějí tomu, co jim říká. – Tento synek ještě není velký, ale již se stydí za svůj rodný jazyk. Ve městě mezi přáteli ani mezi učiteli takovou řeč neslyšel. A když ji od někoho občas uslyší, uslyší, jak se mu smějí, jak ho přezdírají vesnickou bábou, pomyslí si, že jeho jazyk je opravdu tak ošklivý, že jím již nechce hovořit. Odvykne si hovořit rodným jazykem, a pak se mu i on sám začne posmívat! Uplyne ještě několik let, synek skončí učení; je již rozumnější; již by se možná nestyděl hovořit rodným jazykem, ale tolik již od něho odvykl, že se mu hovoří těžko...⁷⁵ (*Nasza Niwa*, 1908 [1]: 5)

Běloruština se zpravidla neužívala jako psaný jazyk, mluvili jí venkovští rolníci, a byla proto všeobecně považována za vesnickou, „mužickou“, a to nejen vyššími vrstvami společnosti, ale i samými rolníky, kteří jí mluvili. V jednom z divadelních intermédii z 18. století, ve kterých se občas ústy nějaké postavy vyskytovala běloruština, vystupuje postava rolníka; rolník jde na trh a připomíná si, že by měl mluvit polsky, aby nebylo znát, že je prostý člověk: „Treba by trochu pa palskiemu jezyk przelamac, kab nie uszedy, Waspanstwo, paznali, ze klop prostak“ (cit. podle Жыпаўскай, 1982: 33). Takový status měla běloruština až do 20. století. Ještě v roce 1907 přispěvatel(ka) *Naší nivy* ve svém článku o sjezdu učitelů Vilejského újezdu (ve Vilenské gubernii) píše:

[Učitelé řekli, že běloruský rolník považuje svůj rodný jazyk za „prostácký“, špatný, ošklivý, a že kvůli tomu v sobě nevidí člověka, ale jen „prostáka“. Takže je třeba ukázat našemu rolníkovi, že jeho jazyk je stejně tak lidský a dobrý jako každý jiný a že on sám není „prosták“, ale člověk.⁷⁶ (*Nasza Niwa*, 1907 [27]: 6; podtržení v originále)

Běloruská inteligence na západě běloruského území se polonizovala, vzdělávala se na polské kultuře a jazyku, vytvářela politické cíle polských povstání v letech 1830 a 1863 (tj. obnovení Republiky v hranicích z roku 1772) nebo se s těmito cíli ztotožňovala. K polonizovaným rodákům běloruských zemí patřili takové význačné osobnosti polských dějin jako např. Adam Mickiewicz nebo Tadeusz Kosciuszko. Postupně však část běloruské inteligence, zvl. zchudlí šlechtici, kteří ale byli zároveň vzdělanými lidmi, přestala pohrdat lidem, začala s nimi solidarizovat nebo se identifikovat, žádala vedle obnovení Polska nebo Velkoknížecí litevského i občanské svobody a rovnost (Філякоў, 1993). Někteří z nich přestali považovat jazyk prostých běloruských venkovanů za „mužický“ jazyk, ale za „běloruštinu“ a chtěli tento jazyk pozvednout do spisovnosti. Patřila k nim i jedna z nejvýznamnějších postav běloruského národního hnutí – Francišak

⁷⁵ Celý text v originálním znění viz v příloze 4 v příspěvku *Ліст да рэдакцыі*.

⁷⁶ „Kazali, szto bielaruski muzyk liczyć rodnuju mowu swaju za ‚chamskuju‘, drennuju, brydkuju, dyj praz heta u siabie nie baczyć czaławieka, a tolki ‚chama‘. Dyk treba pakazać naszamu muzyku, szto jaho mowa – tak sama ludzkaja i dobraja, jak ũsie inszyje; szto i sam jon nie ‚cham‘, a czaławiek.“

Bahuševič (srov. Янушкевіч, 1998), který v roce 1891 v předmluvě ke svému dílu *Dudka Białaruskaja* napsal:

Milí bratři, děti mé země-matky! Věnuje vám svou práci musím s vámi trochu promluvit o našem osudu neosudu, o našem věčném jazyku předků, který my sami a nejen my, ale všichni lidé nevzdělaní „mužickým“ nazýváme, on však nazývá se „běloruský“. Sám jsem si kdys myslel, že náš jazyk je „mužický“, a jak! Ale, pozdrav Bože dobré lidi, jakmile mě naučili číst a psát, od té doby jsem leckde byl, leccos viděl a četl: a přesvědčil jsem se, že náš jazyk je stejně tak lidský a panský jako francouzština, němčina či jakýkoliv jiný jazyk. Četl jsem vám trochu starých listin, napsaných před dvěma třemi sty lety v naší zemi a psaných velkými pány a naším čistounkým jazykem, jako by byly napsány právě nyní.⁷⁷ (Багушэвіч, 1891 [1998]: 21)

Bylo to možná od Bahuševiče taktické sdělit lidem, že velkými pány psaná litevská ruština je vlastně jejich jazyk. Snad viděl nepřehlédnutelné rozdíly mezi litevskou ruštinou a tehdejší mluvenou běloruštinou. Nicméně je otázkou, zda pro něj nebyly shody přece jen důležitější než rozdíly a zda neztotožnil obě variety spontánně, nikoli po úvaze a s nějakým taktickým záměrem.

Jeho práce se stala široce známou. Jak poznamenal etnograf Jevfimij (Jauchim) Karský v roce 1922, „Buraczokova kniha [tj. Bahuševičova, který ji vydal pod pseudonymem Maciej Buraczok] se stala ke konci našeho století známou všem, kteří se zabývali rozvojem běloruského sebeuvědomění“ (cit. podle Шахун, 1995: 38). Bahuševič nebyl jediný, kdo vnímal litevskou ruštinu jako tradici běloruského jazyka a kdo se snažil o povznesení jeho mluvčích a o produkci v běloruštině. Takoví šlechtičtí intelektuálové vlastně iniciovali národní hnutí a někteří v něm dále participovali (Запруднік, 1993). Někteří venkované, kteří si částečně i díky jejich činnosti zvýšili vzdělání a sociální postavení, byli často opět jimi, resp. jejich pracemi, národně „probouzení“, a tak se na přelomu 19. a 20. století začala běloruská národovecká inteligence „rekrutovat“ i z řad rolnického obyvatelstva (Філякоў, 1993).

Ke zvýšení statusu běloruštiny ovšem nepřispěli jen polonizovaní šlechtici a intelektuálové pocházející z venkova, ale i intelektuálové vzdělaní v ruských školách, a to nejen ti, kteří pocházeli z běloruských zemí, ale i Rusové. Běloruská inteligence z východní části běloruského území měla původ mezi pravoslavným obyvatelstvem

⁷⁷ „Братцы мілыя, дзеці Зямлі-маткі маеі! Вам афіруючы працу сваю, мушу з вамі пагаварыць трохі аб нашай долі-нядолі, аб нашай бацькавай спрадвечнай мове, каторую мы самі, да і не адны мы, а ўсе людзі цёмныя “мужыцкай” завуць, а завецца яна “беларускай”. Я сам калісь думаў, што мова наша – “мужыцкая” мова, і толькі таго! Але, паздароў Божа добрых людцоў, як навучылі мяне чытаць-пісаць, з той пары я шмат гдзе быў, шмат чаго відзеў і чытаў: і праканаўся, што мова наша ёсць такая ж людская і панская, як і французская, альбо нямецкая, альбо і іншая якая. Чытаў я ці старых папераў, па дзвесце, па трыста гадоў таму пісаных вялікімі панамі а нашай мовай чысцосенькай, як бы вот цяпер пісалася.“ (Orig. byl napsán latinkou; zde cit. podle cyrilského přepisu ve vydání z roku 1998.)

většinou v nižších sociálních vrstvách. Tu část běloruského národního hnutí, které přineslo spisovný běloruský jazyk a literaturu, zahájili sice katolíci-Poláci, resp. katolíci-„Litvinové“ (za něž se někteří považovali), nikoli pravoslavná běloruská inteligence. Ta ale začala formulovat politický program. V 80. letech skupina petěrburských národovolců-socialistů⁷⁸ pocházejících z běloruských zemí a soustřeďujících se kolem časopisu *Гомон* (*Говор/Покрік*) si přála samostatné Bělorusko v rámci Ruské federace, zabývala se sociálními, občanskými i národními otázkami a také problémy běloruštiny; tito lidé však psali rusky (srov. Радзік, 2001). Jejich činnost byla nakonec zastavena carskými úřady a policií a nenašla si své přímé pokračovatele.

Ruský stát a pravoslavná církev, která neměla svého patriarchu od začátku 18. století až do roku 1917 a která byla podřízena carské správě (Грыцкевіч, 1997), poskytovala, resp. implementovala jiný způsob organizace společnosti, než si představovali a požadovali především Poláci a revolučně orientovaní Rusové podle západoevropského vzoru. Mnozí rusizovaní běloruští intelektuálové proto pod vlivem ruského prostředí, ve kterém studovali, přijali carskou ideologii západorusizmu (byla o ní řeč v části 2.2.1.) (Радзік, 1997: 53n.). Jazykový management západorusistů-úředníků a státníků byl nepříznivý nejen rozvoji a užívání polštiny, proti jejímž mluvčím byl namířen, ale i rozvoji běloruštiny. Západorusisté-badatelé však v tomto sehráli pozitivní roli (Біч, 1997: 63), přestože mnozí z nich činnost běloruských národovců přímo nepodporovali a jazyk běloruských venkovanů považovali za nářečí ruštiny. Např. významní ruští jazykovědci 19. století A. I. Sobolevský, A. A. Potebňa a I. I. Srezněvský pojímali „běloruské nářečí“ jako součást „velkoruského nářečí“, resp. „ruského jazyka“ (Шахун, 1995: 35nn.) a dokonce ještě v roce 1915 vyšla dialektologická mapa „ruského jazyka“, ve které figurují běloruské variety – „говори белоусские“, „белоусское наречіе“ – jako nářečí ruštiny (Дурново et al., 1915: 47nn.). Někteří vědci, zvl. polští (ale nejen oni), však vyčleňovali běloruštinu jako samostatný slovanský jazyk, resp. samostatné slovanské „nářečí“.⁷⁹ Etnografické a historiografické bádání se v relativně velkém rozsahu provádělo v Rusku už od 18. století (tehdy velká část výzkumů začala ze zájmu a popudu carevny Kateřiny II.) a pokračovalo ve století devatenáctém. O vědecké popisy se potom opírali běloruští národovci, kteří jen přehodnotili běloruský lid jako svébytný národ a běloruské nářečí jako svébytný jazyk. Interpretovali tyto práce etnocentricky. Krátce a výstižně to zformuloval Uladzimir Filjakou (Філякоў, 1993: 140):

Etnografické sborníky, sestavené běloruskými badateli, pomohly vrátit národu (lidu) zapomenutá jména jeho slavných předků, seznámit ho s heroickými stránkami života starodávneho Běloruska.

⁷⁸ Tj. stoupenců ilegálního proticarského hnutí *Narodnaja Volja*, jehož aktivisté v roce 1881 zavraždili cara Alexandra II.

⁷⁹ Svěbytnost běloruštiny se posuzovala na základě strukturních kritérií.

Podobně byly využity další vědecké práce, např. významné etnografické dílo počátku 20. století *Bělorusové*, jehož autorem byl Jevfimij Karský.

Souhrnně řečeno, v Bělorusku tedy vědecké (a estetické) zkoumání lokální historie, lidové kultury a jazyka předcházelo národovecké agitaci a bylo první, osvíceneckou fází národního hnutí stejně jako v jiných částech Evropy (Hroch, 1996; srov. Токуць, 2001: 71n.). Hodnocení běloruštiny jako „mužické“ řeči ovlivňovalo jazykový management sociálně mobilních členů venkovských komunit – často přecházeli k ruštině nebo polštině. V průběhu 19. století někteří solidarizující šlechtičtí ad. intelektuálové začali toto stigma dekonstruovat, běloruštinu přehodnocovat, často s poukazem na slavnou historii, kterou měla litevská ruština za Velkoknížectví litevského. Snažili se de facto zlikvidovat bělorusko-ruský (a bělorusko-polský) společenský bilingvismus nejen odkazováním na litevskoruskou tradici, ale především literárně-publicistickou produkcí v běloruštině. Zavést běloruštinu do jiných domén se jim zdařilo v průběhu 10. a 20. let 20. století v důsledku prudkých sociálních změn, které se po světové válce a za občanské války vyhrotily a přivodily pád carizmu.

3.1.2.1. Jazykový management ve státních orgánech

V doméně státních orgánů a správy byla objektem jazykového managementu především ruština a polština (dále např. němčina a několik dalších jazyků). Polština se na území dnešního Běloruska často používala do porážky povstání 1830–31. Ve státní správě dominovala ruština, ale samosprávná aj. administrativa užívala převážně polštinu. Např. v roce 1793 se soudy v Minské gubernii obrátily na gubernátora Něplujeva s prosbou o překladatele z ruštiny do polštiny. Soudy tedy zřejmě zjistily, nebo byly alespoň přesvědčeny, že ruským dokumentům jejich adresáti nerozumějí. Gubernátor Něplujev ale argumentoval, že v gubernii je mnoho lidí, kteří rusky rozumějí a že se ve státní správě Velkoknížectví litevského užíval dialekt ruštiny (šlo o litevskou ruštinu):

V průběhu minulého století byly v polské oblasti všechny listiny psány ruským dialektem, a ne původním polským, tyto památky tedy dokonale usvědčují všechny ty, kteří potřebují pronikat do znalosti práv [tzn. usvědčují je z toho, že rusky umějí].⁸⁰ (cit. podle Сяльверстава, 1997: 134)

Mogilevský gubernátor Michail N. Muravjov, který je považován zvl. pro svá drastická protipolská opatření po povstání v roce 1863 za jednoho z typických nositelů tzv. ideologie západorusizmu (Каўка, 1996: 417; srov. část 2.2.1.), napsal v roce 1830 caru Nikolajovi I., že vliv katolíků je v jeho gubernii velký, že se gubernie sbližuje s Ruskem velmi pomalu a že by měla být přijata jistá opatření. Tvrdil, že na většině území gubernie

⁸⁰ „Во истечение прошедшего столетия в польской области все акты были писаны российским диалектом, а не природным польским, и сии памятники совершенно изобличают всех тех, коим надлежит вникать в познание прав [...]“

by nebylo zavedení ruštiny do správy problémem, protože ve všech výkonných odborech gubernské správy se užívá ruština bez toho, aby se z ní překládalo (Жыпаўскі, 1982: 41). Už když byl Muravjov jmenován do funkce gubernátora Mogilevské gubernie (1828), z jeho iniciativy přestala gubernská správa přijímat žádosti napsané polsky. Podle Muravjova to mělo být dokladem toho, že je možné užívat ruštinu ve všech úředních záležitostech. Na základě jeho doporučení byla potom zákonem z 1. ledna 1831 zavedena v Bělorusku ruština do soudnictví a administrativy. Někteří ruští státní činitelé si na úřadech u absolventů škol povšimli slabé kompetence v ruštině, a tak navrhovali přijmout jistá opatření v doméně vzdělávání (viz v následující části 3.1.2.2.). Zároveň jazyk nepovažovali důležitý jen v jeho komunikačním aspektu, ale přikládali mu i kulturní význam, jak dokládá dopis z roku 1833 o spravování Vilenska, Hrodněnska a Bělostocka napsaný vilenským generálním gubernátorem⁸¹ Nikolajem A. Dolgorukovem a adresovaný caru Nikolaji I.:

Ve všech dobách ve všech zemích světa jazyk vždy byl a bude přímým nástrojem státních orgánů k dosažení nejrůznějších plánů a záměrů. Vždyť vládnoucí jazyk, stejně jako vládnoucí náboženské vyznání, musejí mít větší vážnost než místní nářečí jednotlivých pohraničních nebo nově nabytých zemí. Všeobecné užívání vládnoucího jazyka nenápadně sbližuje jeho různorodá plemena, smývá národní [lidové] předsudky, zamlžuje samo předávání dávného nepřátelství, zahazuje paměť o původu a konečně – slévá všechna plemena v jeden národ [zde ve významu *lid*].⁸² (cit. podle Каўка, 1993: 45n.)

Nicméně i v 19. století se běloruština do domény veřejné správy na krátkou dobu dostala. V revolučním roce 1863 v ní polský, resp. „litvinský“ revolucionář Konstanty Kalinowski (Kastus Kalinouski) napsal oznámení o svém nástupu do funkce komisaře Hrodněnského vojvodství a dokument „Prykaz ad Rondu Polskaha nad cełym krajem litouskim i biełaruskim da narodu ziemi litouskoj i biełaruskaj“ („Nařízení Polské Vlády celého litevského a běloruského kraje národu litevské a běloruské země“). Kalinowski byl nižší šlechtic vzdělaný v polštině a ruštině, psal především polsky, a když se obracel k prostým lidem, „mužikům“, užíval běloruštinu, protože byl přesvědčen, že to tak chtějí sami lidé (srov. dále v následující části 3.1.2.2.). Za svou proticarskou revoluční činnost byl v roce 1864 popraven (srov. o Kalinowském např. Кісялёў, 1999).

⁸¹ Generální gubernátor ve Vilně měl rozsáhlejší pravomoci než gubernátoři jemu podřízených gubernií (šlo obvykle o šest severozápadních gubernií: Grodněnskou, Kovenskou, Vilenskou, Minskou, Vitebskou a Mogilevskou).

⁸² „Во все времена во всех странах мира язык всегда был и будет непосредственным орудием правительства для достижения всевозможных видов и намерений. Ведь господствующий язык, как господствующее вероисповедание, должны иметь преимущественное уважение перед местными наречиями отдельных пограничных или новообретенных стран. Общее употребление господствующего языка нечувствительно обмирает разнородные племена онаго, истребляет народные предубеждения, затемняет самые передания давней вражды, изглаживает воспоминание о происхождении и наконец, сливает все чуждые племена в один народ.“

Změna ve prospěch běloruštiny ve správní sféře nastala také po okupaci běloruského území německými vojsky za první světové války. Okupační správa tehdy nechala tisknout některé úřední texty adresované obyvatelům v běloruštině.

3.1.2.2. Jazykový management ve vzdělávání

Na území dnešního Běloruska existovaly základní, střední a vysoké školy, které byly pod správou katolických, uniatských a pravoslavných mnišských řádů, polské Vzdělávací komise nebo carské vlády. Na počátku 19. století požívaly místní katolické, uniatské a polské školy poměrně velké autonomie, jen státní lidové a mnišské pravoslavné školy měly těsnější kontakty se školami v Rusku a byly pod větším vlivem státu. V nich se také vyučovalo v ruštině, zatímco v místních školách v polštině, ruština byla nepovinným předmětem (Сяльверстава, 1997: 134). Autonomii nestátním, místním školám zajišťovala zvl. osoba Adama Czartoryského, který požíval velké osobní důvěry cara Alexandra I. a který byl roku 1803 jmenován do čela tzv. Vilenského učebního okruhu (kam patřily i školy nacházející se na území dnešního Běloruska). Centrem Vilenského učebního okruhu byla Vilenská univerzita.

Nestátní, zvl. řádové školy měly lepší úroveň a přitahovaly více žáků a studentů. Např. Vilenská univerzita měla na začátku 20. let 19. století cca 50 přednášejících a 600 studentů, zatímco Petěrburská univerzita jen cca 10 přednášejících a ani ne 50 studentů (Camycik, 2001: 191). Ve Vilenském učebním okruhu začaly vznikat tajné studentské a učitelské spolky zaměřené proti carské vládě (významný byl spolek tzv. *filomatů*). To samozřejmě bylo carským úřadům trnem v oku. V té době provedl vyšetřování ve Vilenském okruhu Nikolaj N. Novosilcev, tehdejší vedoucí výboru školské správy (*комитет по учебной части*) Polského království, a jeho zprávy pro cara Alexandra I. podkopaly carovu důvěru v Czartoryského. Když byly studentské spolky odhaleny policií (v roce 1923), carská vláda podnikla kroky, které znamenaly rusifikaci Vilenského učebního okruhu – Czartoryski byl zbaven své funkce, část studentů a přednášejících byla pozavírána, zrušila se výuka politologie, politické ekonomie a zvykového práva (protože přílišný rozhled v těchto oborech zřejmě vedl k neposlušnosti vůči carizmu), zavedla se povinná výuka ruských dějin místo polských (Camycik, 2001: 191); v letech 1823–24 byla ve Vilenském učebním okruhu ustanovena ruština jako povinný jazyk školské správy a v gymnáziích se měly přednášet v ruštině obecné dějiny (Сяльверстава, 1997: 135); v roce 1824 byly Mogilevská a Vitebská gubernie převedeny z Vilenského okruhu pod Petěrburský učební okruh.

Ve 20. letech byl vedle Novosilceva dalším z rusifikátorů např. spisovatel a významný orientalista Osip-Julian Senkovský, původem Polák, absolvent Vilenské univerzity, od roku 1828 profesor v Petěrburgu. Už za studií, ale i později v profesionálním životě vyjadřoval, i když jen demonstrativně, loajalitu ruské vládě:

Senkovský nejenže nesympatizoval s Polskem, ale jak říká jeho známý Moravský, „Poláky nemohl snést a vždy o nich mluvil ve zlém.“ Když byl Senkovský poslán na revizi učilišť Vilenského [sic, možná Petěrburského] okruhu, všude přísně nařizoval „vštěpovat žákům úctu k vedení a lásku ke všemu ruskému.“ U samého Senkovského se však tato láska v ničem neprojevovala, on ani nemohl milovat Rusko, protože ho neznal. Byl dokonalým kosmopolitou, který cítil jen jakousi sympatii k Východu, který se mu líbil svou pestrostí, osobitým koloritem. S takovou lhostejností přistupoval i k jiným otázkám.⁸³ (*Русский...*, 1999–2003 [1890–1907/1911–1916])

Školním inspektorem v Mogilevské a Vitebské gubernii byl v roce 1826 a jeho zpráva o tamní protiruské činnosti, kterou znal i z Vilna, se stala jedním z podnětů k rusifikaci běloruských zemí (Самыцкі, 2001: 191).

Kromě politických faktorů v jazykovém managementu byl tu i faktor jazykový, resp. komunikační. Výuka v polštině a netrvání ruského státu na osvojení si ruštiny na konci 18. a počátku 19. století vedly k tomu, že absolventi škol Vilenského učebního okruhu neuměli dobře rusky. Tento stav reflektoval i Nikolaj Novosilcev; v roce 1824 ve svém článku „О užитечности vyučování общеных dějin в русском языке“ („О пользе преподавания всеобщей истории на российском языке“) konstatoval, že „studující mládež na Vilenské univerzitě se velmi nedbale učí ruský jazyk [...] mnozí studenti, kteří ukončili celý výukový program, mají sotva nějakou představu o ruské gramatice“⁸⁴ (cit. podle Сяльверстава, 1997: 134, pozn. 12). Už v roce 1810 nízkou kompetenci v ruštině u absolventů škol negativně zhodnotil vilenský civilní gubernátor Nikolaj I. Brusilov a postavil neznalost ruštiny ve školách Vilenského učebního okruhu jako problém. Ministr osvěty tehdy sice doporučil jistá protipatření, ale Senát je zamítl „z důvodu napjaté situace v „příhraničním“ regionu“ (Сяльверстава, 1997: 135).

Podobně jako Brusilov a Novosilcev si na začátku 20. let 19. století tehdejší běloruský (tj. vitebský a mogilevský) generální gubernátor Nikolaj N. Chovanský „povšiml“, že vzdělávání je ve Vilenském okruhu v rukou katolického a uniatského duchovenstva, všechny předměty se vyučují v polštině a latině; ruštině je věnováno nedostatek pozornosti, absolventi pak neumějí dostatečně rusky, a když pracují na úřadech, „nejsou schopni řádně nejen napsat, ale ani přepsat dokument“ (cit. podle Шолковичъ, 1885: 246). Toto napsal Chovanský carovi v jedné své zprávě. Navrhl, aby byl stávající učební

⁸³ „Сенковский не только не симпатизировал Польше, но, как говорит его знакомый Моравский, терпеть не мог поляков и всегда отзывался о них зло. Посланный ревизовать училища Виленского округа, Сенковский везде строго предписывал, внушать ученикам почтение к начальству и любовь ко всему русскому. У самого Сенковского, впрочем, эта любовь ни в чём не проявлялась, да он и не мог любить Россию, так как не знал её. Это был совершенный космополит, который чувствовал лишь некоторое пристрастие к Востоку, нравившемуся ему своей пестротой, своеобразным колоритом. С таким же индифферентизмом Сенковский относился и к другим вопросам.“

⁸⁴ „обучающееся в Виленском университете юношество весьма небрежно занимается российским языком [...] многие кончившие полный курс учения в университете студенты едва понятие имеют о российской грамматике.“

system reformován podle ruského (ibidem: 279n.). Avšak Novosilcev (správce Vilenského okruhu po Czartoryském), přestože se svou tvrdostí zvl. vůči polské mládeži „proslavil“, ve svém dopise ministru osvěty poznamenal, že „mládež Běloruských gubernií [tj. Mogilvevské a Vitebské] je svým původem, mravy, zvyky a jazykem mnohem bližší té zdejší [tj. polské mládeži ve Vilenském učením okruhu] než rodilé ruské; a vzdělávání tamté [tj. běloruské mládeže] má být zařízeno podle téhož pořádku jako [vzdělávání] té zdejší“⁸⁵ (ibidem: 280). Ruské elity tehdy ještě neměly vyjasněný postoj ke kulturnímu osudu běloruských zemí, takže reformy z 20. let 19. století byly jistým kompromisem a nebyly až tak radikální, jak by mohly být, kdyby převládla rusifikátorská strana.

Mezníkem jazykového managementu ve vzdělávání se stala až porážka polského proticarského povstání let 1830–31, protože polské školy produkovaly polskou elitu a protože část přednášejících a studentů podporovala povstání. Ruské úřady přijaly v oblasti vzdělávání zásadní opatření. Zvláště důrazně si počínal mogilevský civilní gubernátor Michail N. Muravjov. Už v roce 1830 napsal caru Nikolaji I. o nutnosti reorganizace školních zařízení v Západním kraji (tj. Severozápadním kraji a části Ukrajiny) a o nutnosti zavedení ruštiny jako vyučovacího jazyka v těchto školách. V roce 1831 v reakci na proticarské povstání trval na zavření Vilenské univerzity, což se v následujícím roce také stalo. Dále Polocká jezuitská akademie byla přeměněna na střední vojenskou školu (kadetku), rušily se a reorganizovaly církevní řádové školy, do ostatních se zaváděl imperiální školní statut atd. Na běloruském území nezůstala ani jedna vyšší škola a tento stav trval až do roku 1921 (Мечковская, 1994: 304). Zatímco do 30. let převažovaly řádové školy, po této době začaly převažovat ruské obecné. Do všech škol se zavedla ruština jako vyučovací jazyk, polština mohla být vyučována jako předmět. V učilištích a gymnáziích Vitebské a Mogilevské gubernie bylo v roce 1835 vyučování polštiny, byť jen jako nepovinného předmětu, úplně zakázáno.

V 19. století však nebyly objektem jazykového managementu ve vzdělávání jen ruština a polština (a v židovských školách hebrejštiny a jidiš). V roce 1854 se vitebský gubernátor obrátil na Komisi ministrů se stížností, že se ve školách Vitebské gubernie ruský jazyk vyučuje špatně, že „mladí lidé narození v běloruských zemích, kteří nastupují do služby po skončení výukového programu [...] téměř všichni hovoří a píšou místním nářečím“⁸⁶ (cit. podle Сяльверстава, 1997: 138). Hlavní příčinu gubernátor viděl v učitelích, kteří vykládají ruštinu „po místním způsobu“. Na základě gubernátorovy správy dal Senát celou záležitost prošetřit. Senátor Achlestyšev, který navštívil zkoušky z ruské slovesnosti, dějin a Božího zákona, ve své zprávě napsal, že „odpovědi žáků byly víceméně uspokojivé jen kromě výslovnosti, která nutně představuje odstín místního

⁸⁵ „Юношество Белорусских губерній, по происхожденію своему, нравам, обычаю и языку, гораздо ближе къ здешнему, чѣмъ къ коренному Россійскому, и воспитаніе онаго должно быть устроено тѣмъ же порядкомъ, какъ и здешняго.“

⁸⁶ „[П]оступающие на службу молодые люди изъ белорусскихъ уроженцевъ по окончаніи курса наукъ [...] почти все говорятъ и пишутъ на местномъ наречіи.“

běloruského nářečí“⁸⁷ (ibidem). Za hlavní příčinu považoval běloruské prostředí, ve kterém se žáci vyskytují mimo školu. Napsal, že v učilištích a gymnáziích „se děti [...] nacházejí v budově školního zařízení jen během třídní výuky a v jinou dobu zůstávají u rodičů pod vlivem té nesprávné výslovnosti“⁸⁸ (ibidem). Achlestyšev navrhl udělat ze školních zařízení *internátní* školy (*корпусы*), jako jsou vojenské školy (kadetky), ale Senát tento jeho návrh nepřijal a nařídil ponechat „všechno tak, jak je“ (ibidem).

Po nástupu cara Alexandra II. na ruský trůn se politika státu liberalizovala. Car tím chtěl zmírnit vyostřenou situaci, ale nespokojenost se sociálními reformami, včetně zrušení nevolnictví, ze kterého bylo těžké se vykoupit, přesto vyústila v povstání (v letech 1863–64). Po jeho porážce nastala ještě intenzivnější rusifikace, resp. depolonizace, která zasahovala i školy. Následkem byl ústup bělorusko-polského společenského bilingvizmu ve prospěch bělorusko-ruského. Přímo se dotkl běloruštiny oběžník z roku 1884, který zakazoval užívání rodného jazyka v budovách učebních zařízení, tj. při výuce i mimo výuku.

Management ruštiny a polštiny měl jistý dopad i na vznik spisovné běloruštiny, a to v tom smyslu, že v důsledku zrušení vyšších škol muselo mnoho talentovaných jedinců pocházejících z běloruských zemí jít studovat do Ruska nebo na Ukrajinu, kde často našli uplatnění (Camycik, 2001: 192). Běloruské prosté venkovské obyvatelstvo tak přicházelo o intelektuály z vlastních řad, kteří by se mohli snažit ho sociálně „povznést“. Povznesení prostého venkovského obyvatelstva, o které se snažili solidarizující polští či polonizovaní šlechticů, popř. i neurození intelektuálové, spočívalo podle nich v nabytí občanských svobod, ale hlavně ve zvýšení gramotnosti.

Zvýšení gramotnosti se od 90. let 19. století stalo v Rusku všeobecným požadavkem. Změna postoje ruských elit ke vzdělávání byla způsobena celou řadou příčin, za hlavní příčinu považovaly ruské elity ekonomickou slabost státu a hladomor, který zachvátil většinu gubernií v letech 1891–92. Zvýšení gramotnosti začalo znamenat totéž co civilizační pokrok a lék na chudobu (srov. Eklof, 1986: 97nn.; *Очерки...*, 1991: 23).

Negramotnost byla v Ruském impériu vysoká. Na území dnešního Běloruska bylo v roce 1897 negramotných 68 % obyvatelstva ve věku od 9 do 49 let, přičemž na venkově to bylo až 72 % (*Итоги...*, 1963: tab. 25). Ještě v roce 1926 měla BSSR (tj. východní Bělorusko) v dané věkové skupině 40 % negramotných, na venkově 56 % (ibidem). Ačkoli vedle samosprávy (tzv. zemstva) si i ruský stát přál zvýšení gramotnosti kvůli růstu hospodářství, produkci technologií, zvýšení vojenské síly apod., opodstatněně se obával revolučního a národního hnutí. Ke zvyšování gramotnosti (kterou ztotožňoval se vzdělaností) proto přistupoval obezřetně, snažil se využít ve svůj prospěch socializační, indoktrinační aspekt školní výchovy, omezoval přístup ke vzdělání nepravoslavným,

⁸⁷ „[О]тветы учеников были более или менее удовлетворительны кроме самого выговора, который неизбежно представляет собою оттенок местного белорусского наречия.“

⁸⁸ „[Д]ети [...] находятся в заведениях только в продолжение классных занятий, а прочее время остаются у родителей под влиянием того же неправильного выговора.“

omezoval rozvoj soukromých škol a bojoval proti nelegálním, tzv. tajným školám (Очерки..., 1991: 327n.). Např. na konci 19. století bylo organizování „tajné“ školy pokutováno 300 rubly nebo třemi měsíci žaláře (Запрудски, 2003: 77).

Na začátku 20. století začal vzrůstat počet škol i žáků. Na území dnešního Běloruska se v období 1905–1914 počet základních škol zvýšil téměř o pětinu, počet středních škol na dvojnásobek, počet soukromých škol šestkrát. Počet žáků se téměř zdvojnásobil (Очерки..., 1991: 329). Velmi aktivně si v rozšiřování sítě škol počínala vláda. V roce 1879 spočívalo financování venkovských škol v Rusku především ještě na samosprávě (zemstvu), která se na výdajích účastnila více než 40 %, venkovské komunity (občiny) pokrývaly přes 30 % a vláda se podílela jen cca 10 %. V roce 1911 však financování přešlo z občin i zemstva na vládu (vláda – 45 %; zemstvo – cca 30 %; občiny – cca 15 %) (Eklof, 1986: 89).

Stát podporoval zakládání nových škol i proto, že se obával „tajných“ škol, které neměl vůbec pod kontrolou; chtěl jejich zakládání předejít. Později jeho negativní stanovisko vůči „tajným“ školám už nebylo tolik jednotné, jak naznačuje zpráva redaktora *Naší niwy* Aljaksandra Ulasova ze srpna 1908. Ve jeho zprávě o sjezdu společnosti Rolník (Крестьянинъ), která „má sílu, protože i vláda ji má ráda a mnoho veřejných činitelů, i významných, se tam zapsalo,“⁸⁹ se píše:

O „tajných“ školách při statcích a kostelech sjezd prohlásil, že je proti nim třeba bojovat. Soud trestá za tyto školy lehce, a tak sjezd myslel, že by se mohl vydat takový zákon, aby za „tajné“ vyučování těžce trestala administrativa bez soudu. [Poslanec] Zamyslovský řekl, že on sám chtěl takový zákon vydat, ale Duma nesouhlasí, protože říká, že „tajné“ vyučování už není takovým velkým kriminálním činem.⁹⁰ (*Nasza Niwa*, 1908 [17]: 1)

„Tajnou“ školu s běloruským vyučovacím jazykem zorganizoval v Minské gubernii v revolučním roce 1906 významný běloruský národovec, spisovatel a pedagog Jakub Kolas (vlastním jménem Kanstancin Mickjevič). Podle Snapkouské (1991: 26) šlo o první školu v Bělorusku s výukou v běloruštině. Po založení první běloruské školy následovalo otevření několika dalších. Pro národovce totiž požadavek zvýšení gramotnosti šel ruku v ruce s požadavkem výuky v rodném jazyce. Požadovali ji např. učitelé Vilejského újezdu Vilenské gubernie na sjezdu v roce 1907:

Ve Vilejském újezdě byl minulý týden sjezd skupiny lidových učitelů z tohoto újezdu. Nejvíce mluvili o výuce běloruských dětí v národních školách. Všichni souhlasili, že školy

⁸⁹ „[Крестьянинъ] мае сілу, бо і naczalstwa jaho lubić, і szmat czynoŭnikoŭ, dy wjalikich tudy zapisałosia.“

⁹⁰ „Pra szkoly ,tajnyje‘ pry majontkach i pry kaściołach zjezd pastanaviu, szto z imi treba wajewac. Sud lohka karaje za hetyje szkoly, dyk zjezd dumaŭ, jak by wydać taki zakon, kab za tajnaje nawuczaŭnie ciażka karała administracija [sic] biez suda. Zamysłoŭski hawaryu, szto jon i sam chacieu by wydać taki zakon, ale Duma nia zhodzicca, bo jana każe, szto ,tajnaje‘ nawuczaŭnie nie taki ŭžo wialiki kryminał.“

přinesou dětem mnohem více užitku, když je budou začínat učit bělorusky, jak si děti zvykly mluvit doma s rodiči; teď je pro děti velmi těžké poznávat ve škole najednou jak neznámé nauky, tak nesrozumitelný jazyk [čímž byla míněna ruština].⁹¹ (*Nasza Niwa*, 1907 [27]: 6)

Dále např. významná běloruská básnířka a pedagožka Cjotka (vl. jm. Alaiza Paškjevič) byla přesvědčena, že běloruské děti v ruských školách dobře nerozumějí, a že výuka je proto neefektivní:

Ve škole učitel všechno vykládá jen v ruštině, ale tento jazyk děti neumějí, nikdy ho doma od rodičů neslyšely – je pro ně cizí. No a to má potom za následek, že ono [tj. dítě] ve škole ničemu z toho, co říká učitel, nerozumí a sedí jako dřevo. Chodí do školy rok, dva a tři, a když ji skončí, ledva dokáže číst a i to rychle zapomíná. – Takže tedy, když se u nás začnou zakládat nové základní lidové školy, je konečně třeba, aby se jim v nich vše vykládalo po místním, jejich způsobu, jak děti hovoří doma s rodiči a jak je to pro ně nejsrozumitelnější. Nejen, že se potom děti naučí rychleji číst, ale si také snadněji osvojí jiné jazyky – ruštinu i polštinu.⁹² (Пашкевіч, 1906 [1]: 4)

Cjotka svůj požadavek výuky v běloruštině založila na čistě pedagogickém, didaktickém hledisku. Podobně v povídce „Moje vesnička“ v čítance *První čtení pro děti Bělorusů* (Першае чытанне для дзятак беларусаў, 1906) napsala, že v běloruských vesnicích výuka probíhala v ruštině a polštině, což bylo překážkou při získávání vědomostí (Снапкоўская, 1991: 25). Polský, resp. „litvinský“ revolucionář šedesátých let 19. století Konstanty Kalinowski ve výuce v ruštině viděl i jiný aspekt: „U nás, dítky moje, ve školách učí jednu věc – aby člověk uměl číst moskevsky – a to proto, aby ho úplně předělali na Moskovitu“⁹³ (*Mužyckaja prauđa*, 1862 [4], též v Капіноўскі, 1999: 32).

Školy vyučující v rodných jazycích s výjimkou „tajných“ škol neexistovaly až do revoluce 1905–7 (Снапкоўская, 1991: 24). V revoluční době došlo ke změně. V říjnu 1905 byl zrušen oběžník z roku 1884, který zakazoval užívání rodného jazyka v budovách

⁹¹ „U Wilejskim pawieci u proszłym tydniu byŭ zjezd grupy narodnych wuczycieloŭ z hetaho pawietu. Najbolsz hawaryli ab nawuczaniu bielaruskich dziaciej u narodnych szkołach. Ŭsie przyznali, szto szkoły priniasuć dzieciam kudy bolsz karyšci, kali wuczyć ich buduć paczynać pa-bielarusku, jak jany przywykli hawaryć z bačkami u chaci; ciapier dzieciam wielmi ciażka paznawać u szkoli adrazu i nieznajomyje nawuki, i niepaniatnuju mowu.“

⁹² „[...] у школы учыцель усё тлумачыць толькі па расейску, а гэтай мовы дзеці не знаюць, ніколі у хачі ад бацькоу ня чулі – яна для іх чужая. Вось і выходзіць, што то у школы нічога не разумее, што кажець учыцель, і сидзіць, як баран. Ходзіць да школки год, два і тры, а як скончыць яе, то ледзве-ледзве чытаць можа, ды і то скоро забывае. – Так вось, калі пачнуць у нас увадзіць новыя начальныя народныя школы, трэба канешне, каб тлумачылі ім усё па тутэйшаму, па свому, як дзеці гавораць, у хачі з бацькамі і як ім найлягчэй разумець. Тады дзеці і чытаць скарэй наўчацца, і пазнаюць лягчэй іншыя мовы – расейску ды польску.“

⁹³ „У нас, дзецюкі, адно учаць у школах, каб ты знаў чытаці па-маскоўску, а то для таго, каб цябе заўсім перарабілі на маскала.“ (Orig. znění je v latince.)

učebních zařízení, a stát povolil i školy s výukou v neruských jazycích, běloruské však nebyly legálně založeny až do začátku první světové války. Na sjezdu ve Vilně v roce 1907 učitelé založili i Běloruský učitelský svaz, jehož jedním z cílů bylo zavést výuku v rodném jazyce. Avšak legální běloruské školy ještě několik let otevřeny nebyly. Rolníci o běloruské školy neprojevovali příliš velký zájem. V 60. letech 19. století byl Kalinowski přesvědčen, že vzdělávání v rodném jazyce si přejí sami lidé:

Tam, kde žili Poláci, Litevci a Bělorusové zakládá [Moskovita] moskevské školy a v těchto školách se učí moskevsky, a nenaučíš se tam ani slovo v polštině, litevštině a ani běloruštině, jak to chce sám lid.⁹⁴ (Dopis „I да нашага кутка даляцела ваша газэтка...“, 1863, Каліноўскі, 1999: 43)

Avšak co se týká běloruskojazyčného obyvatelstva, nemělo většinou o školy ve vlastním jazyce valný zájem. Cjotka v roce 1906 popisuje situaci takto:

Ted', když lid dostal trochu svobody, každá národnost se snaží využít ji co nejlépe a co nejvíce. Litevci, Poláci, Židé, Ukrajinci – všichni sbírají své síly a zakládají si vlastní školy v rodném jazyku: Poláci polské, Litevci litevské, Židé židovské. Jen my, Bělorusové, se nějak špatně staráme o své školy. Naše děti se stále ještě učí v jazyce, který pro ně není moc srozumitelný; rozdíl je jen v tom, že katolíci teď ochotněji posílají děti do polské školy a pravoslavní – jako dříve – do ruské.⁹⁵ (Пашкевіч, 1906 [1]: 4)

Nezájem Bělorusů Cjotka zdůvodňuje tím, že je mezi lidmi stále rozšířena „hloupá pomluva, že je náš jazyk prostácký, ošklivý, že se jím nedá mluvit se vzdělaným člověkem ani psát knížky jako v jiných, ‚delikátních‘ jazycích“⁹⁶ (Пашкевіч, 1906 [1]: 4).

Běloruská škola měla nejen své zastánce a zakladatele jako byl Jakub Kolas, ale měla i své odpůrce. Např. výše zmíněná společnost *Крестьянинъ* (Rolník) se na svém sjezdu ve Vilně v roce 1908 usnesla, že „vůbec není možné pouštět do školy běloruský jazyk. Náboženství se má u běloruských katolíků vyučovat v ruštině, a ne v běloruštině nebo polštině.“ Autor této zprávy Aljaksandr Ulasou k tomu dodává, že „někteří vesničtí

⁹⁴ „[Т]ам, гдзе жылі палякі, літоўцы і беларусы, заводзіц [маскаль] маскоўскія школы, а ў гэтых школах учаць па-маскоўску, гдзе ніколі не пачуеш і слова па-польску, па-літоўску да і па-беларуску, як народ таго хоча, [...]“ (orig. znění je v latince)

⁹⁵ „Цяпер, як народ дастау крыху свабода, кожная народнасць стараецца скарыстаць з яе як найбарджэй і як найшырей. Літоуцы, палякі, жыды, украінцы – усе збіраюцца з сіламі і заводзяць свае школы у роднай мові: палякі – польскіе, літоуцы – літоўскіе, жыды – жыдоўскіе. Адны мы, беларусы, неак кепска стараемся аб сваіх школах. Нашы дзеткі усё ешчэ учацца у нявельмі панятной для іх мові; рожніца толькі тая, што каталікі цяпер ахвотней пасылаюць дзяцей да польскай школы, а праваслаўныя – па стару – да расейскай.“

⁹⁶ „[Д]урная пагаворка, што наша мова хамская, брыдка, што на ёй ня можна гаварыць з вучоным чалавеком, ані пісаць книжок, як на іншых ‚делікатных‘ мовах.“

učitelé řekli, že to vše není moc dobré, ale nikdo je neposlouchal“⁹⁷ (*Nasza Niwa*, 1908 [17]: 1).

Jak patrně ze stanoviska členů společnosti Крестьянинъ, Rusové-západorusisté vnímali běloruské školy jako popolšťování (kterého se obávali), což mělo příčinu zřejmě v tom, že běloruští národovci byli polonizováni, užívali při psaní běloruských textů polskou latinku a Rusové je považovali za Poláky. Ulasou uvádí v *Naší nivě* další podobný případ a popisuje rusko-polský boj o běloruské rolníky takto:

Kdosi poslal do novin *Светъ* malý příspěvek: Nuže, jsou tací Bělorusové (podplacení), kteří říkají, že Rusové je utlačují a neumožňují jim žít, a toto všechno je polská „intrika“, protože Bělorusy chtějí učit číst a psát bělorusky a tím z nich udělat Poláky. – Divná řeč; k čemu se to lidé nedoberou! Dnes všech 8,5 miliónů Bělorusů hovoří svým rodným jazykem, a když se v něm naučí ještě číst a psát, to už (jak uvádí *Светъ*) přestanou být Bělorusy a udělají ze sebe Poláky! Jako by Bělorus zapadl do bláta: ani dopředu, ani dozadu! Protože prý lidé „istinno-polskije“ [praví Poláci] bojují s Bělorusy, říkájce, že běloruština škodí jejich „polskości“, a „istinno-russkije“ [praví Rusové] křičí bez přestání: Poláci podplatili Bělorusy, aby se nezříkali svého rodného jazyka!... A takto ti „istinnyje“ se snaží jeden dříve než druhý vzít si Bělorusa na povel, aby potom napadal toho druhého. – Nám se zdá, že politika štvání jednoho národa na druhý našemu kraji nic dobrého nepřinese. Když se všechny národy u nás budou mezi sebou kousat, tak z toho rolník bude mít pramálo užitku: pro něj nikdo nic dělat nebude.⁹⁸ (*Nasza Niwa*, 1907 [17]: 1n.)

Ulasou tu apeluje na smířlivost a staví zájem rolníků nad zájmy znesvářených stran. I jiní národovci viděli svou roli pomocníka rolníků také tak. Jednou z forem pomoci bylo otevření běloruské školy, o čemž se diskutovalo i na stránkách *Naší nivy*. Diskuzi otevřel hned v roce 1906 (č. 4: 6) autor podepsaný jako „Janka Bielyj“. Požadoval běloruskou národní (lidovou) školu s poukazem na fakt, že své školy mají Poláci. Často se dávala Bělorusům za vzor i Litva a Ukrajina (např. v 1907 [11]: 3nn.), zmiňovalo se také to, že

⁹⁷ „Ahulnaho prymusowaho nawuczarnia tak sama nia treba zawadzić, a užo nijak nia možna puszczać u szkoly biełaruskaj mowy. – Relihii katalikoŭ-biełarusoŭ wuczyć tolki pa rasiejsku, a nie pa biełarusku ci pa polsku. – Niekatoryje wuczycieli z wiosak kazali, szto ūsio heta nia tak dobra, ale ich nie pasłuchali.“

⁹⁸ „[N]iechta pasłaŭ u hazieta ‚Светъ‘ maleńki danosik: woś, jość takije biełarusy (padkuplennyje), katoryje kažuć, szto ‚ruskije‘ ich priciskajuć i nie dajuć im żyć, a ūsio heta – polskaja ‚intryga‘, bo biełarusoŭ choczuc wuczyć czytać i pisać pa biełarusku, a tahdy, bacz, ich pierawiarnuć ū [sic] palakoŭ. – Dziŭnaja recz, da czaho ludzi nie dabreszucca! Ciapier 8½ milijonoŭ biełarusoŭ haworać usie ū swajej rodnaj mowie, a kali nawuczacca jeszcz e czytać pa swojmu, to užo (jak dawodzić ‚Светъ‘) pierastanuć być biełarusami i zrobiacca palakami! Papaŭ biełarus, jak u nierad: ni ūzad, ni ūpierad! Bo-ż ‚istinno-polskije‘ ludzi wajujuć z biełarusami, kaŭczy, szto biełaruszczyna szkodzić ichniej ‚polskości‘, – a ‚istinno-russkije‘ kryczać biez konca: biełarusoŭ palaki padkupili, kab jany, ad swajej rodnaj biełaruskaj mowy nie adrekalisia!... I hetak tyje ‚istinnyje‘ adny prad druhimi starajucca ūziać biełarusa pad swaju kamandu, kab pašla nackawać na druhoha. – Nam zdajecca, szto palityka ckawańnia adnej nacji na druhuju da dabra nasz kraj nie dawiadzie. Kali ūsie nacji buduć miež saboj hryzcisia u nas, to muŭyku ad hetaho mała budzie karyści: dla jaho niczoha rabić nia budzie.“

ukrajinština se dostává i na vysokou školu atd. Běloruské národní hnutí přesto nezvládlo v daných podmínkách manažovat běloruštinu tak, aby nabyla stejných funkcí jako ukrajinština.

Co se týká učebnic a vzdělávacích knih pro děti (tu, mimochodem, prolíná jazykový management ve vzdělávání do domény médií), první běloruský slabikář vyšel už v roce 1862, těsně před revolucí. Významné běloruské knihy pro děti a čítanky napsali na začátku 20. století zvl. Cjotka a Jakub Kolas. Při sestavování dětských knih používali etnografické sborníky, vydávané od začátku 19. století. V rámci příprav jedné své čítanky se Cjotka sháněla i po běloruské mluvnici, o kterou by se mohla při sepisování textů opřít – v dopise z roku 1906 běloruskému kulturnímu činiteli profesorovi Epimachovi-Šypilovi mj. napsala:

Chtěla bych od Vás vědět, co bude se slabikářem [mluvnicí], zda už je hotov, zda budeme mít svou běloruskou fonetiku. To je velmi důležité, protože teď budu vydávat populární vypravování pro národ [lid], a tak nevím, čeho se mám držet.⁹⁹ (cit. podle Шахун, 1995: 80)

Poptávka po běloruské mluvnici existovala i mezi vydavateli (srov. část 3.1.2.3.), dočkali se jí však až v roce 1918 (srov. dále v části 3.2.2.2.).

Intelektuálové v Ruském impériu obvykle vnímali rolníky jako nevzdělané, konzervativní a v jistém smyslu nedospělé lidi, kteří často ani sami nevědí, co je pro ně dobré, často si k nim proto vytvářeli paternalistický vztah. Avšak rolníci nebyli až tak pasivní. Školy, které od začátku 19. století ve velkém počtu zakládal stát a samospráva a od kterých očekával určitý efekt (např. sociální mobilita), si přizpůsobili svému komunitnímu životu bez ohledu na představy provozovatelů škol ani učitelů (podrobně Eklof, 1986). Zakládali si i tajné školy, protože postup státu nevyhovoval jejich potřebám. „V kancelářích školských a administrativních odborů ležely tisíce neuspokojených peticí a rezolucí rolnických spolků a sdružení městských zplnomocněnců žádajících otevření škol“ (Очерки..., 1991: 332). V roce 1913 se obyvatelé Kapylje dokonce obrátili na Státní Dumu s peticí, ve které žádali, aby byl uznán jejich rodný jazyk a aby byla podpořena jejich žádost o otevření univerzity v Bělorusku (Філякоў, 1993: 143). Podle toho, co napsala v roce 1906 Cjotka do Naší nivy o neochotě běloruského obyvatelstva zasadit se o běloruské školy, zdá se, že tato petice byla výjimkou, anebo že od roku 1906 do roku 1913, kdy byla petice podána, postoj běloruského obyvatelstva k vlastním školám změnil. Nicméně této žádosti vyhověno nebylo.

Mnoho dětí z běloruského venkova do školy nechodilo, mnohé školu navštěvovaly jen dva nebo tři roky, avšak ty, které prošly více stupni vzdělání mimo svou venkovskou komunitu, vnímaly vitalitu běloruštiny jako velmi nízkou a vyměnily ji za jiný jazyk.

⁹⁹ „Я хачу даведацца ад Вас, што чутно з букваром, ці ўжо гатоў, ці ў нас будзе фанэтыка наша беларуска. Гэта вельмі важна, бо я буду цяпер выдаваць папулярныя рэчы для народа, ды не ведаю як чаго трымацца.“

Jazykový management ve vzdělávání i přímo ve školách měl pro běloruštinu v 19. století a na začátku 20. století negativní dopad. Jakub Kolas (pod pseudonymem Dziačka Karuś) problém školy popsal v roce 1906 takto:

Ted', když Bělorusům dali právo mluvit a psát vlastním jazykem a když se objevilo první běloruské psané slovo, našlo se mnoho protivníků běloruského jazyka. Jedni říkají: „Na co je běloruský jazyk? Na co ho zvedat z hrobu?“ Druzí říkají, že běloruský jazyk je ošklivý... A mnoho dalšího říkají odpůrci běloruského jazyka. Odkud se berou takové útoky na běloruský jazyk? Co je jejich příčinou? Proč je běloruština „mrtvý“ jazyk? Proč tahá za uši dokonce i samého Bělorusa, který vyšel z prostého lidu, intelektuála-Bělorusa? [...] Malý běloruský chlapec se učí ve škole. Celých pět nebo šest let chodil do školy. Slyší tam své rodné slovo? Ne. Slyší stále jen výsměch nad svým jazykem [...] – učitelům a s ním všem žákům je pro smích. [...] Ubohý chlapec zpočátku vůbec neví, co udělal špatného, proč si zněj utahují a smějí se mu. – A až po tom, co se mu vysmějí desetkrát, přijde na příčinu smíchu. [...] [S]mích učitele v takových případech podporují jen starší žáci, protože mají v tom nevidí nic směšného a mlčí. Proč? – To proto, že sami starší prošli touto cestou. Takovým způsobem se zasévá nenávist do duše budoucího běloruského intelektuála k rodnému jazyku, zvykům, pořádkům. Z národní školy jde Bělorus dál. Řekněme, že postoupil do semináře. A tam je vše zařízeno tak, aby bylo v Bělorusovi nejen zcela ubito to běloruské, co ještě zůstalo v jeho duši, ale aby z něj udělali pokornou ovečku, [...] jedním slovem, vypustili do světa hlupáčka. A po seminárním vzdělání Bělorus občas řekne neúmyslně někde ve společnosti běloruské slovo – už se stydí. Tvář mu hanbou zčervená až po uši. – Ne, holoubátka! to není běloruština, která vás tahá za uši, drásá duši, ale tahají vás za uši a drásají vaši duši ty dávné vzpomínky na smích, kterým reagovali na vaši řeč ve škole. Po celou dobu vašeho učení byla běloruština na posměch, zašlapávali do bláta vše vaše rodné. Nikoli svými očima hledíte na Bělorusa, nikoli svými ušima nasloucháte jeho jazyku. To je příčina toho, že se vám běloruština zdá nedobrá. (Kolas, 1906; celý text orig. znění viz v příloze 4)

To, jak vnímal stav vzdělávání a poměry ve školách, podnítilo Kolase k nelegálnímu založení běloruské školy. Ačkoli následovalo otevření několika dalších, včetně legálních běloruských škol za německé okupace západní části běloruského území, jejich masovější rozvoj nastal až v tzv. období bělorusizace za BSSR (viz dále v části 3.2.).

Přes Kolasovo negativní líčení jazykového managementu ve školách a jeho následků, rozvoj sítě ruskojazyčných škol a státní školní reforma (prováděná zvl. od roku 1908) nebyly pro běloruštinu zřejmě celkem bez prospěchu. Aljena Filatava (Філатова, 1993) se domnívá, že lidé, kteří skončili se základním vzděláním a dále nepokračovali, ruštinu neužívali a často ji zapomínali, a někteří z těch, co pokračovali na učitelská učiliště a semináře, „nejenže zůstávali nositeli svého rodného jazyka, zvyků, kultury, ale je také předávali svým žákům.“ Takže se díky rostoucímu počtu ruských škol začalo postupně objevovat více lidí s „běloruským národním vědomím“ (s. 133).

3.1.2.3. Jazykový management v médiích a kultuře

V období carizmu byly masovými médii tištěná periodika a je za ně možné považovat i neperiodické publikace, protože oslovovaly relativně velký počet adresátů. Bělorusky psaná média byla v té době vzácná. První dochované texty obsahující i běloruské texty byly převážně intermédia a interludia z konce 18. století. V 19. století přibýly k nepočetným uměleckým dílům (např. významným satirickým poémám *Eneida naopak* a *Taras na Parnasu*) i běloruské texty vydávané folkloristy zabývajícími se sběrem běloruského folklóru. Významnou postavou začátku 19. století byl v této sféře básník a vědec Jan Čačot. Jeho folklórní sbírky později používali národovci např. při sestavování čítanek, jak jsem už zmínil výše.

Za celé 19. století vyšlo v běloruštině jen 75 titulů knih – šlo o katechizmy (pro výuku náboženství), slabikáře, publicisticko-umělecká díla (tzv. *hutarki*), folklórní sborníky a uměleckou literaturu (Шахун, 1984: 181n.). Umělecká literatura se začala rozvíjet zvl. v době mezi povstáním v letech 1830–31 a povstáním v letech 1863–64. Bělorusky psali šlechtici vzdělaní v polštině, a tak užívali při psaní běloruských textů polskou latinku, což mělo své důsledky. Např. významný běloruský spisovatel tohoto období, šlechtic Wincenty Dunin-Marcinkiewicz v roce 1859 přeložil z polštiny do běloruštiny kultovní dílo Adama Mickiewicze *Pan Tadeáš*, ale cenzura tisk překladu zastavila. Několik let předtím cenzor schválil knihy napsané bělorusky latinkou („polským písmem“) a schválil i tisk překladu *Pana Tadeáše*. Vystřídal jej ale jiný cenzor, který dal tisk zastavit a vytištěné exempláře zabavit (zachovalo se jen několik z nich). Rozhodnutí Hlavní správy cenzury znělo:

Nedovolovat užívání polské abecedy při tisku děl v běloruském nářečí, Mickiewiczovu knihu „Pan Tadeusz“, v běloruském překladu Dunina-Marcinkiewiczze, vytištěnou polským písmem, nepouštět do oběhu.¹⁰⁰ (cit. podle Мечковская, 1994: 318, pozn. 4)

Dunin-Marcinkiewicz volbu latinky zdůvodnil v dopise cenzorovi tím, že místní obyvatelstvo umí číst spíše polsky než rusky: „V našich provinciích se ze stovky rolníků najde možná deset takových, kteří by uměli číst dobře polsky, ale naopak z tisíce by se našel sotva jeden, který by uměl rusky“ (cit. podle Zaprudnik, 1993: 55). Dunin-Marcinkiewicz byl vzdělaný v polštině, psal polsky, ale rozhodl se i pro běloruštinu:

Protože žiji uprostřed národa, který mluví běloruskou řečí, protože jsem prosáklý způsobem jeho myšlení a leží mi na srdci osud tohoto bratrského národa, v mladém věku oněmělého nevzdělaností, rozhodl jsem se – abych u něj vzbudil zájem o osvětu v duchu jeho zvyků, vyprávění, legend a sklonu duševního – psát v jeho vlastní řeči [...] Nuže když jsem uviděl

¹⁰⁰ „Не допускать употребления польского алфавита при печатании сочинений на белорусском наречии, книгу „Pan Tadeusz“ Мицкевича, в белорусском переводе Дунина-Марцинкевича, опечатанную польским шрифтом, не выпускать в свет.“

neblahé snahy odtrhnout [адарбаць] národ a otřást jeho vírou [...], rozhodl jsem se pomoci děl v jeho rodné řeči vzbudit u něj zájem o rodné slovo, osvětu a morální sebezdokonalení. (*Gazeta Polska*, 1861 [111], cit. podle Ламенка, 1994: 186, a Жураўскі а Прыгодзіч, 1994: 151)

Rozhodnutí Dunina-Marcinkiewiczze psát v běloruštině bylo poměrně odvážné. Běloruština se k psaní neužívala, natož aby měla standardizovanou spisovnou podobu. Měla mnoho odpůrců, kteří tvrdili, že se běloruština nemůže stát plnohodnotným literárním jazykem, jakým je třeba ruština nebo polština. Odpůrci literární běloruštiny se ozývali nejen v době, kdy žil Dunin-Marcinkiewicz, ale ještě na začátku 20. století, tj. o 50 let později.¹⁰¹ V její uplatnění nevěřil ani etnograf Jevfimij Karský, svého času považovaný za největšího znalce běloruských nářečí a litevskoruských památek. Nicméně, jak jsme viděli na začátku této části 3.1.2., běloruština v roli literárního jazyka měla zároveň i své zastánce, zvl. mezi polsky vzdělanými národovci (např. Franciška Bahuševiče). Konkrétně Dunina-Marcinkiewiczze podpořil v jeho psaní v běloruském jazyce např. básník Władysław Syrokomla (vl. jm. Ludwik Kondratowicz): „Poezie národní, rusínská [tj. běloruská], je arénou p. Marcinkiewiczze – nechť se v ní drží jako opravdový gladiátor“ (*Gazeta Warszawska*, 1857, 18. ledna, cit. podle Ламенка, 1994: 186). Rozhodnutí Dunina-Marcinkiewiczze psát bělorusky bylo důležité pro rozvoj tohoto jazyka. Dunin-Marcinkiewicz se nemohl opřít o nějakou spisovnou normu, přesto nezvolil nářečí, ale snažil se využívat nadnářeční, resp. společné prvky. Jeho díla měla i poměrně vysokou uměleckou hodnotu a mnohé intelektuály začátku 20. století (Alesje Haruna, Antona Ljavického alias Jadvihina Š. aj.) inspirovala k tomu, aby psali bělorusky. Také Janka Kupala (vl. jm. Jan Lucevič), jeden z nejvýznamnějších běloruských spisovatelů, vzpomínal, že pro něj důležitá otázka, jakým jazykem má psát, byla vyřešena poté, co se mu do rukou dostala díla Dunina-Marcinkiewiczze, a že od té doby psal už jen bělorusky (Ламенка, 1994: 186).

Mezi prvním vydáním děl Dunina-Marcinkiewiczze a literární činností Janky Kupaly však uplynulo několik desítek let, velmi nepříznivých rozvoji běloruštiny. V předrevolučním roce 1862 nicméně Konstanty Kalinowski a jeho spolupracovníci začali ilegálně vydávat první běloruské noviny – *Mužickou pravdu* (*Mužyckaja prauda*). Byly to malé lístky, které vycházely v Hrodněnsku v roce 1862 přibližně jednou měsíčně, poslední, sedmé číslo vyšlo až v červnu 1863, nejpravděpodobněji ve Vilně. Šlo o agitační noviny, ve kterých se Kalinowski (pod pseudonymem „Jaska, hospodář od Vilna“) snažil vyložit rolníkům palčivé sociálně-politické otázky té doby, získat je pro boj za vlastní svobodu, vzdělání atd., ale v neposlední řadě pro boj proti Ruskému impériu. Protože *Mužickou pravdu* adresoval obyvatelům venkova, který byl v drtivé většině běloruský, psal ji bělorusky (srov. Крамко, 1994, o jejím jazyku). Jeho noviny neměly žádný signifikantní vliv na etnojazykovou vitalitu běloruských rolníků. To ani nepředstavovalo cíl

¹⁰¹ Diskuzi intelektuálů o (ne)rovnocennosti běloruštiny s ruštinou, polštinou aj. literárními jazyky popisuje podrobně Paul Wexler (1976: 207nn).

Kalinowského a jeho spolupracovníků (srov. Radzik, 2000). Cílem byla politicko-třídní mobilizace rolníků, ovšem ani té Kalinowski nedosáhl. Zato velký význam pro percipovanou vitalitu běloruštiny mají tyto noviny u Bělorusů v současnosti.

Proběloruské aktivity Kalinowského našly ohlas v Moskvě ve slavjanofilském časopise *Den (День)*, jehož redakce projevila pocit viny, že ruští intelektuálové zapomněli, že existuje Bělorusko, a oznámila, že chce začít vydávat běloruské noviny; tento záměr se ale nakonec nerealizoval (Богданович, 1916: 15).

V důsledku neúspěšného povstání v roce 1863–64 podnikl ruský stát radikální opatření proti polskému tisku. V roce 1866 byl tisk polským písmem zcela zakázán (jak polských, tak litevských a běloruských textů). Tehdejší generální gubernátor šesti severozápadních gubernií Michail N. Muravjov (zmíněný už v předchozí části) stanovil dokonce pokutu i za pouhé konverzování v polštině. V běloruštině mohly vycházet jen etnografické materiály a staré písemné památky. Jiné publikace se tiskly ilegálně nebo za hranicemi Ruska. Hledaly se i jiné způsoby – básnická sbírka Janky Lučyny *Вязанка* byla kvůli cenzuře navenek označena jako bulharská (Богданович, 1916: 18).

Obratem v životě (proto)etnických menšin na území Ruského impéria byly sociální změny na přelomu 19. a 20. století a revoluce v letech 1905–07. Zákon o tzv. svobodě tisku, který vyšel 24. listopadu 1905, umožnil běloruskému tisku existovat legálně. To se projevilo i ve vydavatelské produkci – zatímco za celé 19. století vyšlo 75 knižních titulů, jen za období 1901–16 to bylo až 245 titulů (Шакун, 1984: 181n.). Bylo založeno i několik nových vydavatelství, která vydávala běloruské publikace. V roce 1906 začaly vycházet první legální běloruské noviny *Náš úděl (Наша Доля)*, ale protože jejich program považovaly úřady za radikální, po vydání šestého čísla je zavřely. Vydavatelé založili hned nové noviny *Naše niva (Наша Ніва)*, které vycházely až do roku 1915 a staly se prvními společensky významnými novinami psanými v běloruštině. Jejich hlavním redaktorem byl šlechtic Aljaksandr Ulasou. Noviny se zabývaly politicko-společenským děním, publikovaly se na jejich stránkách básně, diskutovány byly otázky týkající se běloruského jazyka atd. Vypracovávala se v nich postupně jazyková norma (srov. Усціновіч, 1994). Noviny vycházely jednou týdně a byly tištěny „ruskými a polskými písmeny“ (srov. titulní list v příloze 4; o písmech viz přílohu 2). Reflektovala se tak vydavatelská praxe, že vycházely knihy jedním nebo druhým písmem. Tisk dvěma písmy byl ale nákladný, a tak byla v roce 1911 na stránkách *Naší nivy* otevřena diskuze, ve které se čtenáři měli vyjádřit k tomu, jakým písmem má *Naše niva* vycházet. Většina diskutujících byla pro cyrilici, mezi nimi např. už zmíněný významný a respektovaný spisovatel Janka Kupala, a noviny od října 1912 vycházely už jen v „ruském písmu“. Redakce *Naší nivy* podporovala běloruštinu i v doméně kultury nejen publikací literárních výtvorů, ale v roce 1913 dokonce vyhlásila konkurz za nejlepší díla pro předvádění na jevišti, za která byla slíbena finanční odměna.

Kromě *Naší nivy* bylo založeno i několik dalších časopisů. Např. v roce 1914 Cjotka vydávala časopis pro děti *Lučynka*, ale protože byl angažovaný v sociálních a občanských otázkách, cenzura ho po vydání šestého čísla zakázala.

Vydávání časopisů a knih v běloruštině mělo význam pro zvýšení statusu tohoto jazyka: „[Běloruština] získává mezi lidmi úctu; lidé vidí, že my ji respektujeme a že má pro nás velkou cenu – a tak se na nás a ni začínají dívat jinak“ („Szanujcie rodnaŭe slowa!“, 1916, cit. podle Wexlera, 1974: 209, zdroj článku neuveden). Konkrétní zkušenost uvádí Zmitrok Bjadulja v časopise *Naše niva*:

V neděli jsem tu [ve městečku Pasadzec ve Vilenské gubernii] četl „Naší nivu“ nějakým rolníkům. Prostě se rozplývali v údivu a ze všech stran začala znít slova: „Proboha! V našem jazyku!“ Po pravdě řečeno nikdy ani nesnili o něčem takovém jako slyšet tištěné slovo v jazyku, kterému rozumějí – v jazyku svých otců a dědů. Srdce se mi sevřelo jako v kleštích, když jsem hleděl na tyto nigramotné, opálené, šlachovité syny Běloruska s mozolnatýma rukama. (*Nasza Niwa*, 1910 [23], cit. podle Wexlera, 1974: 209)

Podle současníka *Naší nivy*, běloruského spisovatele Maksima Bahdanoviče, *Naší nivu* četly tisíce lidí, a nejen intelektuálové, ale i rolníci (Богданович, 1916: 15). Je otázkou, jak efektivní byl mezi běloruskými rolníky tehdejší tisk; drtivá většina venkovského obyvatelstva byla nigramotná (srov. část 3.1.2.2. výše), na vesnicích ovšem žili i duchovní a učitelé, kteří číst uměli velmi dobře. Nízké sebehodnocení a etnická indifferencí každopádně mezi rolníky přetrvávaly nejen v této době, ale i v následujícím období bělorusizace, ve 20. letech 20. století (srov. část 2.2.)

Jazyková podoba *Naší nivy* byla hodnocena jako všeobecně srozumitelná. Anton Ljavicki (Jadvihin Š.) vyslovil přesvědčení, že „běloruský jazyk, který se všude užívá, je právě jako ten, kterým píše a který používá *Naše niva*“ (*Nasza Niwa*, 1910 [27], cit. podle Wexlera, 1974: 216). Ale někteří čtenáři z řad jazykově méně vzdělaných mluvčích poukazovali na to, že některým výrazům v běloruských tištěných textech nerozumějí (ibidem: 217). Autoři textů to patrně předpokládali, když vedle výrazů, které zřejmě považovali za potenciálně nesrozumitelné (nebo za rusizmy, resp. polonizmy), uváděli synonyma, např. „Усе гэтыя нацыі маюць ў радзі (праўленьні) товариства на двух прадстаўніцелёў, [...]. Ў товаристве арганізуюцца пяць аддзелаў (сэкцый) [...]“¹⁰² (*Nasza Niwa*, 1908 [1]: 5, celý text viz v příloze 4). Podoba běloruského jazyka v médiích byla nicméně kritizována a vedla se o ní diskuze. Např. znalec běloruštiny Jevfimij Karský negativně hodnotil v běloruské umělecké literatuře a tisku některé jazykové výrazy jako „provincializmy“, „vzácné výrazy“, málo rozšířené výrazy nebo polonizmy (srov. Шахун, 1995: 110n.). Negativní hodnocení jazykových prvků jako polonizmů (zvl. ze strany intelektuálů vzdělaných v ruštině) nebo jako rusizmů (zvl. ze strany

¹⁰² „Všechny tyto národy mají v radě (vedení) sdružení po dvou představitelích, [...]. Ve sdružení je organizováno pět oddělení (sekcí) [...]“

polonizovaných intelektuálů) bylo všeobecně rozšířené. Za vlivy cizích jazyků se považovaly i prvky vyskytující se v některých běloruských nářečích (diskutanti přitom dané variety za nářečí běloruštiny považovali, ale vnímali je jako zasažené cizím vlivem). Polonizovaní Bělorusové, intelektuálové, hodnotili konkrétně některé prvky ve východních varietách běloruštiny jako rusizmy, jako vliv ruštiny, a naopak rusizovaní Bělorusové některé prvky jako polonizmy, resp. vliv polštiny; o dialektovém základě formujícího se spisovného jazyka se živě diskutovalo (viz Wexler, 1974: 210nn.).

Spisovný úzus běloruštiny byl nestabilní a běloruské promluvy nevykazovaly existenci jasné normy, což se považovalo za problematické. Osoby, které chtěly nebo potřebovaly psát bělorusky, se opíraly o vlastní znalost jazyka a také o existující slovníky, folklórní texty, literární díla, která považovaly za hodná následování apod. Národovci si přáli rozšířit běloruštinu do dalších domén, resp. chtěli, aby bylo možné vyjadřovat se s ní o různých tématech, a tak vedle nářečního jazykového materiálu uznávali i nutnost přijetí cizích slov a vytvoření neologizmů. Byla pociťována i potřeba nějaké mluvnické příručky, které by se dalo při produkci textů přidržovat. V rámci příprav jedné své knihy pro děti zájem o gramatiku vyjádřila Cjotka (viz v části 3.1.2.2), ve vydavatelské praxi pociťoval problémy A. Hryněvič, který v roce 1910 v dopise redakci *Naší nivy* napsal: „Mám zájem o gramatiku, a dokud pravidla víceméně nestanovím, nebudu o ničem přemýšlet – ta knížka je už delší dobu potřebná“¹⁰³ (cit. podle ІІакун, 1995: 80). O tři roky později, v roce 1913, se na studenta filologie v Petěrburgu Branislava Taraškjeviče obrátil Janka Kupala jménem Běloruského vydavatelského sdružení ve Vilně s návrhem, aby napsal běloruskou gramatiku (ІІакун, 1995: 80). Za první světové války vyšly čtyři kratší mluvnické, avšak až do roku 1918, kdy byla publikována právě gramatika Branislava Taraškjeviče, tato potřeba vydavatelů, spisovatelů a pedagogů nebyla plně uspokojena (srov. dále v části 3.2.2.2.).

Souhrnně řečeno, v doméně médií a kultury (které byly v tomto období navzájem těsně provázané) tedy bělorušтина získávala stále silnější pozici od doby, kdy ruský stát začal v těchto doménách potlačovat polštinu a usiloval o její nahrazení ruštinou (tj. po porážce povstání v letech 1830–31). Za liberalizace státní politiky na začátku 20. století jazykový management národovců vědomě směřoval k vytvoření jedné běloruské spisovné normy, a to i přes počáteční velmi nízký status běloruštiny, argumentaci západorusistů a pochybovačů proti jeho zvýšení a přes názorové rozdíly mezi rusizovanými a polonizovanými aktéry korpusového managementu psané běloruštiny.

3.1.2.4. Jazykový management v náboženském životě

Objektem jazykového managementu v církvích bylo několik jazyků: polština, církevní slovanština, latina, ruština, ale i litevština, němčina, bělorušтина ad., a to zvl. v oblasti

¹⁰³ „Я ж стараюсь аб граматыцы, і пакуль правілы больш-менш не ўстанаўлю, не буду ні аб чым думаць – гэта кніжка дужа патрэбна.“

náboženské výuky (katechizmu), v tzv. paraliturgických pobožnostech (*cultus suppletorius*) a kázáních (srov. Sipovič, 1973: 31, pozn. 2). Pokud jde o liturgii, latina v katolické církvi a církevní slovanština ruské redakce v církvi pravoslavné měly v liturgii pevné místo a nebyly ve svých funkcích vyměněny.¹⁰⁴ V pravoslavné církvi probíhaly bohoslužby v ruské redakci církevní slovanštiny, běloruská pravoslavná tradice se nezachovala, na což bylo poukazováno jako na problém při obnovování běloruské pravoslavné církve v 90. letech 20. století (Cоча, 1997: 307).

Do roku 1839 byla na území dnešního Běloruska velmi rozšířená i uniatská církev (srov. část 2.1.2.). Ještě za Republiky uniatská církev vyučovala ve svých školách v několika jazycích, mj. i v místních litevskoruských varietách, ale postupně docházelo k polonizaci. Díky polonizační politice správce Vilenského učeného okruhu Adama Czartoryského polonizace uniatské církve dosáhla vrcholu ve 20. letech 19. století, tj. nedlouho před převedením uniátů k ruskému pravoslaví (srov. Mapozaba, 1996). Několik uniatských duchovních stále kázalo i v místních nářečích, ale většina uniatských duchovních užívala polštinu stejně jako katoličtí kněží. Polocký uniatský biskup Smaragd k tomu v roce 1834 napsal:

Tím více je divné a neodpovídající potřebám, že uniatské věřící, kteří mluví jen prostým běloruským nářečím, těmto polským kázáním nerozumějí, protože všichni uniati se skládají z rolnických vrstev a nejhudší šlechty [...]. Tato šlechta a rolníci mnohem lépe rozumějí ruskému než polskému jazyku. Pro koho kněží píší a přednášejí kázání v polském jazyce? (cit. podle Mapozaba, 1996: 110)

Že v oblastech s kompaktním běloruským osídlením běloruští mluvčí nerozumějí polsky, uvedl v memorandu Svaté stolici z roku 1896 i zenopolský biskup a mahiljouský sufragán Francis Symon (Sipovič, 1973: 27, 35, pozn. 43). Běloruští venkované nebyli většinou gramotní, aby si přečetli bohoslužebné knihy; polské modlitby se učili nazpaměť, přičemž jim nemuseli rozumět. Podle profesora a rektora Jagellonské univerzity v Poznani Władysława Knapieńského (1838–1910), který se zabýval katolickou církví na Litvě, běloruskojazyční věřící nepožadovali změnu jazyka náboženství z respektu před svým duchovním pastýřem:

Dobří Bělorusové budou vždy chodit do kostela, protože jsou pobožní. Budou kněze vždy pozorně poslouchat bez ohledu na to, zda hovoří rusky nebo polsky, třebaže nerozumějí ani rusky, ani polsky. Dokonce i kdyby s nimi kazatel mluvil čínsky, pozorně by ho poslouchali. Byli by dokonce nadšenější z čínského kázání než běloruského... protože jsou to prostí lidé a z respektu před svým knězem by si nedovolili odporovat. (cit. podle Sipoviče, 1973: 23)

¹⁰⁴ Ostatní vyznání a víry, jako judaismus nebo protestantismus, neměly významnější zastoupení mezi běloruským obyvatelstvem, a proto jim zde nebude věnována pozornost.

Nicméně běloruští venkované polštinu částečně znali. Minský katolický biskup Adam Wojtkiewicz v roce 1868 uvedl, že v jeho diecézi jsou katoličtí věřící ze čtyř pětín šlechtici, zbylou pětinu tvoří venkované, kteří komunikují v běloruštině, ale díky kontaktu se šlechtou a díky uctívání Boha v polštině se mnoho z nich naučilo rozumět polštině a někteří jí mluví (Sipovič, 1973: 11). Na začátku 20. století si běloruský spisovatel Anton Ljavicki na svých cestách po Vilensku povšiml, že běloruští rolníci někdy užívají polské výrazy, zvl. když komunikují s cizincem:

Vždy když jsem odcházel z Vilna, jazyk byl v těch vesnicích a kravínech [tj. zřejmě statcích nebo osadách, kde se chová skot – pozn. M. S.], kolem kterých jsem měl příležitost projít (téměř všechny jsou katolické), je trochu zabarven polskými slovy (zejména kolem kravínů), ale jen trochu; většinou je to z povýšenosti, aby člověku, kterého vidí poprvé v životě, ukázali, že nejsou jako všichni ostatní. Ale když zaslechnete, jak tentýž „elegán“ za plotem hubuje svou ženu, můžete si být jisti, že neuslyšíte jediné polské slovo. (*Nasza Niwa*, 1910 [27], cit. podle Wexlera, 1974: 216)

Pro běloruské rolníky byl jejich jazyk příliš nízký na komunikaci s nečleny jejich vesnické komunity. Jeden pravoslavný pop z Hrodněnska (které bylo osídleno i mnoha polskými mluvčími) v roce 1863 uvedl, že dokonce pravoslavní duchovní mluví s prostými lidmi bělorusky a přitom se svými ženami vždy polsky, „ačkoli běloruské nářečí prostého lidu pro ně bylo zcela srozumitelné, ale protože toto nářečí se nejenže neužívalo v civilizovanější společnosti, ale dokonce – a to pravděpodobně intrikou jezuitů – se na něj pohlíželo s hlubokým opovržením. Takže v našich farách, v našich rodinách byl běloruský jazyk považován – jaká to chyba a zaslepenost! – za naprosto nevhodný ve vyšší společnosti, ale výlučně za jazyk rolníků“ (cit. podle Sipoviče, 1973: 33, pozn. 19). Polština byla nejen jazykem horních vrstev, ale i jazykem náboženským, ba v jistém smyslu dokonce božským. Běloruský vlastenec a spisovatel židovského původu Zmitrok Bjadulja (vl. jm. Samuil/Šmuel Plaunik) (Бядуля, 1918: 12n.) uvádí jednu jazykově smíšenou bělorusko-židovskou píseň, ve které mluví rolník bělorusky, ale Bůh k němu promlouvá jazykem připodobnělým k polštině; refrén se zpívá v hebrejštině (replika Boha je vyznačena podtržením, v závorkách jsou Bjaduljova vysvětlení metaforických a židovských výrazů):

Бацко, бацко!
Выкупі нашу матку...
Выстрой нашу хатку...
Без хаткі мы ні будзем,
Без маткі заблудзем.
Абрамуню, Абрамуню, Абрамуню!

Дзедушак ты наш!
Чаго-ж вы ні просіце,

Чаго-ж вы ні моліце
 Пана Бога за нас...
 Што-б вы нас асвабодзілі
 Із голус (выгнанне) вывадзілі,
 Нашу матку (народ) выкупілі,
 Нашу хатку (Палестыну) выстроілі,
 Лэйарцэйну (у нашу зямлю) прывадзілі –
 Lejarcejnu, Lejarcejnu!
 Адказваюць яму з неба:
Ой ты, сынок, сынок, сынок,
Ні затрогай свае сэрца.
Матка бэндзе выкуплена
Хатка бэндзе выстроена
Бондзь мондры, чэкай конца
 Wnejmar lefonow schiro chadoscho...¹⁰⁵

Pro Židy, stejně jako pro Bělorusy, bylo zřejmě nepředstavitelné, aby Bůh promluvil selským jazykem, zatímco polština fungující v náboženském životě venkovského katolíka (uniata) božským jazykem být mohla. Těsné sepětí polštiny s katolickým vyznáním demonstruje příběh příbuzných Scjapana Maroze, převyprávěný učitelem z Hrodněnska Aljaksandrem Bělakozem (Белакоз, 1994: 169):

Můj praděd se nějak skryl před kozáky, kteří násilím odváželi lidi do pravoslavného chrámu, aby je překřtili z uniatské víry na pravoslavnou. A i když jeho bratry překřtili na pravoslavné, zaběhl ke knězi a poprosil ho, aby ho překřtil na katolíka. Kněz ho překřtil a řekl: „Od dziś ty będziesz Polakiem. Ty powinien cieszyć się, że stałeś Polakiem.“ A on knězi uvěřil a začal se považovat za Poláka. [...] – Zaujalo mě u babičky, proč se modlí polsky. Odpověděla: „Když mě vezli na křest, byl velký mráz a [katolický] kostel byl mnohem blíž než [pravoslavný] chrám. Táta tedy řekl: ‚Pokřtěme ji v kostele. Bůh je jeden. A kdybychom jeli do chrámu, dítě by mohlo omrznout.‘ Tak se také stalo. Chodila jsem do kostela a tam mě učili číst polsky, modlitby také polsky. Říkali mi, že jsem Polka, ale já jsem tomu nevěřila – copak je možné, že táta a máma nejsou Poláci, a já jsem Polka.“¹⁰⁶

¹⁰⁵ Polonizmy jsou výrazy „бэндзе“, „бондзь мондры, чэкай“.

¹⁰⁶ „Мой прадзед неяк схаваўся ад казакаў, якія прымусова вазілі людзей у царкву перахрышчваць іх з уніяцкай веры у праваслаўную. І хоць ягоных братоў перахрысцілі ў праваслаўе, ён забег да ксяндза і папрасіў, каб той перахрысціў яго ў каталіцкую веру. Ксёндз перахрысціў яго і сказаў: «Од дзісь ты бэндзеш полякем. Ты павінен цешыцца, жэ сталэсь полякем». Чалавек паверыў святару і пачаў лічыць сябе палякам. [...] – Я пацікавіўся ў бабулі, чаму яна моліцца па-польску. Яна адказала: ‘Як павязлі мяне хрысціць, то быў велькі мароз, а касцёл быў значна бліжэй за царкву. Тато і кажа: «Давайце ахрысцім у касцёле. Бог адзін. А як павязём у царкву, то можам дзіця змарозіць». Так і зрабілі. Я хадзіла да касцёла, а там мяне вучылі чытаць па-польску, малітвы таксама па-польску. Мне казалі, што я полька, але я не верыла: як гэта так, тата і мама не польскія, а я полька.”“

Nemuselo být možná takové jednání běžné u všech katolických duchovních, nicméně faktem je, že zásahy carské vlády proti katolické církvi a zásahy proti polštině byly tehdy v jistém smyslu jedno a totéž. Polonizovaná a dále se polonizující uniatská církev se proto stala terčem carské politiky. Před její likvidací v roce 1839 však došlo k některým změnám v jazykovém managementu duchovních. Někteří kněží při své práci užívali místní nářečí a podle Svjatlany Marozavové (Mapozaba, 1996: 110n.) byli k němu velmi ochotní zvl. příslušníci bílého duchovenstva a uniatské intelektuální elity. Marozava dále uvádí, že důvodem jejich jednání byl právě polský tlak z jedné strany a ruský z druhé. V roce 1830 uniatské kolegium oficiálně dovolilo užívat „jazyk, kterým hovoří místní obyvatelé,“ při kázáních a v náboženské výuce (ibidem: 111).

Po porážce povstání let 1830–31 vláda přijímala opatření proti polskému jazyku, a tedy ani uniatská církev se jim nevyhnula. Uniatské kolegium ponechalo výuku náboženství v místním jazyce, ale přikázalo vést bohoslužby a modlit se v církevní slovanštině. Příkaz však nebyl úspěšně proveden, protože uniatské duchovenstvo, vzdělané převážně v polskojazyčných školách tento jazyk neumělo. Tentýž problém nastal i po připojení uniatské církve k ruské pravoslavné církvi v roce 1839, kdy car nařídil popům západních gubernií, aby „podle možností pronášeli kázání v [pravoslavných] chrámech v nedělní a sváteční dny prostým všeobecně srozumitelným jazykem“ (cit. podle Mapozaba, 1996: 114). Byl to ze strany cara jistě pokus o co nejhladší a bezproblémový převod bývalých uniatských věřících k pravoslaví, kteří ke konverzi nebyvali ochotní (jak se ukázalo i při pokusech o konverzi uniátů za Kateřiny II.).

V napjaté předrevoluční situaci roku 1862 udělala carská správa podobný „prevenční“ krok, když správce Vilenského učeného okruhu Širinski-Šichmatov a jeho úřad začali připravovat oficiální povolení běloruštiny ve výuce katolického náboženství ve venkovských školách. O reorganizaci lidových škol napsal ministru osvěty Galicinovi:

Vyučování Zákona Božího katolického vyznání provádět v místním jazyce: ve Žmudi žmudsky [tj. litevsky], v běloruských guberniích bělorusky, ale v žádném případě ne polsky.¹⁰⁷ (cit. podle Сяльверстава, 1997: 138n.)

Vláda takto chtěla odstranit vliv polských (tj. vlastně katolických) elit na nepolské obyvatelstvo. Užívání ruštiny v katolické církvi vyjma církevní správy car v roce 1848 zakázal (srov. popis okolností u Sipoviče, 1973: 8nn.), ale po porážce povstání se stát začal zajímat o možnosti prosazení ruštiny i do sféry náboženského života katolíků. V roce 1868 byla provedena anketa mezi katolickými biskupy o tom, jaký jazyk vlastně užívají katoličtí věřící. Biskupové kompetenci svých věřících v polštině nadhodnocovali, aby zachovali v užívání polštinu. Car potom v následujícím roce svolal komisi sestávající ze špičky ruské elity, aby v této věci přijala rozhodnutí. Komise rozhodla sice v liturgii

¹⁰⁷ „Преподавание Закона Божия католического исповиедания производить на местном языке: в Жмуди – на жмудском, в белорусских губерниях – на белорусском, но отнюдь не на польском.“

ponechat latinu, ale bez ohledu na zprávy biskupů navrhla carské nařízení z roku 1848 zrušit, ruštinu tak v doméně náboženství zrovnoprávnit s ostatními jazyky a rozhodla zvýhodnit vydávání katolických knih v ruštině. Car pak v roce 1870 svým nařízením tato opatření potvrdil:

Ve své rodičovské péči o své poddané věřící, bez rozdílu náboženského vyznání, si Car přeje, aby ti, jejichž rodným jazykem je ruský v některém z jeho nářečí, nebyli zbavováni svého práva užívat ho v náboženských věcech, a milostivě jim uděluje svolení užívat ruský jazyk při bohoslužbách u různých vyznání. Při uplatňování tohoto opatření v bohoslužbách Římskokatolické církve latina přirozeně vždy zůstane jejím liturgickým jazykem v souladu se zákony této Církve; toto opatření se týká doplňkových služeb nebo funkcí, v nichž byl místo latiny dosud užíván jiný jazyk nebo nářečí, jako je francouzština, němčina, polština, lotyština atd. (cit. podle Sipoviče, 1973: 14)

Zavádění „ruského jazyka v některém z jeho nářečí“ do stanovených oblastí náboženského života mělo probíhat na základě petice věřících své farnosti; odtud byla poslána na diecézi a odtamtud, pokud byla schválena, na ministerstvo vnitra. Katolická církev šíření jiného jazyka než polského nepřijímala ráda, zvl. odmítala ruštinu. Někteří kněží však při kázáních používali vedle polštiny i běloruštinu. Šíření běloruštiny zastával, jako jedna z výjimek mezi katolickým klérem, Francis Symon, který nějakou dobu de facto spravoval mahiljouskou arcidiecézi místo mahiljouského arcibiskupa. Ve svém memorandu z roku 1896, adresovanému papeži, uvedl, že polština se dlouho užívala při pobožnostech, ale že lidé jí dobře nerozumí; poukázal na to, že není dostatek náboženských knih v běloruštině, že málo kněží umí bělorusky a že nejsou knihy, ze kterých by se ten jazyk mohli naučit; dále požadoval, aby se za účely náboženské praxe vyučovala běloruština v mahiljouském semináři; obával se však, že by takové velké změny neměly příznivý dopad na duchovní život věřících a že by mohl být nestabilizovaný běloruský jazyk snadno nahrazen „moskevským“, což by uvrhlo katolickou církev v zatracení (Sipovič, 1973: 27n.). Papež dal mahiljouskému arcibiskupství souhlas s tím, aby byli věřící vyučováni náboženství v běloruštině. Symon rozeslal na farnosti arcidiecéze instrukce, aby kněží užívali jazyk, kterým lidé mluví a ve kterém se modlí (což mohla být běloruština, polština, latina, nikoli ale ruština). Protože však tyto instrukce Symon rozeslal bez vědomí vlády (a zřejmě i proto, že měly takový obsah), byl odsouzen k vyhnanství do Oděsy.

Situace se nakonec vyřešila v roce 1907 ve prospěch běloruštiny a dalších neruských jazyků. Biskup Danisevič, pocházející z běloruskojazyčné rolnické rodiny, v té době zastávající funkci administrátora mahiljouského arcibiskupství, požádal papeže o nové vyjádření k věci. Papež ve své odpovědi, adresované všem katolickým biskupstvím Ruského impéria, mj. napsal, že „kdokoli si přeje užívat běloruské a ukrajinské nářečí ve svých farnostech, může udělat takové rozhodnutí v souladu s přáním lidí, ale v případě, že se budou názory mezi klérem a věřícími různit, věc musí být přenechána rozhodnutí

Svaté stolice“ (cit. podle Sipoviče, 1973: 30). Tato událost měla pozitivní ohlas i v *Naši nivě* (1907 [2]: 8):

Papež římský poslal všem katolickým biskupům v Rusku oběžník, aby kněží v kostelech kázali a katechizmus učili v tom jazyce, jakým hovoří farníci mezi sebou. Takto budou moci katoličtí Bělorusové, Litevci, Ukrajinci poslouchat kázání v rodném jazyce. A od této chvíle dostal „prostý“ jazyk v kostelech totéž právo co panský. Snad teď Bůh zaslechne i hoře běloruského rolníka.¹⁰⁸

Běloruština tedy nakonec získala oporu i v náboženském životě věřících, převážnou většinu Bělorusů však tvořili pravoslavní, kteří se v této doméně setkávali především s církevní slovanštinou ruské redakce.

3.1.3. Etnojazyková vitalita

Objektivní vitalita běloruštiny v porovnání s vitalitou ruštiny byla v období carizmu velmi nízká; zvláště co do statusových a institucionálních proměnných – běloruština byla „nářečím“ ruštiny, navíc „mužickým“ nářečím, kterým mluví ty nejnižší vrstvy obyvatelstva, neměla podporu ve státních orgánech ani samosprávě ani armádě a dlouho ani v církvi, tištěných médiích a školství. V těchto doménách fungovaly jiné jazyky a jazykový management sociálních aktérů sankcionoval užití běloruštiny. Vitalita běloruštiny začala výrazněji růst až na začátku 20. století. Institucionální proměnné díky aktivitě národovců (ale v podstatě i díky aktivitám ruského státu, tlačенého k mnoha činnostem sociálními nepokoji) se v průběhu tohoto období postupně a s kolísavým průběhem zesilovaly. Absenci sociohistorického statusu národovečtí intelektuálové eliminovali, ať už cílevědomě, či spontánně, pojímáním litevské ruštiny a jejích památek jako tradice běloruského jazyka. Diskutující skupiny intelektuálů se nakonec shodly na tom, že běloruština existuje jako svébytný jazyk a že se dokonce může vyrovnat jiným jazykům, včetně ruštiny. Neznamenal to přímo zvýšení vitality běloruštiny, důležité však bylo, že existovala představa, že změnit status běloruštiny k lepšímu možné je, a že se o to národovci snažili. Jedinou skupinou proměnných, které byly běloruskému jazyku příznivé, byly demografické faktory – koncentrace, kompaktnost a izolovanost běloruských mluvčích na venkově. Paradoxně by zvýšení sociální mobility, o kterou se snažili národovci a která by v daných podmínkách znamenala i mobilitu prostorovou, mělo za následek rozrušení těchto hustých a izolovaných sociálních sítí. Národovci a částečně i stát však participovali na výměně demografických proměnných za

¹⁰⁸ „Papież Rymski prysłaŭ usim biskupom katalickim u Rasiei cyrkular, kab ksiendzy pa kasciołach kazali nawuku i uczyli katechizmu ŭ toj mowi, jakoj haworać parafijannie mież saboju. Takim paradkam biełarusy, litwiny, ukraincy-kataliki buduć mahczy sluchać kazania ŭ rodnaj mowi. I ad hetaho czasu „prostaja“ mowa atrymała toje samaje prawa ŭ kasciołach, szto i panskaja. Moža ciapieraka Boh daczyjecca i pra hore biełaruskaha mużyka.“

institucionální a statusové. V následující části bude věnována pozornost období, ve kterém se víceméně podařilo cílevědomě rozvinout institucionální podporu běloruštiny.

3.2. OBDOBÍ BĚLORUSIZACE PO VZNIKU BĚLORUSKÉHO STÁTU (1918–1928)

Začátek období bělorusizace jsem stanovil na rok vzniku Běloruské lidové republiky, za níž byla bělorušтина prohlášena státním jazykem. Sama politika bělorusizace má však počátek až po vyhlášení (1919) Běloruské sovětské socialistické republiky (BSSR) a její realizaci (1920), a to v letech 1920–21, kdy na II. Všeběloruském sjezdu Sovětů a II. zasedání Ústředního výkonného výboru (CVK) BSSR došlo mj. k dohodě o zavádění běloruštiny do vzdělávání. Od roku 1924 se už oficiálně mluví o šíření běloruštiny do politického a občanského života a politika „bělorusizace“ (jak se tehdy začalo říkat) nabyla i právního významu. Bělorusizace ustává od roku 1928 za stupňování kritiky tzv. „národních (nacionálních) demokratů“ („nacdemovců“), vyhocené pak Stalinem v jejich pronásledování a fyzických likvidacích.

3.2.1. Demografické proměnné

Bělorusizace se v období 20. let týkala jen východní část Běloruska. Po stažení německých vojsk (1918) došlo k vyhocení polsko-ruského a polsko-litevského konfliktu. Mírovou dohodou v Rize v roce 1921 se pak Bělorusko rozdělilo na západní část, která byla bez autonomního statusu inkorporována do Polska, a východní část, která vytvořila BSSR. Území tehdejší BSSR tvořil pouhý díl bývalé Minské gubernie s populací cca 1,5 miliónu osob. V roce 1924 Rusko předalo BSSR Vicjebsko a Mahiljousko, v roce 1926 i Homjelsko. Západním Běloruskem, které se stalo součástí Polska, se zde nebudeme zabývat, protože naším tématem jsou bělorusko-ruské vztahy. Nicméně pro osud běloruštiny je důležité, že ze začátku polská vláda podporovala aktivity ve prospěch běloruštiny, ale později došlo ke změně politiky a v Západním Bělorusku nastala intenzivní polonizace. Pro běloruštinu to znamenalo újmu, která se projevila po opětovném sjednocení území.

Podle výsledků cenzu z roku 1926 žilo v BSSR téměř 5 miliónů osob. Z nich cca 67 % bylo rodilých mluvčích běloruštiny, 23,5 % ruštiny, 7,5 % jidiš („židovského jazyka“), 1 % polštiny ad. (Польскі et al., 1996: 5n.). Podíl běloruských mluvčích však byl cca o 10–15 % vyšší v západní polovině BSSR, zatímco ruští rodilí mluvčí byli koncentrováni v regionech připojených k BSSR později, tj. na Homjelsku (připojeném v roce 1926), kde představovali téměř 80 % obyvatelstva, pak na Vicjebsku (připojeném v roce 1924), kde tvořili cca 30 % populace (ibidem: 6). Venkovské obyvatelstvo představovalo značnou část obyvatelstva podobně jako v roce 1897 (i když je třeba počítat s administrativním přehodnocováním statusů obcí) – 84 % obyvatel BSSR žilo na venkově, 14 % ve městech (Статыстычны...,

1926: 3, přepočítáno na %). Běloruské obyvatelstvo¹⁰⁹ bylo na venkově v roce 1926 stále velmi koncentrované, představovalo téměř 90 % venkovské populace. Tabulka 4 uvádí přehledně další údaje.

Tabulka 4: Obyvatelstvo ve městech a na venkově podle národnosti (v %, 1926)

	město	městská sídla, admin. venkov	venkov
Bělorusové	40	42	89
Rusové	16	6	6
Židé	40	45	2
Poláci	2	5	2
ostatní	2	2	1
celkem	100	100	100

Zdroj: *Белорусская...* (1929: 56)

Vnitřní ani vnější migrace nebyly velké. Po pádu carizmu a Říjnové revoluci docházelo (zvl. v letech 1917–21) k politickým emigracím, které se mohly týkat jak běloruskojazyčných, tak ruskojazyčných osob. Na začátku programu bělorusizace podněcovaly běloruské politické elity Bělorusy žijící v ostatních částech Sovětského svazu i v zahraničí (se svolením Ruské komunistické strany), aby přišli na pomoc při budování BSSR v souladu s oficiální národnostní politikou. Co se týká urbanizace BSSR, nedocházelo k větším migracím a města rostla pomalým tempem. Stabilita sociálních sítí na běloruském venkově zůstala zachována.

3.2.2. Jazykový management

Bělorusizaci prováděly zhruba dvě skupiny aktérů – národovci (místní kulturní i politické elity, ke kterým patřilo také mnoho komunistů) a komunisté orientovaní na politiku Ruské komunistické strany bolševiků (RKS). Ruští komunisté zpočátku nebyli jednotní v názoru, zda existuje, nebo neexistuje běloruský národ a zda běloruština je, či není samostatný jazyk (srov. Каўка, 1993: 46), ale na X. sjezdu RKS v roce 1921 už Josif V. Stalin říká, že „existuje běloruský národ (*нацыя*), který má svůj jazyk, odlišný od ruského,“ a dovozuje: „z toho plyne, že kulturu běloruského lidu je možné povznést jen v jeho rodném jazyce“¹¹⁰ (Сталин, 1921b). Tato implikace, že rozvoj národa může probíhat jen v jeho jazyce, je klíčová pro *modus vivendi* běloruštiny v této době. Teze X.

¹⁰⁹ Informace o počtech osob podle rodného jazyka a typu osídlení mi nebyly dostupné, na tomto místě proto uvádím velikostní poměry národnostních skupin.

¹¹⁰ „[С]уществует белорусская нация, у которой имеется свой язык, отличный от, русского, ввиду чего поднять культуру белорусского народа можно лишь на родном его языке.“

sjezdu RKS, navržené Stalinem a schválené Ústředním výborem strany, dodaly běloruským elitám impuls k provádění politiky bělorusizace; mj. se v nich píše:

Politika carizmu, politika vlastníků půdy a buržoazie vůči [nevelkoruským] národům [народам] spočívala v tom, aby u nich byly zničeny zárodky jakékoliv státnosti, zničena jejich kultura, utlačován jazyk, aby byli drženi v nevědomosti a konečně podle možnosti rusifikováni. Výsledkem takové politiky je nerozvinutost a politická zaostalost těchto národů. – Teď, když jsou vlastníci půdy a buržoazie svrženi a Sovětská vláda vyhlášena lidovými masami a v těchto zemích, úkol strany spočívá v pomoci pracujícím masám nevelkoruských národů dohnat centrální Rusko, které jim uteklo, v pomoci: (a) rozvinout a upevnit si sovětskou státnost ve formách odpovídajících národní podobě těchto národů; (b) zřídit si soud, administraci, hospodářské orgány, vládní orgány, které by fungovaly v rodném jazyce a byly sestavené z místních lidí, znajících způsob života a psychologii místního obyvatelstva; (c) rozvinout si tisk, školu, divadlo, klubovou činnost a vůbec kulturně-osvětová zařízení v rodném jazyce.¹¹¹ (Сталин, 1921a)

Základním stavebním kamenem praktické stránky bělorusizace bylo ustanovení CVK BSSR „O praktických opatřeních k provedení národní politiky“ z 15. července 1924, ve kterém byly mj. prohlášeny všechny místní jazyky, tj. běloruština, „židovský jazyk“ (jidiš), ruština a polština za rovnoprávné, ale „z důvodu značné převahy obyvatelstva běloruské národnosti v BSSR se běloruský jazyk vybírá jako jazyk převažující ve vztazích mezi státními, profesními a společenskými institucemi a organizacemi“ a „jazykem vztahů orgánů BSSR s orgány SSSR a ostatních svazových republik je ruština“¹¹² (cit. podle Кохан, 1994: 79n.). V tomtéž smyslu byly pak běloruština, jidiš ruština a polština uvedeny v Ústavě BSSR z roku 1927. Bělorusizace byla tedy opodstatněna na základě kriteria pouhé většinovosti – protože měla ve státě nejvíce mluvčích byla zvolena jako úřední jazyk.

¹¹¹ „Политика царизма, политика помещиков и буржуазии по отношению к этим народам состояла в том, чтобы убить среди них зачатки всякой государственности, калечить их культуру, стеснять язык, держать их в невежестве и, наконец, по возможности русифицировать их. Результаты такой политики - неразвитость и политическая отсталость этих народов. Теперь, когда помещики и буржуазия свергнуты, а Советская власть провозглашена народными массами и в этих странах, задача партии состоит в том, чтобы помочь трудовым массам невеликорусских народов догнать ушедшую вперед центральную Россию, помочь им: а) развить и укрепить у себя советскую государственность в формах, соответствующих национальному облику этих народов; б) поставить у себя действующие на родном языке суд, администрацию, органы хозяйства, органы власти, составленные из людей местных, знающих быт и психологию местного населения; в) развить у себя прессу, школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном языке.“

¹¹² „З прычыны значнай перавагі ў БССР насельніцтва беларускай нацыянальнасці беларуская мова пераважная для зносін паміж дзяржаўнымі, прафесіянальнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі. [...] Мовай зносінаў органаў БССР з органамі СССР і іншых саюзных рэспублік з'яўляецца мова расійская.“

Bělorusizací se rozuměl rozvoj dříve potlačované běloruské kultury (zvláštní důraz byl kladen na vzdělávání), dosazování Bělorusů (tj. místních lidí, znajících dobře lokální poměry) do stranických, sovětských, profesních ad. společenských funkcí, převod stranického, státního, odborového a družstevního aparátu a složek Rudé armády do běloruštiny (srov. Дубянецкі, 1993; Лыч, 1995; Кохан, 1994; a tam uvedenou literaturu). Zatímco národovecká skupina „bělorusizátorů“ viděla v rozšíření běloruského jazyka a kultury cíl, promoskevska komunistická skupina to za svůj cíl nepovažovala, jím bylo vytvoření komunistické společnosti. V porevolučním období (tj. po Říjnové revoluci v roce 1917) byl národnostní rozvoj v zájmu obou skupin, a tak k nějakým zvláštním konfliktům nedocházelo. Pro ruské komunisty bylo možná výhodné podporovat běloruský nacionalismus na sovětské straně i proto, že by podněcoval běloruský nacionalismus v polské části Běloruska a oslaboval polský stát. Především však chtěli Vladimír I. Lenin (podle toho, co je možné usoudit z jeho projevů a textů) a jeho spolupracovníci získat co největší počet lidí pro svou politiku a komunistickou ideologii a docílit ekonomické prosperity země. Organizovaný jazykový management (který byl v SSSR zpravidla státní) byl do velké míry podřízený managementu moci a managementu hospodářství. Lenin se rozhodně stavěl proti nacionalismu a ruskému šovinismu, ale k šíření komunistické myšlenky a zlepšování ekonomické situace země považoval nejvhodnější místní elity, lidi, kteří dobře znají místní poměry, tudíž bylo žádoucí podporovat i místní jazyky – vzdělání a pracovní činnost zajišťovanou v jazyce, který je lidem vlastní, jak bylo uvedeno i v citované pasáži tezí z X. sjezdu RKS. Proto tedy Lenin podporoval národnostní rozvoj. Ruštinu nechtěl vnucovat jako státní jazyk, jak navrhovali i někteří komunisté. Nicméně se domníval, že ruský jazyk bude s ohledem na svůj sociohistorický a sociální status (řeceno v termínech teorie etnojazykové vitality) pravděpodobně přijat ne-Rusy někdy v budoucnosti naprosto dobrovolně:

My víme lépe než vy [ruští liberálové], že jazyk Turgeněvův, Tolstého, Dobroljubovův, Černyševského je veliký a mocný. My chceme víc než vy: aby se mezi utlačenými třídami všech národů v Rusku bez rozdílu vytvořily co nejtěsnější styky a bratrská jednota. I my samozřejmě jsme pro to, aby každý obyvatel Ruska měl možnost naučit se velikému ruskému jazyku. – Jenom jedno nechceme: *donucování*. Nechceme honit lidi do ráje klackem. Vždyť, ať už jste nám pověděli sebevíc krásných frází o „kultuře“, *povinný* státní jazyk je spojen s donucováním, vtloukáním. Jsme toho názoru, že veliký a mocný ruský jazyk nepotřebuje, aby se mu kdokoli musel učit *pod karabáčem*. Jsme přesvědčeni, že vývoj kapitalismu v Rusku a vůbec celý společenský život vede k vzájemnému sbližování všech národů. Státisíce lidí putují z jednoho konce Ruska na druhý, národnostní skupiny obyvatelstva se mísí, izolovanost a národní strnulost musí zmizet. Ti, kdo ve svém životě a při práci potřebují umět rusky, naučí se tomu i bez karabáče. Donucování (karabáč) způsobí jenom jedno: ztíží velikému a mocnému ruskému jazyku cestu do jiných národnostních skupin, [...]. (cit. podle *Klasikové...*, 1977: 339)

Lenin se obával, že když se bude lidem vnucovat právě ruský jazyk, bude to kontraproduktivní jako každý jiný nátlak. Neruské obyvatelstvo podrobené donedávna Ruskému impériu navíc vnímalo ruštinu jako utlačovatelskou a Rusy nemělo rádo (což se změnilo po druhé světové válce, srov. dále v části 3.3.).

3.2.2.1. Jazykový management ve státních a stranických orgánech

Ve výše citovaném usnesení CVK BSSR z roku 1924 figuruje ruština jako jazyk komunikace s orgány SSSR a ostatních svazových republik. Ruština byla tedy běloruskou vládou zvolena *de facto* jako mezinárodní jazyk v rámci sovětské federace. Příčina jistě spočívala v tom, že mnoho představitelů KSB bylo ruskými mluvčími, mnozí byli Rusy (ostatně do roku 1918 byla KSB pobočkou RKS), ruskojazyčná politická elita svým programem a mocí vlastně spojovala neruské části bývalého Ruského impéria, ať už v úloze rozhodovacího centra, nebo autora politické koncepce a programu, které šířila do neruských částí Sovětského svazu.

Jako převážný jazyk komunikace *v rámci* BSSR byla vybrána běloruština. Realizace bělorusizační politiky měla spočívat v tom, že běloruští členové strany budou vystupovat v běloruštině, administrativa bude také v běloruštině a strana své členy běloruštinu naučí, kvůli čemuž také zorganizovala jazykové kurzy. Znalost běloruštiny se poměrně rychle rozšířila – zatímco v roce 1925 umělo bělorusky jen 22 % úředníků republikových institucí a 36 % úředníků v krajích a okresech, v roce 1927 to bylo údajně už 80 % v republikových institucích a 70 % v krajových a okresních institucích (Лыч, 1995: 121). Protože často ani Bělorusové neuměli spisovnou varietu běloruštiny, podstupovali jazykovou výuku také. Někteří státní funkcionáři se bělorusky ochotně naučili v krátké době (např. Rus A. I. Krynický, sekretář ÚV KSB), ale stranické vedení zjistilo v roce 1925 i negativní vztah některých členů strany k běloruštině a nechalo udělat stranickou prověrku. V roce 1929 se ÚV KSB snažil zbavit funkcí ty osoby ve vládě (výkonném výboru), kteří nevykonávali bělorusizační direktivy strany (Конан, 1994: 80). Část neběloruských pracovníků různých institucí hodnotila bělorusizaci jako víceméně násilnou akci, jako „zmužičťování“ a „pobělorušťování“ (Дубянецкі, 1993: 97). Bělorusizace, tj. jazykový management ve prospěch běloruštiny, nebyl v doméně státních orgánů a správy zcela úspěšný.

3.2.2.2. Jazykový management ve vzdělávání

V souladu s národnostní politikou komunistické strany mělo vyučování probíhat v rodných jazycích. Přesvědčení, že vzdělání se nejefektivněji dosahuje výukou v rodném jazyce, nebylo jen specifikem komunistické ideologie, ale v tehdejší době (už od konce 19. století) všeobecně rozšířenou pedagogickou doktrínou (srov. část 3.1.2.2.). Leninův postoj vzdělávat v rodném jazyce byl zřejmě podepřen i fakty z jeho životní historie – „vyrůstal v rodině, která nadšeně podporovala užívání národních jazyků, a že byl dobře

obeznámen s úspěšným systémem neruského vzdělávání, založeným na rodném jazyce“ (Kreindler, 1982b: 131).

Výstavba socialismu se podle leninské komunistické ideologie zakládala na mobilizaci rolníků a dělníků. Získávání širokých mas obyvatelstva pro budování socialistické společnosti spočívalo např. v zdůvodňování NEPu (nové ekonomické politiky), nutnosti vytvoření odborových svazů, propagaci ateizmu (aby církevní organizace neměly podporu věřícího obyvatelstva, nemohly ho indoktrinovat jinak a mohly být nakonec zlikvidovány) atd. Za klíčovou doménu bylo i z tohoto politického hlediska považováno školství. Školství tedy muselo zůstat pod kontrolou komunistické strany a nesmělo se dostat do rukou národovců, Leninovými slovy: „Marxisté rozhodně odsuzují tzv. kulturně národnostní autonomii, tj. *vyňetí školství z pravomoci státu a jeho odevzdání do správy jednotlivých národností*“ (cit. podle *Klasikové...*, 1977: 341). Teoreticky vzato šíření ideologie mohlo probíhat ústně, ale bylo jistě efektivnější, když probíhalo prostřednictvím psaných textů, a tak za jeden z největších problémů, který bylo třeba překonat, byla považována vysoká ngramotnost obyvatelstva. V roce 1920 bylo v BSSR ngramotných přes 50 % lidí ve věku 9–49 let (Касцюк а Палуян, 1995: 129). Po carizmu zdědilo Bělorusko už poměrně rozvinutou síť škol, ale z nedostatku finančních zdrojů (následkem světové a občanské války) se počet škol ve školním roce 1921–22 oproti předchozímu roku dokonce snížil z cca 6 tisíc na cca 4 tisíce škol, ve kterých navíc byla úroveň vzdělávání nízká (ibidem: 130). V roce 1922 začala ve školství reforma (reorganizace a zakládání škol, příprava učitelů, zlepšování jejich kvalifikace, sestavování učebnic atd.). V roce 1926 byla už ngramotnost nižší, ale ne o mnoho – ngramotných bylo 40 % obyvatelstva ve věku 9–49 let, tj. jen o 10 % méně oproti roku 1920 (*Итогу...*, 1963: tab. 25). Výsledky reformních opatření se začaly projevovat až od poloviny 20. let. Nicméně i na konci 20. let stále ještě nebyla gramotnost nijak zvlášť vysoká – ve všech věkových skupinách (tj. i s dětmi do 9 let a lidmi staršími 49 let, mezi nimiž byla gramotnost nejnižší; údaj zvlášť pro skupinu ve věku 9–49 let jsem neměl k dispozici) bylo v BSSR ngramotných téměř 60 % obyvatelstva (přes 40 % ve městech, 75 % na venkově); u populace staré cca 9–49 let se ngramotnost pohybovala od 30 % do 40 %, tj. oproti roku 1920 byla zhruba o 15 % nižší (*Белорусская...*, 1929: odd. II, tab. 5). V celostátním průměru patřili k nejméně gramotným Bělorusové, zvl. běloruské ženy, nejvíce gramotní byli Židé (ibidem). Gramotnost však sama o sobě nestačila ke zvýšení úrovně vzdělanosti, pro ekonomickou prosperitu a ideologickou indoktrinaci, a tak byly od roku 1926 pro málo gramotné dospělé obyvatele organizovány kurzy doplňující základní vzdělání (Касцюк а Палуян, 1995: 131), zakládaly se i různé vzdělávací, čtenářské a osvětové kluby atd.

V roce 1920, na začátku rozvoje školství v BSSR, publikovala Centrální běloruská školní rada prozatímní osnovy pro běloruské nižší základní školy, čtyřletky (které byly na začátku 20. století v Bělorusku nejrozšířenějším typem škol). V osnovách se odráží oficiální koncepce komunistického a státního vedení – jedním ze základních vzdělávacích principů má být princip národní (*нацыянальны*) (*Праграмы...*, 1920: 3, 6). Základem

národní školy je rodný jazyk a „ten, kdo buduje školu s cizím jazykem, dopouští se takového přestupku, že se mu velikostí jiný nevyrovná“¹¹³ (ibidem: 7). Ve shodě s předrevoluční pedagogickou doktrínou se v těchto osnovách považuje rodný jazyk za jediný jazyk, jehož prostřednictvím může dojít ke kognitivnímu, kulturnímu, zkrátka všestrannému rozvoji člověka a k jeho motivaci k práci pro společnost, ze které pochází. V této souvislosti se poukazovalo na tu špatnou historickou zkušenost, že intelektuálové, kteří vyšli z venkovské populace, nepracovali v její prospěch, zřekli se jí a dokonce se na ni dívali svrchu (ibidem: 7n.). Komunistická ideologie stejně jako běloruská ideologie národovecká byly zaměřeny na selské vrstvy obyvatelstva, které byly převážně běloruskojazyčné, a tak běloruština nemohla být v doméně školství přehlížena. Ve zmiňovaném návrhu osnov běloruských škol připadá na výuku běloruštiny 9 hodin týdně z celkového počtu 24 v prvním ročníku, 9 z 29 ve druhém a 6 z 29 ve třetím a čtvrtém. Ve třetím a čtvrtém ročníku se doporučuje přidat ještě po dvou hodinách ruštiny a polštiny týdně. V návrhu osnov pro ruský jazyk se však učitelům dává speciální upozornění:

Ruský jazyk může být vyučován v běloruské základní škole jen pro praktické cíle. Je třeba naučit žáky číst, psát v ruštině a rozumět ruskému jazyku, aby mohli používat ruskou literaturu, zvláště odbornou, se kterou se budou setkávat na vyšších stupních vzdělávání, aby ji zvládli užívat v různých praktických životních situacích. Všechny prvky ruského vlastnictví musejí být z této výuky vyloučeny jako zcela nepotřebné a dokonce škodlivé pro běloruské dítě. Doporučuje se vybírat z čítanek materiál beletristický a přírodovědný a vždy vynechávat vlastenecké články a vyprávění z ruských dějin.¹¹⁴ (*Праграмы...*, 1920: 54)

Autoři programu se obávali porušování, ale zohledňovali dominantní konfiguraci jazyků v dané době: běloruština neobsazovala vědeckou, odbornou doménu a texty, které se v ní produkovaly, byly převážně ruské. Potřeba připravovat odborníky v běloruštině a také kvalifikované učitele běloruštiny, kteří by odborníky v tomto jazyce mohli vyučovat, vedla (spolu se všeobecnou potřebou zvýšit vzdělání obyvatelstva) k založení Běloruské státní univerzity (1921) a dalších odborných středních a vyšších škol.

Strana a vláda v této době chtěly, aby likvidace negramotnosti a zvyšování vzdělání v socialistickém duchu probíhalo nejen v běloruštině, ale i v dalších místních jazycích (jidiš, ruštině, polštině, lotyštině aj.). Ve školním roce 1927/28 bylo ve čtyřletých a

¹¹³ „Той, хто будзе школу з чужою моваю, робіць праступак такі, якому па вялічыне няма роўнага.“

¹¹⁴ „Расійска мова можа выкладацца ў беларускай пачатковай школе толькі дзеле мэтаў практычных. Трэба навучыць вучняў чытаць, пісаць па расійску і разумець расійскую мову, каб яны маглі карыстацца з расійскай літэратуры, асабліва навуковае, з якою ім прыходзіцца спатыкацца на вышэйшых ступенях навукі, каб патрапілі ўжываць яе ў розных здарэннях практычнага жыцця. Усе гэтыя элементы патрыотычна-расійскія павінны быць з гэтага навучання выкінуты, як саўсім непатрэбныя і нават шкодлівыя для беларускага дзіцяці. З чытанак рэкамендуецца выбіраць матар’ял белетрыстычны і з прыродазнаўства, абмянаючы заўсёды патрыотычныя артыкулы і апавяданні з расійскай гісторыі.“

sedmiletých školách 476 tisíc žáků, z nichž se cca 78 % učilo v běloruštině, 4 % v ruštině, 5 % v „židovském“ jazyce (jidiš), 2 % v polštině, 11 % ve „smíšeném“ jazyce, tj. ve více jazycích, atd. (*Белорусская...*, 1929: odd. II, tab. 12). Zajímavé je porovnat počet žáků-Bělorusů a žáků-Rusů s počtem žáků učících se v běloruštině nebo ruštině. Tak v roce 1925/26 se ve čtyřletkách učilo 232 tisíc Bělorusů, ale až 238 tisíc žáků se učilo jen v běloruštině, zatímco ve čtyřletkách bylo 19 tisíc Rusů a jen 5,6 tisíce žáků se učilo jen v ruštině (*Статыстычны...*, 1926: odd. II, tab. 6, 12). Mnoho Rusů tedy muselo navštěvovat čtyřletky s bilingvní výukou nebo možná dokonce s výukou jen v běloruštině, popř. jiném jazyce.

Ve školách nižších stupňů probíhala bělorusizace úspěšně, neúspěšná byla ale v přírodovědecky a technicky zaměřených středních školách a ve vyšších školách všeobecně; např. v roce 1925 údajně jen necelých 15 % přednášejících na vysokých školách umělo bělorusky (Дубянецкі, 1993: 98).

S růstem počtu žáků a škol s výukou v běloruštině vzrostly i požadavky na učebnice a čítanky. Významnou autoritativní prací, která se považuje za mezník v běloruské kultuře, se stala *Běloruská gramatika pro školy* (*Беларуская граматыка для школ* / *Беларуская граматыка для школ*) od Branislava Taraškieviče (srov. Шахун, 1994a; Шахун, 1995: 125nn.).¹¹⁵ Taraškievič byl o ni požádán už v roce 1913 Jankou Kupalou, kdy byl ještě studentem filologie na Petěrburgské univerzitě (viz část. 3.1.2.3.). Napsal ji pod vedením významného ruského filologa Alexeje A. Šachmatova a za asistence Jevfimije Karského. Gramatika byla publikována v latince a cyrilici ve Vilně za německé okupace v roce 1918, pak byla znovu několikrát vydána, posledního (sedmého) vydání se dočkala v roce 1942. Ve školách se používala do 30. let. Taraškievičova gramatika měla, slovy jejího autora, „za svůj úkol upevnění a utřídění již existujících gramatických základů běloruského spisovného jazyka a také ustálení pravopisu“¹¹⁶ (Тарашкевіч, 1929: „Прадмова“). Stala se de facto všeobecnou kodifikační příručkou až do reformy pravopisu v roce 1933 a i dodnes se její norma dodržuje, a to mezi emigranty a v posledních letech i mezi národověckými intelektuály v Bělorusku. Norma, kterou vytvořila, se podle autora nazývá *taraškievica*.

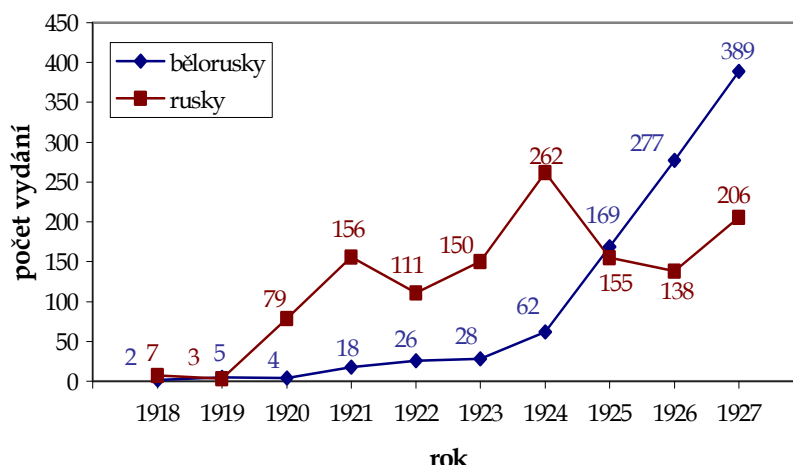
3.2.2.3. Jazykový management v médiích

Ve 20. letech vzrostl objem běloruského tisku; počet a náklad knih a brožur vydaných v BSSR podle jazyka (jen pro běloruštinu a ruštinu) uvádějí následující grafy 4 a 5.

¹¹⁵ Páté vydání Gramatiky je dostupné také online: <<http://txt.knihi.com/taraskievic/hramatyka/>> (přístup ze srpna 2003).

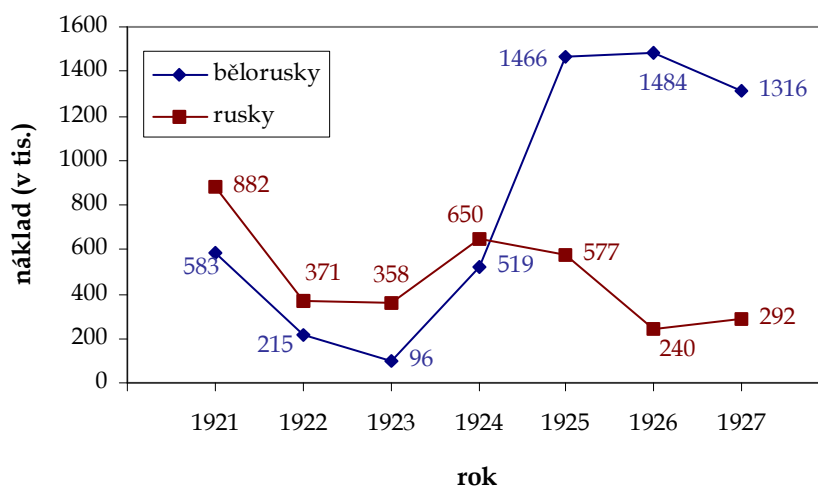
¹¹⁶ „[М]ела сваім заданьнем замацаваць і ўпарадкаваць выясьніўшыся ўжо тады граматычныя асновы беларускай літаратурнай мовы ды ўстанавіць сталы правапіс.“

Graf 4: Počet knih a brožur v běloruštině a ruštině (1918–1927)

Zdroj: Друк... (1983: tab. 8).

Graf 5: Náklad knih a brožur v běloruštině a ruštině (1918–1927)

Zdroj: Друк... (1983: tab. 8).

Pokud jde o periodika, v roce 1925 se v běloruštině vydávalo 21 z 35 novin a časopisů (Касцюк а Палуян, 1995: 133); u periodik vydávaných centrálními a krajovými orgány to bylo 15 z 29 v roce 1927 (Дубянецкі, 1993: 96n.). Tedy v běloruštině se vydávala zhruba polovina periodik.

Při vydávání běloruských psaných médií vydavatelé aj. požadovali pravopisná pravidla. Potřeba pravopisné kodifikace rozproudila v tisku kritickou diskuzi o taraškevici. Kritika taraškevice se pak stala hlavním bodem sporů „Akademické konference o reformě běloruského pravopisu a azbuky“, svolané Institutem běloruské kultury v roce 1926 (srov. např. Бузык, 1926). Konference se zúčastnili i Bělorusové

z Polska, protože měli zájem na společné běloruské kodifikaci, nikoli na štěpení spisovné normy. Výsledkem konference bylo založení pravopisné komise, která dostala za úkol vypracovat projekt obnovy pravopisu. V roce 1930 jej dokončila a zveřejnila. Taraškievičův pravopis byl v zásadě zachován s několika úpravami, neměl však dalšího trvání a byl manažován jiným směrem v souvislosti se změnou kurzu ruské stranické politiky (Сямешка, 1998a: 150; srov. Mayo, 1977) (srov. dále část 3.3.2.2.). Celospolečensky závazná kodifikace pravopisné normy, přijatá na přelomu 20. a 30. let, nicméně znamenala pro autory a vydavatele běloruskojazyčných médií podporu.

3.2.2.4. Jazykový management v kultuře

Největší úspěch měla bělorusizace v doméně kultury. Pro národovce byla vládní politika příznivá a považovali danou situaci za šanci realizovat svá přání a očekávání. V této doméně se střetli s KSB, která ji chtěla dostat pod svou kontrolu (obsazením určitých míst v kulturních institucích svými lidmi), což se jí ale nepodařilo (srov. Касцюк а Палуян, 1995: 128n.).

3.2.2.5. Jazykový management ve vědě a hospodářství

V souvislosti s komunistickou politikou civilizačního rozvíjení místních společenství (národů) vznikla ve straně a vládě potřeba vypořádat se se slabou přítomností běloruštiny v doméně vědy, techniky a průmyslu. Pro produkci textů a vzdělávání v této oblasti v národním jazyce založil Lidový komisariát (ministerstvo) osvěty v roce 1921 terminologickou komisi. Stěžejním výsledkem její práce bylo vydání více než dvaceti běloruských terminologických slovníků.

S ohledem na nedostatek běloruské inteligence a slabou sociální mobilitu rolníků bylo šíření běloruštiny v nespolečenskovědních oblastech těchto domén neúspěšné a neoficiální iniciativy nesignifikantní.

3.2.3. Etnojazyková vitalita

Bělorusizátoři se setkali s nezdarem zvl. v hospodářských institucích a vyšších místech sovětského aparátu. Mluvílo se zde o „papírové bělorusizaci“ (Дубянецкі, 1993: 99), přestože si strana a vláda výslovně dávaly za úkol svá formální předsevzetí dodržovat i v realitě. Zmobilizovat venkovské obyvatelstvo ani celkem zlikvidovat negramotnost se v tomto období nepodařilo. Sociální mobilita Bělorusů, obývajících převážně venkov, byla nízká; např. v roce 1928 měli Bělorusové, přes snahu strany o jejich dosazování do důležitých funkcí, slabý podíl mezi státními úředníky (60 %) a úředníky odborových svazů (46 %) (Конан, 1994: 79). Venkovští Bělorusové měli slabé národnostní cítění, mnoho z nich stále považovalo svůj jazyk za „mužický“, a tak často neměli pochopení pro bělorusizaci a elity mezi nimi potřebovaly agitovat a „vést ideologickou práci“ (Лыч,

1995: 124). Běloruské národní hnutí nedosáhlo zcela své poslední fáze („masového hnutí“ v termínech M. Hrocha [1996]). Etnojazyková vitalita běloruštiny nicméně v tomto období výrazně stoupla, a to i na úkor ruštiny. Status jazyka se mírně zvýšil zvl. v městském prostředí, demografické faktory byly pro udržování běloruštiny příznivé, běloruský jazyk získal podporu v doméně kultury, státu, vzdělávání, médií, vědy, armády a částečně i hospodářství.

3.3. OBDOBÍ RUSIZACE PO STALINOVĚ ZMĚNĚ POLITICKÉHO KURZU (1929–1984)

Období rusizace začíná na přelomu 20. a 30. let, kdy se Stalin rozhodl začít novou etapu na cestě ke komunizmu a skoncovat s NEPem a národními elitami, které byly dočasně podporovány, ale mezitím nabyly příliš velké moci a vlivu. Období rusizace končí nástupem Michaila S. Gorbačova do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS (1985) a opětovným růstem moci lokálních, národních elit.

3.3.1. Demografické proměnné

V tomto období zažila společnost Běloruska několik velkých demografických změn. Prvním demografickým otřesem byly stalinské represe, popravy a vysídlování na Sibiř a jinam. Dotkly se převážně běloruskojazyčné inteligence, která tím byla značně zdecimována, a běloruštiny tak ztratila nejen demografickou ale i institucionální oporu. Poznamenán byl i běloruský venkov – probíhala kolektivizace, pronásledování „kulaků“, drobných vlastníků půdy, stratifikace venkovské společnosti se změnila. Velký hladomor, který nastal následkem těchto zásahů v roce 1933, zasáhl jižní části Běloruska. V roce 1937 proběhlo sčítání obyvatelstva, ale protože výsledky prozrazovaly úbytek obyvatelstva následkem represí, sčítání bylo anulováno, prohlášeno za tajné a v roce 1939 proběhlo nové, „opravené“ sčítání (srov. Maryjaňski, 1995: 16). Výsledky proto nejsou spolehlivé.

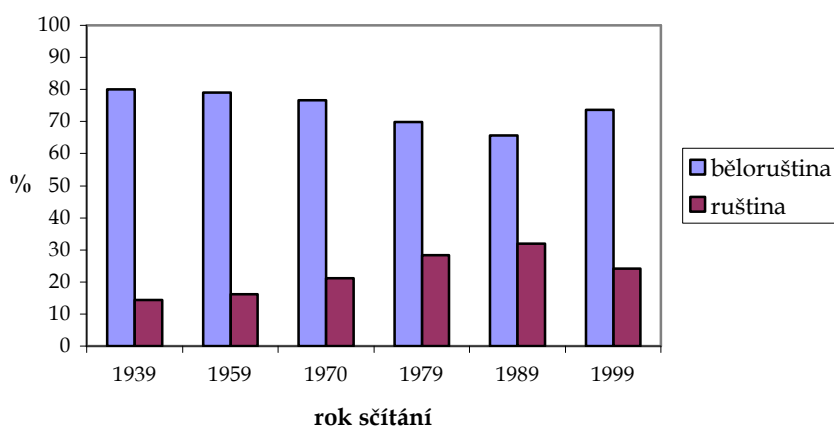
V roce 1939 připadlo teritorium Západního Běloruska, do té doby inkorporovaného do Polska, Běloruské SSR. Území Západního Běloruska bylo do té doby součástí čtyř tzv. vojvodství – novogrudského, vilenského, bialostockého a poleského. V hranicích těchto správních celků žilo v roce 1931 téměř milión osob s rodným jazykem běloruským, což bylo 20 % populace těchto území, ruští rodilí mluvčí tvořili jen 2 %; drtivá 97%-ní většina běloruských mluvčích žila na venkově (*Drugi...*, 1936–38: tab. 10). V roce 1941 bylo území Běloruska okupováno německými vojsky.

Druhá světová válka znamenala další demografický otřes. Zatímco v roce 1940 žilo na běloruském území dohromady cca 9 miliónů lidí, v roce 1946 to bylo jen 6,3 miliónu – téměř o 30 % méně (Maryjaňski, 1995: 20). Drasticky se snížil počet židovského obyvatelstva. Města byla zničena, Vitebsk byl v podstatě vylidněný (ibidem: 42). Po válce si SSSR vyměnilo s Polskem obyvatelstvo, odešlo na 400 tisíc Poláků (včetně celé polské

intelligence), na jejich místo přišlo 300 tisíc lidí z jiných částí SSSR a z Polska, převážně Bělorusové (ibidem: 20, 103).

Na administrativní místa (tedy do měst) přicházeli z jiných částí SSSR ruští mluvčí. V souvislosti s průmyslovou obnovou a budováním státního aparátu začalo docházet i k migracím venkovského obyvatelstva do měst. Minsk se stal hlavním imigračním cílem (zatímco v roce 1950 měl cca 270 tisíc obyvatel, za dvacet let se počet jeho obyvatel ztrojnásobil, srov. Польски, et al., 1996: 13). Odcházeli především mladí lidé, venkovské obyvatelstvo stárlo a reprodukovalo se pomalu. Izolace sociálních sítí venkovského obyvatelstva se rozrušovala a jejich sítě se integrovaly do sociálních sítí obyvatel měst. Poměr městského a venkovského obyvatelstva byl v roce 1951 cca 22 % ku 78 %, v roce 2001 to bylo 70% ku 30 % (přičemž podíl městského obyvatelstva v daném časovém rozpětí rostl lineálně) (Статистический..., 2001: tab. 3.1.). Migrací do měst se zvyšovala míra užívání ruštiny a zvyšoval se i počet jazykově smíšených sňatků (viz Касперович, 1985: 110nn., 143). V roce 1979 bylo ve městech 20 % rodin smíšených, na venkově 9 % (Численность..., 1984: 296, tab. 52). Následující graf 6 ukazuje vývoj počtu rodilých mluvčích běloruštiny a ruštiny v Bělorusku.

Graf 6: Poměr počtu obyvatel s rodným jazykem běloruským a ruským (1939–99)

Zdroje: Польски et al. (1996: 5), *Итоги...* (1963: tab. 53; přepočítáno na %), *Национальный...* (2001: tab. 9.1.; přepočítáno na %).

Následující tabulka 5 ukazuje vývoj počtu osob, které považovaly ruštinu nebo běloruštinu za druhý (nerodný) jazyk, který plynne užívají (*другой язык, которым свободно владеют*) (tento údaj se získával při sčítáních obyvatelstva až od roku 1970; údaj za rok 1989 jsem neměl k dispozici).

Tabulka 5: Poměr počtu obyvatel považujících běloruštinu nebo ruštinu za druhý jazyk, který plynne užívají (1970, 1979, 1999)

	1970	1979	1999
celkem obyvatel	9 002 338	9 532 516	10 045 237
běloruština (%)	6,7	12,8	5,9
ruština (%)	45,4	53,6	17,1

Zdroje: *Итоги...* (1973: tab. 9), *Численность...* (1984: tab. 18), *Национальный...* (2001: tab. 9.1.) (absolutní čísla jsou sečtena a součty přepočítány na %).

Počet bělorusko-ruských bilingvních mluvčích by mohl být blízký počtu osob, které považují jeden z těchto jazyků (běloruštinu nebo ruštinu) za rodný a zároveň druhý z těchto jazyků za nerodný jazyk, který plynne užívají. Takovou informaci však publikované výsledky sčítání nepodávají, nicméně osoby, které uvedli ruštinu jako rodný jazyk ji zřejmě neuvedli zároveň jako druhý jazyk, analogicky osoby s běloruským jazykem zřejmě neuvedly běloruštinu zároveň jako druhý jazyk. Pokud platí toto, pak je možné zjistit přibližný počet bilingválů, ovšem jen mezi Bělorusy a Rusy, u ostatních národností se zjistit nedá, protože do hry často vstupuje ještě třetí jazyk, naopak mezi Bělorusy a Rusy je jen několik stovek těch, kteří mají jako rodný nebo jako druhý jazyk něco jiného než běloruštinu nebo ruštinu. Přibližný počet bělorusko-ruských bilingválů je možné získat sečtením Bělorusů, jejichž druhým jazykem je ruština nebo běloruština, a Rusů, jejichž druhým jazykem je ruština nebo běloruština. Nebudou sice všichni z nich bilingválové, protože můžou mít jiný rodný jazyk než běloruštinu nebo ruštinu, např. nějaký Bělorus bude mít jako rodný jazyk litevštinu a druhý jazyk běloruštinu a byl by započítán mezi bělorusko-ruské bilingvály. Avšak jak už jsem uvedl, takových osob figuruje ve výsledcích sčítání jen několik stovek, např. v roce 1970 mělo jen 825 Bělorusů a 250 Rusů jiný rodný jazyk než běloruštinu či ruštinu (*Итоги...*, 1973: tab. 9). Následující tabulka 6 zachycuje přibližný počet bělorusko-ruských bilingválů mezi Bělorusy a Rusy. Nezachycuje podíl bělorusko-ruských bilingválů mezi jinými národnostními skupinami. (Údaj pro rok 1999 není možné tímto způsobem získat, protože za SSSR se dotaz na druhý jazyk omezoval jen na jazyky SSSR, zatímco v roce 1999 nikoliv, a tak v roce 1999 uvedlo několik desítek tisíc Bělorusů a Rusů jako druhý jazyk angličtinu a němčinu, přitom patrně byli schopni „plynně užívat“ i ruštinu, resp. běloruštinu, ale neuvedli to).

Tabulka 6: Počet bělorusko-ruských bilingválů mezi Bělorusy a Rusy (1970, 1979)

	1970	1979
celkem obyvatel	9 002 338	9 532 516
z nich % Bělorusů a Rusů	91,4	91,3
počet Bělorusů a Rusů	8 227 771	8 702 072
z nich % běl.-rus. bilingválů	cca 48	cca 58

Zdroje: *Итоги...* (1973: tab. 9), *Численность...* (1984: tab. 18).

3.3.2. Jazykový management

Vývoj demografických proměnných naznačuje, že jazykový management v Bělorusku nebyl příznivý běloruštině a naopak vedl k rozšíření ruštiny. To souviselo s celkovým charakterem jazykového managementu SSSR. Lenin nepovažoval multilingvizmus za hodnotu jako je tomu dnes, zastával jen názor, že ke sblížení širokých vrstev pracujících, které náleží různým etnickým společenstvím („národům“, „národnostem“ a „etnografickým skupinám“), může dojít jen tehdy, když se jim zaručí právo na vlastní rozvoj, včetně rozvoje jazyka. Lenin a řada dalších komunistů byli přesvědčeni, že bez zaručení rovnosti a civilizačního rozvoje každému národu, nemůže SSSR existovat jako soudržný celek. Lenin nevyklučoval, že lidé k ruštině sami nepřijdou, ale pokud se tak v socialistické společnosti stane, nebude to podle něj násilím. Potřeba jednoho jazyka bude „podmíněna objektivními zákonitostmi vývoje společnosti“ (Petr, 1977: 94; moje kurzíva). Princip nenucení, dobrovolnosti, stejně jako pojmání společenského vývoje jako determinovaného, objektivního, majícího své zákonitosti, kterým se není možné vyhnout, jsou klíčovými faktory v jazykovém managementu Sovětského svazu a potažmo v státním managementu běloruštiny.

Lenin zaujímal víceméně pasivní roli v otázce šíření ruštiny mezi neruskou částí obyvatelstva SSSR (srov. výše v části 3.2.2.). Ve 30. letech však Stalinova prohlášení začala měnit tuto pasivní pozici v aktivní přístup. V roce 1930 na XVI. sjezdu Všesvazové komunistické strany (bolševiků) (VKS, pozdější KSSS) Josif Stalin vyložil Leninovu koncepci takto:

Může se zdát zvláštní, že my, přívrženci budoucího *slití* národních kultur do jedné společné (jak co do formy, tak co do obsahu) kultury, s jedním společným jazykem, jsme zároveň přívrženci rozkvětu národních kultur v daný moment, v době diktatury proletariátu. Ale v tom není nic zvláštního. Je třeba umožnit národním kulturám, aby se rozvinuly a vydaly ze sebe všechny svůj potenciál, aby pak vytvořily podmínky pro slití do jedné společné kultury s jedním společným jazykem v době vítězství socialismu na celém světě. Rozkvět kultur národních formou a socialistickým obsahem v podmínkách diktatury proletariátu v jedné zemi za účelem jejich slití do jedné společné socialistické (jak formou, tak obsahem) kultury s jedním společným jazykem, když proletariát zvítězí na celém světě a socialismus vstoupí do způsobu života – právě v tom spočívá dialektika leninského pojetí otázky národní kultury.¹¹⁷ (Сталин, 1930: odd. III., část 2.)

¹¹⁷ „Может показаться странным, что мы, сторонники *слияния* в будущем национальных культур в одну общую (и по форме и по содержанию) культуру, с одним общим языком, являемся вместе с тем сторонниками расцвета национальных культур в данный момент, в период диктатуры пролетариата. Но в этом нет ничего странного. Надо дать национальным культурам развиваться и развернуться, выявив все свои потенции, чтобы создать условия для слияния их в одну общую культуру с одним общим языком в период победы социализма во всем мире. Расцвет национальных по форме и социалистических по содержанию культур в условиях диктатуры пролетариата в одной стране для слияния их в одну общую социалистическую (и по форме и по содержанию) культуру с одним общим

Stalin tedy naznačil, že bude následovat nová fáze vývoje Sovětského svazu – přechod od diktatury proletariátu k budování socialismu. Na začátku 20. let byly v Bělorusku (a nejen tam) národní kultura a jazyk vnímány jako navzájem úzce spojené – např. ve výše zmíněných osnovách pro běloruské národní školy (*Праграмы...*, 1920) je rodný národní jazyk popisován jako „duchovní tvar“ národa, odrážející všechny zkušenosti, znalosti, radosti a smutky předků a nezaměnitelný charakter prostředí, ve kterém žije nositel daného jazyka a ve kterém žili jeho předkové (s. 7nn.). Tato konceptualizace už nemá v nové fázi „revoluce“ oficiální oporu a není ani tolerována. Podpora národních kultur a jazyků je ve Stalinových slovech přechodným prostředkem k dosažení změny stávající společnosti na společnost národní formou a socialistickou obsahem a později na socialistickou společnost jak co do formy, tak co do obsahu s jedním společným jazykem.

Např. v roce 1938 Stalin učinil jeden z prvních pozitivních (tj. aktivních) kroků na podporu jednoho z jazyků SSSR – prostřednictvím ÚV VSK a Rady lidových komisařů SSSR zavedl povinné vyučování ruštině ve školách národních republik a oblastí, čímž se od Leninovy politiky v tomto bodě odchýlil (srov. Kreindler, 1982a). Důvodem zřejmě byla nutnost překonat národnostní rozdíly, aby byl vytvořen společný „socialistický obsah“ – a komunikace v jednom jazyku měla tomu napomoci. Mimo státní domény ruština funkce mezinárodního jazyka nenabyla spontánně, i když poskytovala jisté komunikační výhody. Isabelle Kreindlerová uvádí, že Stalinův aktivní krok je možné vysvětlit nejlépe právě tak, že pozice ruštiny byla naopak oslabena (a dodejme, že ruština byla tehdy jazykem s nejsilnější pozicí v rámci SSSR) (Kreindler, 1982a: 10). Nicméně v ústavě z roku 1937 zůstávala rovnoprávnost všech národů a jazyků zakotvena.

Po Stalinově smrti došlo ke změně národnostní politiky a potažmo i změně v koncepci politiky jazykové. Rovnoprávnost jazyků byla deklarována jako hodnota a rozkvět národních jazyků jako trvalý cíl národnostní politiky – tato koncepce byla deklaratorně zachovávána, ale došlo i k několika přídatným koncepčním inovacím. Ruština se v roce 1961 (od XXII. sjezdu KSSS), v době, kdy byl u moci Stalinův nástupce Nikita S. Chruščov (1953–64), začala chápat jako tzv. jazyk mezinárodnostního styku (*язык межнационального общения*) (Kreindler, 1982a: 17n., 1989: 48; Белодед, 1962). Užívání tohoto termínu se pak rozšířilo hlavně za Leonida Brežněva v 70. letech (Беликов а Крысин, 2001: 372, pozn. 36). Hlavním argumentem pro to, aby ruštině byla dána funkce mezinárodnostního jazyka, byl problém mnohojazyčnosti Sovětského svazu, k jehož integraci ve formě sdílení poznatků vědy a techniky (a také politické ideologie) měl sloužit jeden jazyk:

SSSR je země mnohonárodnostní, mnohojazyčná. Na jejím území funguje kolem 130 jazyků, patřících k různým jazykovým rodinám a skupinám. Jazyk je mocným prostředkem společenského styku, vytváření a přenosu všech vědomostí shromážděných společnostmi.

языком, когда пролетариат победит во всем мире и социализм войдет в быт, – в этом именно и состоит диалектичность ленинской постановки вопроса о национальной культуре.“

Jakýkoliv mnohonárodnostní stát se nemůže normálně rozvíjet, pokud si jeho obyvatelé nebudou navzájem rozumět, nebudou moci požívat výtěžků současné vědy, techniky a kultury. Sám život naléhavě vyžaduje vyzdvihnutí jednoho z jazyků jako prostředku mezinárodnostního styku.¹¹⁸ (Филин, 1977: 5)

Pochopitelně tímto jazykem nebyla zvolena běloruština, estonština nebo čerkezština, ale ruština, a to oficiálně podle kritéria většinovosti (jazyk většinového národa). Stejný argument přetrvával až do Gorbačovových časů, kdy se dostávalo na veřejnost, že posilování pozice ruštiny koliduje s požadavkem rozvoje nebo dokonce „rozkvětu“ ostatních jazyků SSSR. Na konci 80. let Michail S. Gorbačov napsal:

Čas od času u nás vzplanou diskuse o vývoji národních jazyků. Co k tomu říci? Ani nejmenšímu národu nelze upírat právo na jazyk. Vždyť je to lidská kultura, která se nám zachovala v celé své mnohotvárnosti, ve velkém počtu jazyků, krojů, obřadů a v odlišném vzezření. Je to naše společné bohatství. Můžeme snad k němu být lhostejní, připouštět jeho zmenšování? – Současně se však v životě naší obrovské mnohonárodní země neobejdeme bez dorozumívacího prostředku, jímž se přirozeně stal ruský jazyk. Všichni ho potřebují a samy dějiny a vývoj určily, že objektivní proces vzájemného styku se rozvíjí prostřednictvím jazyka největšího národa. Například v USA se usídlovali příslušníci mnoha národů, ale společným jazykem se stala angličtina. To byla zřejmě přirozená volba. Jen si představme, co by se stalo, kdyby příslušníci každého národa, kteří přesídlili do USA, hovořili svým jazykem a nechtěli se učit angličtině! Totéž platí i o naší zemi, tím spíše, že ruský národ dokázal celými svými dějinami obrovský internacionalismus, úctu a srdečný vztah k jiným národům. Život sám tedy ukázal, že u nás je nutné učit se dvěma jazykům (kromě cizích), a to rodné řeči a ruštině. (Gorbačov, 1987: 104)

Důležitým momentem při šíření ruštiny byl oficiální postoj, že ruštinu přijímají neruskojazyčná etnika dobrovolně. Jak jsem už zmiňoval výše, princip nenucení byl jedním ze základních pilířů Leninovy národnostní politiky, ke které se jeho nástupci hlásili. Bylo tedy považováno za nutné ho dodržovat. Pokud jazyková asimilace k ruštině probíhala bez donucování, nebyla hodnocena jako negativní, ale dokonce jako žádoucí (nebývala otevřeně pojmenovávána jako „asimilace“, ale jako „slití“), zároveň však byl hodnocen jako pozitivní a pro stát závazný (alespoň de iure a navenek) i *rozkvět* národních jazyků, což mělo být v „dialektickém vztahu“, ale de facto navzájem kolidovalo.

¹¹⁸ „СССР – страна многонациональная, многоязычная. На ее территории функционирует около 130 языков, принадлежащих к различным языковым семьям и группам. Язык – могучее средство общения, создания и передачи всех знаний, накопленных обществом. Любое многонациональное государство не может нормально развиваться, если его население не будет понимать друг друга, не будет пользоваться достижениями современной науки, техники и культуры. Сама жизнь настоятельно требует выдвижения одного из языков как средства межнационального общения.“

Druhým důležitým momentem, který setrval až do Gorbačovovy éry, je – jak jsem už zmínil – chápání historického vývoje jako determinovaného a objektivního. Zdá se, že co nebylo otevřeně násilné a vedlo směrem k socialistické (a nakonec komunistické) společnosti, to bylo chápáno jako objektivní vývoj. Komunisté si tedy argumentem „objektivního historického vývoje“ mohli pomáhat. Gorbačovův postoj ve výše uvedené citaci je tedy takový, že strana nic nezpůsobila, že to bylo něco mimo komunistickou stranu, „život sám“, který vyžadoval učit se ruštině. A jak se postupně ukazovalo, „život sám“ nevyžadoval učit se i národnímu jazyku (srov. níže část 3.3.2.1.), v tomto už Gorbačov neřekl pravdu.

Za Leonida I. Brežněva (1964–82) se aktuální stala koncepce *nové historické společnosti – sovětského lidu*, což přinášelo změnu v postoji k ruštině. Ruský jazyk se stával čím dál větším nástrojem socializace a integrace (srov. Kreindler, 1989: 52nn.):

Ruský jazyk je jazykem velkého Lenina, jazykem pokrokové kultury a vědy, tiskne se v něm literatura odrážející všechny úspěchy lidské mysli. Sám život napovídá, že znalost ruského jazyka se pro každého občana SSSR stává nevyhnutelným (rozumí se, že za plného zachování principu dobrovolnosti jeho učení). Je třeba předpokládat, že osvojení si ruského jazyka veškerým mnohonárodnostním obyvatelstvem naší země je věc blízké budoucnosti.¹¹⁹ (Русский..., 1977: 3n.)

Za Brežněva byla ruština nejen pouhým jazykem mezinárodnostního styku na základě většinovosti jako dříve, ale už i jazykem velkého Lenina, pokrokové kultury (tj. ruská kultura byla vlastně hodnocena jako superiorní a tak to bylo sdělováno lidem) apod. Ruština dostala nadřazený status, byla vnímán jako mimořádná, byl to „jeden z nejdokonalejších jazyků světa“ (Ижакевич, 1976: 21), který plní ve funkci jazyka mezinárodnostního styku „čestné sociálně-historické poslání“ (Деметриев, 1977: 34). Ruština nabývala vedle praktického významu i významu emocionálního a estetického. Vzpomeňme na Stalinovy výroky (z nichž jeden jsem citoval výše na začátku části 3.2.2.) z doby, kdy ještě žil Lenin. Tehdy Stalin prohlašoval, že komunisté chtějí vytvořit prostor pro rozvoj neruských národů SSSR, aby dohnaly Rusko, které jim na historické vývojové linii uteklo dopředu. Přitom ještě v 70. letech se stále zmiňuje přední místo, které má ruská kultura a věda. Otázka vyrovnání se ruskému národu však už nebyla aktuální. Ruština byla jazykem komunizmu, ale ostatní jazyky, jako by možnost nést komunistickou myšlenku už neměly, přestože sám Lenin se naopak zasazoval o to, aby se jeho práce překládaly do ostatních jazyků (srov. Kreindler, 1982a: 18).

¹¹⁹ „Русский язык – язык великого Ленина, язык передовой культуры и науки, на нем печатается литература, отражающая все достижения человеческой мысли. Сама жизнь подсказывает, что знание русского языка для каждого гражданина СССР становится необходимым (разумеется, при полном сохранении принципа добровольности его изучения). Следует полагать, что овладение русским языком всем многонациональным населением нашей страны – дело близкого будущего.“

Za hlavní cíl jazykové politiky jazykovědci v té době deklarovali (v souladu s oficiální doktrínou státu) „všemi způsoby přispívat k rozkvětu národních spisovných jazyků a současně docílit, aby si všichni občané SSSR plně osvojili ruský jazyk“¹²⁰ (Русский..., 1977: 3n.). Nejenže oficiálně zůstávala první fáze z Leninovy národnostní koncepce (rozvoj národních jazyků), ale mělo se i napomocť k „dobrovolnému“ a „svobodnému“, tzn. nenásilnému šíření ruštiny mezi neruským obyvatelstvem, a tak jazykový management strany nebyl nasměrován *přímo proti* národním jazykům,¹²¹ ale jen pozitivně podporoval ruštinu. Ruštině bylo dáno více sociálních funkcí než národním jazykům (funkce jazyka mezinárodnostního styku, vědy, sovětské kultury), takže deklarovaná rovnost jazyků byla jen teoretická – ruština de iure a technicky oficiálním jazykem nebyla, ale fakticky tak fungovala (Grant, 1989: 71). To se sice ze sovětské strany popíralo a důkazy faktické rovnoprávnosti se hledaly v počtech nově vzniklých spisovných jazyků, počtech vytištěné literatury a škol s výukou v rodných jazycích, ovšem nikoli v komparaci s ruštinou. Podle uváděných důkazů o rozkvět šlo, ale strana zajišťovala, aby „rozkvět“ ruštiny byl větší. Už za Chruščova se ruština hodnotila jako tzv. *druhý rodný jazyk*. Hodnocení vrchních stranických funkcionářů byla podávána jako popisná, jako by popisovala reálnou aktuální situaci, ale často nekorespondovala s realitou a stávala se východiskem řady aktivit snažících se o reifikaci, zhmotnění těchto „popisů“. Takový osud měl i Brežněvův(?) termín *harmonický bilingvismus* (гармоничное двуязычие), přičemž se měl na mysli tzv. *rusko-národní bilingvismus* (nerusko-neruský nebyl objektem státního jazykového managementu anebo jen v nepatrné míře). Šlo o kompromis mezi leninským požadavkem rozvoje národního jazyka a požadavkem ruštiny ve funkci jazyka mezinárodnostního styku. Vedle konceptu harmonického bilingvismu (rusko-národního) tu mělo od dřívějších dob stále své místo i tzv. *vzájemné obohacování* (взаимобогащение) jazyků (srov. např. Белодед, 1976):

Význam ruského jazyka pro rozvoj národů SSSR nelze omezovat na jeho funkci jazyka mezinárodnostního styku. Je těžké znovu ocenit znamenitou roli ruského jazyka v rozvoji a obohacení kultur a jazyků všech sovětských národů. Díky ruskému jazyku se úspěchy jakékoliv národní kultury stávají úspěchy všech sovětských lidí.¹²² (Дешпериев, 1977: 36n.)

Postupně se však začaly vynořovat často decentně formulované poznámky, že „vzájemné obohacování jazyků“ je ve skutečnosti jednosměrné (tudíž nevzájemné).

¹²⁰ „[В]семи мерами содействовать расцвету национальных литературных языков и в то же время добиваться полного овладения русским языком всеми гражданами СССР“

¹²¹ Za národní jazyky se považovaly všechny neruské jazyky. Na jedné straně byly „národní jazyky“ a na druhé straně „ruský jazyk“.

¹²² „Значение русского языка для развития народов СССР нельзя ограничивать его функциями языка межнационального общения. Трудно переоценить выдающуюся роль русского языка в развитии и обогащении культур и языков всех советских народов. Благодаря русскому языку достижения любой национальной культуры становятся достижениями всех советских людей.“

Takováto zjištění se vždy vhodnými argumenty zahlazovala, aby nenarušila dojem, že vše je v pořádku. Ve významném etnologickém sborníku ze 70. let se např. uvádí:

Není třeba důkazů, že jazyky dokonce takových velkých národů jako Ukrajinců, Bělorusů, Ázerbajdžánců, Uzbeků aj., nemluvě už o malých národech, zakoušejí na sobě větší vliv ruského jazyka, než je ten, který mají na ruštinu.¹²³ (Губогло et al., 1975: 289)

Autoři pak „bezpečně“ vyjmenovali slova spjatá se sovětskými reáliemi. Vliv ruštiny byl však daleko větší a zasahoval i jiné části lexika a i jiné jazykové roviny (srov. např. *Русский...*, 1976; *Тупология...*, 1999; srov. zde kap. 2, část 2.2.2. o trasjance). Ovlivňování neruských jazyků ruštinou a nepoměrně menší vliv v opačném, „národně-ruském“ směru byly jedněmi z projevů asymetrického vztahu mezi neruskými jazyky a ruštinou, projevů jejich „malosti“ vůči „velkému“ jazyku (jak to definuje Nekvapil, 2003: 116n.; ale jak to o sovětské ruštině říkali i její současníci). Druhým projevem tohoto asymetrického vztahu byla výměna jazyka. Individuální rusko-národní bilingvizmus (který se ale, mimochodem, netýkal Rusů) měl být harmonický, ale často se vyvíjel dál v ruský monolingvizmus:

Dva nejvýznamnější aspekty etnojazykových procesů – bezproblémové ovládnutí jiného jazyka a přechod k jinému jazyku jsou mezi sebou těsně propojeny. Národy, u kterých je vysoký podíl lidí, kteří přešli k druhému jazyku, mají také vysoké procento osob, které umějí kromě rodného jazyka i druhý rodný jazyk. Oba dva tyto ukazatele jsou poměrně nízké u národů, které vytvářejí svazové republiky, větší jsou u ostatních národů.¹²⁴ (Губогло et al., 1975: 312)

V případě Běloruska docházelo k pozvolné a trvalé výměně běloruštiny za ruštinu ve funkci rodného jazyka (ať už se za „rodný jazyk“ považovalo cokoliv, srov. diskuzi tohoto konceptu v části 2.3.2.). Podíl osob, které uvedly, že mají ruštinu jako druhý jazyk, který plynule užívají, byl vysoký a v období 1970–79 vzrostl o cca 8 % – ze 45,4 % na 53,6 % (srov. část 3.3.1. o demografických proměnných).

Bezkonkurenčně velká institucionální a verbální podpora, kterou stát poskytoval jen ruštině, podněcovala neruské obyvatelstvo k „dobrovolnému“ osvojování ruštiny a jejímu užívání v převážné většině situací a k výměně svého rodného jazyka za ruštinu. Na druhou stranu podpora státu nepodněcovala Rusy k zájmu o osvojení si neruského jazyka. Roman Solchanyk (1982: 117) o situaci na přelomu 70. a 80. let výstižně říká, že

¹²³ „Не требуется доказательств, что языки даже таких крупных народов, как украинцев, белорусов, азербайджанцев, узбеков и др., не говоря уже о малых народах, испытывают на себе несравненно большее влияние русского языка, чем то, которое они оказывают на русский.“

¹²⁴ „Два важнейших аспекта этнолингвистических процессов – свободное владение другим языком и переход на другой язык тесно связаны между собой. Народы, у которых высок удельный вес перешедших на другой язык, имеют также высокий процент лиц знающих кроме родного языка, и второй родной язык. Оба эти показателя сравнительно низки у народов, образующих союзные республики. более высоки – у остальных народов.“

„Rusové, kteří žijí mimo RSFSR, mají k dispozici tisk, televizi, rozhlas, divadlo, kino a různé další kulturní instituce ve svém rodném jazyce bez ohledu na to, zda žijí na Ukrajině, v Bělorusku nebo kdekoli jinde v SSSR,“ zatímco „pro 3,6 miliónů Ukrajinců a přes milión Bělorusů v RSFSR takové možnosti neexistují.“ Zájem o běloruskou kulturu mezi ruskými (i jinými neběloruskými) migranty do BSSR byl velmi nízký. Na základě výsledků výzkumu z roku 1983 Galina Kasperovičová uvádí, že „u migrantů, kteří se narodili za hranicemi svého etnického území, je nižší zájem o to, co je národnostně specifické, a zvyšují se orientace na obecně sovětské formy kultury“ (Касперович, 1985: 143). Na obecně sovětskou, tj. ruskojazyčnou kulturu se orientovali i Bělorusové; Rusové žijící v Bělorusku neměli za takových okolností motivaci seznamovat se s běloruskými národními specifiky. Tento stav trvá i v současnosti, jak uvádí předseda Republikového občanského sdružení „Ruská společnost“ Michail Tkačev:

Drtivá většina Bělorusů považuje ruskou kulturu za svou, stejně jako svoji běloruskou, a nijak je proti sobě nestaví. Jak ruská literatura, tak také písňová tvorba, hudba, výtvarné umění jsou součástí jejich světového názoru. – Ve své většině jsou Bělorusové bohatší než Rusové, kteří žijí v Běloruské republice, poněvadž se nacházejí na poli dvou kultur. Co se týká Rusů žijících v Bělorusku, běloruskou kulturu, zvláště literaturu, znají méně než Bělorusové ruskou, a literaturu obzvláště – kvůli špatné znalosti běloruského jazyka.¹²⁵ (Ткачев, 2001: 167)

Můžeme načrtnout modelovou situaci jednoduchého jazykového managementu v Bělorusku (resp. obecně v celém Sovětském svazu). Obvyklá strategie bilingvních mluvčích je, že pokud se mezi nimi vyskytuje mluvčí, který jeden z jejich jazyků nezná, nebo i když mu rozumí, nemluví jím, zvolí ve vzájemné komunikaci jazyk tohoto mluvčího.¹²⁶ Takže když jsou Rusové (nebo jiní ne-Bělorusové) přítomni nějaké sociálně interakční události, běloruští mluvčí s největší pravděpodobností zvolí jako jazyk té interakce ruštinu, a to i v případě, že jsou v početní převaze. Čím více Rusů neužívajících místní jazyk žije v důsledku migrací v určitém regionu a v čím větším počtu domén se tyto Rusové vyskytují, tím rozšířenější je užívání ruštiny. Tabulka 7 (níže) ukazuje procento Rusů považujících běloruštinu za svůj rodný jazyk a procento Rusů považujících

¹²⁵ „В подавляющем большинстве белорусы считают русскую культуру своей, как и свою белорусскую, никоим образом не противопоставляя их друг другу. И русская литература, и песенное творчество, и музыка, и искусство являются частью их мировоззрения. – В своей массе белорусы духовно богаче русских, проживающих в Республике Беларусь, поскольку находятся в поле двух культур. Что касается русских, проживающих в Белоруси, то они белорусскую культуру, особенно литературу, знают слабее, чем белорусы русскую, и литературу в частности, по причине плохого знания белорусского языка.“

¹²⁶ Tato strategie (akomodační) se projevuje v situacích, ve kterých nejsou žádné jazykové rozdíly mezi mluvčími sociálně ceněny, jinými slovy, když nejde o situaci, kdy nějakému mluvčímu s ohledem na sociální roli, kterou právě plní, nepřísluší užívat určitou jazykovou varietu, zatímco druhému mluvčímu, plnícímu jinou (komplementární) sociální roli, tou varietou mluvit přísluší (srov. Shepard, Giles a Le Poire, 2001).

běloruštinu za druhý jazyk, který plyně užívají. Rusové uvedení v následující tabulce nemusí samozřejmě být všichni migranti nebo potomky migrantů z Ruska, můžou tam patřit původem Bělorusové nebo bývalí příslušníci jiných národnostních skupin či jejich potomci.

Tabulka 7: *Rusové považující běloruštinu za svůj rodný jazyk nebo nerodný jazyk, který plyně užívají (v %, 1970, 1979, 1989)*

	1970	1979	1989
počet Rusů	938 161	1 134 117	1 342 099
běloruština rodným jazykem	1,5	1,5	2,2
běloruština druhým jazykem, který plyně užívají	20,6	29,4	?

Zdroje: *Итоги...* (1973: tab. 9; převedeno na %), *Численность...* (1984: tab. 18; převedeno na %), *Национальный...* (2001: tab. 9.1.)

Počet Rusů, kteří uvedli běloruštinu jako druhý jazyk (L2), který plyně užívají, není zas tolik nízký, nicméně v porovnání s celorepublikovým stavem (viz tabulku 5 v demografické části 3.3.1.) je jejich procento z celkového počtu Rusů téměř o polovinu nižší, než je procento mluvčích, kteří mají jako druhý jazyk (L2) naopak ruštinu, v celkovém počtu obyvatel BSSR. Jinými slovy, poměr Rusů s běloruštinou jako L2 je nižší než poměr obyvatel BSSR s ruštinou jako L2, tj. nejde o vyrovnaný stav.

Sovětská politika věnovala velkou péči šíření ruštiny jako „druhé rodnoho“ jazyka, jenže k přiblížení se svému deklarovanému cíli – rozkvětu místních jazyků a vyváženému, „harmonickému“ rusko-národnímu bilingvizmu – měla zřejmě zajistit, aby se migranti z jiných jazykových oblastí naučili místní jazyk a aby ho užívali. Jazykem mezinárodní komunikace však měla být ruština v rámci celého SSSR, tj. nejen na územích s převahou ruských mluvčích, ale i v neruskojazyčných republikách a oblastech.

Komunistická strana měla zájem především na ruštině, což se projevilo, např. když po druhé světové válce začal geometrickou řadou narůstat podíl muslimského obyvatelstva ve státech střední Asie na úkor tamního ruského obyvatelstva. Ruštině byl dán zvláštní status mezinárodního jazyka, který se oficiálně zakládal na většinovosti, a tak demografický vývoj v muslimských státech byl vnímán jako znepokojivý, protože by se ruština mohla stát co do počtu svých rodilých mluvčích menšinou:

Jestliže celkově Rusové tvoří více než polovinu obyvatelstva naší země, potom¹²⁷ – v souvislosti se zpomaleným přírůstkem obyvatelstva v oblastech, kde žije hlavní část Rusů, a značným přírůstkem obyvatelstva v turkojazyčných republikách – poměr podle

¹²⁷ V tomto případě u „jestliže..., potom“ zřejmě nejde o pravou implikaci; formulace autora není jednoznačná; srov. originální znění v poznámce 58.

národnostního příznaku dětí předškolního (a také školního) věku se podstatně mění ve prospěch turkojazyčného obyvatelstva. V souvislosti s tímto se potřeba znalosti ruského jazyka jako jazyka mezinárodnostního styku stává zvláště aktuální.¹²⁸ (Филин, 1977: 10)

Není nutné, aby byl v multilingvní společnosti vybrán jako lingua franca jen jeden jazyk. Evropská unie má čtyři jednací jazyky a všechny dokumenty, které vydává se překládají ještě do národních, popř. i menšinových jazyků. Evropská unie oficiálně přijala politiku jazykového pluralizmu. Odpovídá to tomu, že v ní existuje několik ekonomicky a politicky dominantních států, jejichž jazyky se staly právě těmi jednacími. V případě SSSR však bylo Rusko jediným takovým centrem a jeho politické elity zvolily jeden jazyk – jazyk tohoto centra. Jurij Děšerijev (Дешериев, 1977) poskytl konkrétnější odpovědi na otázku, proč je potřebný jazyk mezinárodnostního styku, čím je způsobena taková „nevyhnutelnost“ a proč právě ruština začala plnit toto „sociálně-historické poslání“ (jak to formuluje):

Za prvé, není možné vyžadovat od každého sovětského člověka znalost všech 130 jazyků pro komunikaci a spolupráci s představiteli četných národů SSSR. Za druhé, nejeví se jako reálné vedení agendy v centrálních úřadech ve všech 130 jazycích národů, národností a etnických skupin žijících v naší zemi. Za třetí, bylo by krajně problematické uskutečňovat každodenní styk mezi národními republikami, oblastmi a okruhy existujícími v takovém dobrovolném svazku národů, jakým je Sovětský svaz, bez jediného jazyka mezinárodnostního styku.¹²⁹ (Дешериев, 1977: s. 34)

Ačkoli to Děšerijev na tomto místě neformuluje tak, že by byl nutný jen jediný jazyk mezinárodnostního styku, o možnosti více než jednoho jazyka v této funkci se patrně neuvažovalo. Je otázka (a možná na ni už někdo dával odpověď), zda bylo realizovatelné a zda by byly sovětské komunistické elity ochotné udělat např. z některého z populačně silných středoasijských jazyků lingu francu příslušné části Sovětského svazu. Těžko by to ale bylo v zájmu sovětských elit, které se snažily ideově unifikovat celý Sovětský svaz, resp. jak uvádí ve své poslední odpovědi Děšerijev:

¹²⁸ „Если в целом русские составляют больше половины населения нашей страны, то в связи с замедленным приростом населения в районах проживания основной массы русских и значительным приростом населения в тюркоязычных республиках соотношение по национальному признаку детей дошкольного (а также и школьного) возраста существенно изменяется в пользу тюркоязычного населения. В связи с этим знание русского языка как языка межнационального общения становится особенно актуальным.“

¹²⁹ „Во-первых, невозможно требовать от каждого советского человека знания всех 130 языков для общения и сотрудничества с представителями многочисленных народов СССР. Во-вторых, не представляется реальным ведение делопроизводства в центральных учреждениях на всех 130 языках наций, народностей и этнических групп, живущих в нашей стране. В-третьих, было бы крайне затруднительно осуществлять эффективную повседневную связь между национальными республиками, областями и округами, существующими в составе такого добровольного союза наций, каким является Советский Союз, без единого языка межнационального общения.“

Za čtvrté, absence jazyka mezinárodnostního styku by vážně překážela úspěšnému řešení úkolů spojených s organizací ekonomického, politického a kulturního rozvoje mnohonárodnostního Sovětského státu podle jediného státního plánu.¹³⁰ (ibidem: 34n.)

Jazykový pluralismus by možná mohl vytvářet v rámci SSSR ideové štěpení, vést k nedodržování direktiv státu, podnítit vzrůst „lokálního nacionalismu“, který byl považován za hlavního vnitřního nepřítele Sovětského svazu. Existence a pozice SSSR závisela právě na úspěšnosti stírání nejen třídních, ale i lokálních (národních) specifik, ke kterým jazyk jistě patří. Sovětští politici ovšem ve svých veřejných prohlášeních tuto obavu z jazykového pluralismu nenaznačovali. Stále prohlašovali rusko-národní bilingvizmus a rozvíjení národních jazyků za velmi prospěšné. Nicméně rozvíjení národních jazyků – což se už otevřeně tak často neříkalo – nesmělo přerůst v něco, co by vyloučilo komunistickou ideologii a moc, a muselo podléhat příslušným omezením. Pokusy rozvíjet národní jazyky více, než bylo třeba, byly degradovány pojmenováním „nacionalismus“. Gorbačovovými slovy, „každá národní kultura je poklad, na jehož ztrátu nelze ani pomyslet. Zdravý zájem o všechno hodnotné, co je v každé národní kultuře, však nesmí přerůst ve snahu izolovat se od objektivního procesu součinnosti a sbližování národů“ (1987: 103). Jak zdůraznil Stanley V. Vardys (1982) národnostní politika komunistů byla podřízena, a to i za Lenina, politickým cílům; podpora multilingvizmu byla spíše politickým prostředkem než hodnotou sama o sobě (ačkoli tak byla deklarována).

Pokud jde o běloruštinu, její nadměrná podpora se interpretovala jako nacionalismus, který byl hodnocen negativně, a běloruština nesla toto stigma. Přispěla k tomu zkušenost boje proti tzv. nacdemovcům (*нацдемам*, nacionálním demokratům), součástí jejichž identity byl národní jazyk, a svou roli hrálo i to, že někteří národovci se snažili za druhé světové války najít pro dosažení svých cílů oporu u Němců (to platilo zvl. o pobaltských státech). Po druhé světové válce vzrostla prestiž ruského jazyka o to více, že Stalin veřejně pozitivně ohodnotil roli „ruského lidu“ ve druhé světové válce.

3.3.2.1. Jazykový management ve vzdělávání

Komunisté považovali školství za klíčové pro vytváření společnosti podle svých představ, proto se v této části zastavíme zvláště u domény vzdělávání. (Informace o užívání běloruštiny a ruštiny v doméně vzdělávání a v dalších doménách v 80. letech v Bělorusku viz v *Типология...* [1999: 119–234].)

¹³⁰ „В-четвертых, отсутствие языка межнационального общения серьезно помещало бы успешному решению задач, связанных с организацией экономического, политического и культурного развития многонациональной Советской страны по единому государственному плану.“

Přestože strana hodnotila školský systém jako vysoce důležitý pro vytváření společnosti podle svých představ (srov. i část 3.2.2.1.), jazykový management státu v této doméně není možno přeceňovat. Jak se ukázalo na konci období, kterým se na tomto místě zabýváme, ani prostřednictvím školského systému se nepodařilo komunistům v SSSR udržet moc, soudržnost státu a nepodařilo se jim ani prosadit ruštinu do té míry, jak si představovali, nebo jak alespoň deklarovali („plné ovládnutí ruštiny všemi občany SSSR“). Stát nebyl jediný, kdo prováděl jazykový management, ačkoli byl totalitní. Někteří jeho obyvatelé někdy manažovali své jazyky v souladu se státní praxí, někteří ale někdy v rozporu s ní. V každém případě však jednoho z největších úspěchů dosáhly stranické elity u obyvatelstva Běloruska.

Vzrůst moci národovců odchylojících se od představ komunistů, kteří měli původně jen zastupovat lidmi volené sověty, inicioval na přelomu 20. a 30. let změnu politického kurzu a snahy Stalina eliminovat moc lokálních, „maloburžoazních“ elit. Kritika situace v BSSR ze strany komunistické strany začala už ve 20. letech (srov. Касцюк, 1995), ale viníci začali být vyhledáváni později, až nakonec ve 30. letech docházelo k čistkám ve všech společenských institucích. Vedl se boj proti tzv. nacdemovcům, ačkoli ti jako nějak organizovaná skupina fakticky neexistovali. Tento boj se dotkl i domény vzdělávání. Národovecká intelektuální elita byla likvidována nejen propouštěním ze zaměstnání, ale i deportacemi nebo popravami.

Učitelé a školští funkcionáři, jak už bylo běžnou součástí jejich práce, si všímali efektivnosti výuky a školského systému a příčin různých nežádoucích jevů. Některé takové jevy nacházeli i ve výuce jazyků:

Na schůzích učitelů se dosud často hovořilo o tom, že osnovy běloruského jazyka jsou nedostatečně promyšleným, téměř mechanickým překladem osnov pro ruštinu v jednojazyčné ruské škole RSFSR. Co se týká osnov ruského jazyka pro školy BSSR, jsou přetištěny dokonce s těmi nevelkými tiskárenskými chybami, které jsou v osnovách ruského jazyka pro RSFSR. Žák běloruské školy tak musel zdvojeně a paralelně projít tentýž výukový program jazyka v jeho teoretické části.¹³¹ (Бязносік а Сімановіч, 1934: 7)

Kvůli nespokojenosti se stávající situací a kvůli absenci detailního obrazu o problémech dal Lidový komisariát (ministerstvo) vzdělávání provést v roce 1934 výběrový výzkum stavu běloruských, ruských a tzv. národních škol – „[p]od obecným názvem národní školy [нацыянальнай школы] jsou zahrnuty školy polské (2), židovské (2), lotyšská (1) a litevská (1)“ (Бязносік а Сімановіч, 1934: s. 31). (Všimněme si

¹³¹ „На сходах настаўнікаў досыць часта гаварылася, што праграма па беларускай мове з’яўляецца недастаткова прадуманым, амаль механічным перакладам праграм па рускай мове ў аднамоўнай рускай школе РСФСР. Што датычыць праграм па рускай мове для школ БССР, то яны перадрукаваны нават з тымі невялікімі друкарскімі памылкамі, якія ёсць у праграмах па рускай мове для РСФСР. Такім чынам вучню беларускай школы прыходзілася двойчы і паралельна праходзіць адну і тую-ж праграму па мове ў яе тэарэтычнай частцы.“

mimochodem, že ruská škola nebyla považována za tzv. národní školu.) Část výsledků provedeného výzkumu svědčí podle Bjaznosika a Simanoviče o tom, že „úroveň znalostí a návyků v běloruském jazyce není u žáků ruské školy o moc nižší než u žáků běloruské školy, zatímco znalosti a návyky v ruském jazyce jsou u žáků běloruské školy mnohem nižší než u žáků ruské školy“¹³² (ibidem: 30n.). Autoři si kladou otázku, čím se vysvětluje takový rozdíl mezi prospěchem z ruštiny v ruských a běloruských školách. Za hlavní příčinu považují „nacdemovské dědictví“:

Nacdemovci, jak známo, všemi prostředky a opatřeními prováděli takovou linii, aby se vyučování ruského jazyka v běloruských školách buď zcela ignorovalo, anebo bylo postaveno na to úplně poslední místo. [...] Úspěšnost boje školy a učitelstva proti zbytkům nacdemovštiny musí najít svůj výraz v první řadě ve vzorném stavu běloruštiny a ruštiny ve školách BSSR.¹³³ (ibidem: 31)

Bělorusizace – posilování běloruštiny na úkor ruštiny ve vzdělávání – skončila s likvidací „nacdemovského dědictví“ ve 30. letech. V citované publikaci se ještě s oběma jazyky zachází jako s rovnocennými. První významnější aktivní krok k posílení statusu ruštiny – jak bylo už uvedeno – podnikl v roce 1938 Stalin, když ji určil jako povinný předmět ve školách SSSR. Pro Rusy v RSFSR nebylo stanoveno nic analogického, čímž se v tomto smyslu změnil statusový poměr mezi ruštinou a ostatními jazyky SSSR ve prospěch ruštiny. Několik hodin ruštiny týdně však často nemuselo mít žádný větší dopad na jazykovou kompetenci a performanci v rodném jazyce ne-Rusů. Stalinská koncepce národnostní otázky (koncepce „národní formou, socialistické obsahem“) zasáhla charakter výuky v národních školách hlavně v jiném směru – slovy Nigela Granta (1989), „*medium* výuky se v sovětských školách může různit, ale obsah [výuky] se různí málo a účel vůbec ne“¹³⁴ (s. 82).

Za Brežněva došlo k dalšímu posunu. Ve školách SSSR měla být pěstována nejen dobrá kompetence v ruštině, jazyce mezinárodnostního styku, ale i láska k ruskému jazyku. V doméně vzdělávání začala ruština dostávat od strany velkou institucionální podporu nejen ve školách, ale i mimo školy – v podobě organizování různých kroužků, soutěží atd. (srov. Kreindler, 1982a: 24, 1989: 55). Učitelé, stěžující si často na nízkou úroveň ruštiny, upřímně povzbuzovali rodiče, aby s dětmi doma mluvili rusky (Kreindler, 1982a: 25), stát

¹³² „[У]зровень ведаў і навываў па беларускай мове ў вучняў рускай школы не на многа ніжэй ведаў у вучняў беларускай школы, у той час як ведаў і навываў па рускай мове ў вучняў беларускай школы значна ніжэй, чым у вучняў рускай школы.“

¹³³ „Нацдэмы, як вядома, усякімі сродкамі і мерамі праводзілі такую лінію, каб выкладанне рускай мовы ў беларускіх школах або поўнасьцю ігнаравалася, або займала самае апошняе месца. [...] Паспяховасць барацьбы школы і настаўніцтва супроць астаткаў нацдэмаўшчыны павінна, у першую чаргу, выразіцца ва ўзорнай пастаноўцы беларускай і рускай мовы ў школах БССР.“

¹³⁴ „The *medium* of education in the Soviet school may vary, [...]; but the content varies little, and the purpose not at all.“

poskytoval ruštině vedle institucionální podpory i podporu verbální a lidé to vnímali. Ruština se deklarovala jako jazyk vědy, jazyk lepší, sovětské kultury, takže slovy tehdejšího ředitele Akademie věd SSSR F. P. Filina:

Neumět dnes v naší zemi ruský jazyk znamená zbavovat se nejbohatšího pramene vědění, duchovně zchudnout, omezovat svůj život hranicemi místních podmínek. Sám život napovídá, že znalost ruského jazyka se u všech občanů SSSR stává nezbytnou.¹³⁵ (Филин, 1977: 8)

Stát vytvářel pro ruštinu takové podmínky, že si lidé dobrovolně, nuceni okolnostmi, pokud nechtěli být oni a jejich děti marginalizováni, zvolili pro sebe a své děti ruštinu. Národní jazyk jim nebyl užitečný. Na základě sociologického výzkumu migrací do běloruských měst dochází Kasperovičová (Касперович, 1985) k závěru, že „ve skupinách s vysokým sociálním statusem migrantů je znalost ruského jazyka vyšší“ a že „spolu se zvýšením sociálně-profesního statusu migrantů vzrůstá jejich orientace na ruský jazyk“ (s. 111).

Po vyhlášení kurzu na slití národů nastalo na přelomu 50. a 60. let převádění běloruskojazyčných škol na ruskojazyčné. V roce 1987, tj. na konci rusizace za SSSR, se učilo v běloruskojazyčných školách BSSR 23 % žáků, v ruskojazyčných školách BSSR téměř 77 % žáků (zlomek procenta navštěvoval bilingvní školy) (Типология..., 1999: 140). Mnohé běloruské školy byly navíc běloruské zejména formálně, užívala se v nich mimo výuku i při výuce ruština (ibidem: 141).

Dalším zásadním krokem bylo usnesení KSSS a Rady ministrů SSSR, v rámci Chruščovových reforem školství v roce 1958–59, že o tom, v jakém jazyce bude dítě vzděláváno, mají rozhodovat rodiče. Znamenalo to konec pedagogické doktríny o nutnosti vzdělávat děti v rodném jazyce. Rozhodnutí svazových orgánů moci se v Běloruské SSR odrazilo v zákoně o vzdělávání, který stanovoval, že o tom, zda bude mít dítě výuku běloruštiny, rozhodují u dětí v ruskojazyčných školách jejich rodiče. S ohledem na možnosti jaké skýtala znalost ruštiny a s ohledem na neperspektivnost znalosti národního jazyka, popř. další okolnosti, bylo mnoho případů rodičů žádajících (a dostávajících) svolení k tomu, aby jejich děti byly z hodin běloruštiny omluveni (Dingley, 1989: 186). V roce 1970 se běloruštinu v ruskojazyčných školách BSSR neučilo 33 % žáků, v Minsku to bylo až 90 % žáků (Сямешка, 1998b: 37). V důsledku malého počtu hodin běloruštiny se podle Uladzimira Kulikoviče (Куліковіч, 1993) „úkol učitele zúžil na to, aby si žáci poslušáním osvojovali pevný inventář pravidel, suchých pouček bez náležité práce s texty, bez důrazu na pozornost k řeči,“ což nevzbudilo u žáků zájem o národní kořeny a národní specifika (s. 390). Taková forma jazykové výuky vlastně ovlivnila do

¹³⁵ „Не знать тепер в нашей стране русский язык – значит лишать себя богатейшего источника знаний, духовно обеднять, ограничивать свою жизнь пределами местных условий. Сама жизнь подсказывает, что знание русского языка всеми гражданами СССР становится необходимым.“

budoucnosti jejich jazykový management: při rozhodování o volbě jazyka v sociálních interakcích nespojovali běloruštinu s nějakými pozitivními národními hodnotami, ale spíše se zkušeností ze školy. L. P. Kuncevič (*Типология...*, 1999) říká, že mnozí ze starších žáků (žijících v ruskojazyčném prostředí) si povšimlo, že běloruština se mimo školní hodiny neužívá a „udělali si z toho závěry“ (s. 144). Nicméně u některých jedinců zkušenosti ze školy neovlivnily jejich jazykový management natolik, aby přestali užívat běloruštinu či ji propagovat u jiných lidí. Příznivější podmínky pro ně nastaly až v 80. letech, kdy došlo v SSSR k uvolnění společenských poměrů. Např. v roce 1983 skupina mladých intelektuálů vytvořila Společnost běloruských škol a jejím cílem bylo shromáždit podpisy na podporu hodin běloruštiny (Goujon, 2002 [1999]). To je však už začátek období bělorusizace a bude mu věnována pozornost v části 3.4.

Stát posiloval pozici ruštiny nejen v ruských školách, ale také ve školách národních (srov. Solchanyk, 1982), protože ještě v polovině 70. let „žáci končící střední školy nezřídka umějí rusky špatně, špatně rusky mluví a čtou“ (Филин, 1977: 9n.). Za příčinu této skutečnosti považovali pedagogové a oficiální kruhy malý počet hodin ruského jazyka. Ruština se proto začala zavádět od prvního ročníku základních škol a později se zaváděla i do školek.

Všeobecně se v SSSR při výuce ruštiny trvalo na tom, aby žáci co nejpřesněji dodržovali normu spisovného jazyka (Kreindler, 1989: 57). Přesto vznikly na základě ruštiny variety obsahující prvky národního jazyka v různých jazykových rovinách – tzv. *naciolekty* (Михневич, 1985: 11). Běloruský naciolekt (stejně jako ostatní naciolekty) byl s ohledem na koncepci tzv. harmonického bilingvizmu považován za nežádoucí:

Jazyková politika vůči naciolektu spočívá v tom, aby se všemi organizovanými, vědeckými, didaktickými a dalšími způsoby a prostředky přispělo k jeho sblížení s ruským spisovným jazykem. V tom v podstatě také tkví úkol zabezpečení plného, harmonického, rovnoprávného, nesmíšeného (autonomního, koordinativního) národně-ruského bilingvizmu. (ibidem: 12; orig. znění viz v části 2.2.2., s. 36, pozn. 20)

Zabraňování transferencím a vzniku smíšených variet ve svém důsledku posilovalo ruštinu na úkor jiných jazyků. Na mluvčí těch jazyků byl totiž vlastně vyvíjen tlak (jistě zvl. ve školách), aby si ji nepřizpůsobovali podle své dosavadní komunikační kompetence, aby tak nevzniklo něco, co by se za ruštinu nepovažovalo. V Bělorusku se sice vytvořila trasjanka, ale tento fakt není v rozporu s uvedeným tvrzením, protože status trasjanky snad nikdo (zatím) nepozdvihuje, trasjanka je jak laiky, tak lingvisty hodnocena nízko a je oběma skupinami i zesměšňována (srov. výše v kap. 2, část 2.2.2.). Zajímavé by tedy byly pokusy o přehodnocení jejího statusu (jeden případ, na který jsem narazil, bude diskutován v části 3.5.).

3.3.2.2. Jazykový management v médiích

Orientace na ruštinu, ruskojazyčnou kulturu a odklánění se od užívání běloruštiny zasáhly i doménu médií. Na konci období sovětské rusizace, v první polovině 80. let, kdy městské obyvatelstvo tvořilo 60 % populace BSSR (Польскі et al., 1996: 13), až 64 % starousedlého městského obyvatelstva prohlásilo, že čte v ruštině (literaturu, noviny, časopisy), jen 9 % z nich v běloruštině a 25 % texty v obou jazycích. Více se v porovnání s nimi orientovali na ruskojazyčný tisk měšťané, kteří byli migranty z jiných republik SSSR, méně naopak migranti z běloruského venkova, nicméně i u nich byla preference ruských textů poměrně vysoká (54 % z nich četlo v ruštině, 14 % v běloruštině, 30 % v obou jazycích) (Касперович, 1985: 117). Čím déle člověk žil ve městě, tím spíše četl ruské texty.

Běloruština byla v produkci tisku zastoupena mnohem méně než ruština, výjimku představovala periodická produkce časopiseckého typu. Grafy 8–11 v příloze 1 ukazují počet a náklad knih a brožur vydaných v Bělorusku, náklad periodického tisku časopiseckého typu a náklad novin. Produkce ruskojazyčného tisku (s výjimkou tisku časopiseckého typu) začala prudce vzrůstat ve druhé polovině 50. let. Objem ruského tisku byl na běloruském trhu ve skutečnosti větší, než znázorňují grafy, protože se ruský tisk ještě dovážel z Ruska, popř. Ukrajiny.

Pravopisnou normou, která se v tištěných médiích užívala, nebyla taraškevice tak jako v době bělorusizace. Na začátku 30. let došlo v souvislosti s politickými změnami i ke změnám pravopisu a gramatiky spisovné běloruštiny. Autoři úprav běloruského pravopisu z 20. let byli perzekvováni jako „nacdemovci“ a jejich úpravy odsouzeny jako „nacdemovské“. V roce 1933 vydala Rada lidových komisařů BSSR rozhodnutí „O změnách a zjednodušení běloruského pravopisu“, na jehož základě byl v roce 1934 vydán svod pravopisných pravidel. Podle autorizátorů pravidel, Rady lidových komisařů, se tato pravopisná úprava a s ní související gramatické změny neoficiálně nazývají *narkomaŭka* (наркомаўка, což je zkratkové slovo z *наро́дны́й ко́місар* – lidový komisař). Mnohé úpravy, i když ne všechny, přibližovaly běloruštinu k ruštině (např. volbou ruštině bližších nebo s ruštinou stejných morfologických variant, pravopisem cizích slov aj.). Emigranti a národovci, kteří přežili čistky, hodnotí tato pravidla negativně jako rusifikační a zůstávají dodnes u taraškevice, ke které řadí nejen pravopisná ale i gramatická specifika textů 20. let. (O běloruské pravopisné otázce srov. Mayo, 1977; Wexler, 1974; Рэформа..., 1994; Сямешка, 1998a; a tam uvedenou literaturu.)

3.3.3. Etnojazyková vitalita

Zásadní dopad na vitalitu běloruštiny v tomto období mají čistky ve společenských institucích a fyzické likvidace tzv. nacdemovců ve 30. letech. Běloruskojazyčná kulturní a politická elita, která na svých postech v institucích podporovala běloruštinu, zvyšovala její

status a snažila se posilovat její sociální bázi (často na úkor ruštiny), byla zlikvidována a vitalita běloruštiny tímto zdecimována.

Zásadní dopad měly i demografické proměnné. Znárodňováním půdy a likvidací „kulaků“ ve 30. letech a poválečnými migracemi do měst se rozrušily husté a izolované sociální sítě, které zachovávaly nářečovou běloruštinu. Migrace venkovského obyvatelstva do neběloruských, ex-židovských, poruštěných a válkou zničených měst byly vlastně postupnou likvidací sociální báze běloruštiny, protože se ztrácely teritoriálně nářeční variety konvergenčí k ruštině a navíc si mluvčí z pragmatických důvodů neosvojovali spisovnou běloruštinu, která by jejich běžně mluvenou varietu mohla ovlivňovat tak jako ruština. Migranti z venkova se orientovali na ruštinu jako na jazyk sociálně, sociohistoricky i kulturně prestižní a jazyk komunikačně užitečný při styku s neruskojazyčnými obyvateli, zvl. starousedlými Rusy a pracovními migranty z jiných částí SSSR. Stát poskytoval ruštině obrovskou institucionální i verbální podporu. Docházelo k výměnám běloruštiny za ruštinu v rozsahu, který se promítl i do celorepublikových statistik uvádějících podíl obyvatel s rodným ruským jazykem. Pozici ruštiny a vztah většiny obyvatel SSSR k ruštině výstižně vyjadřují slova z básně Maxima Tanka, uvedená jako motto k této kapitole (s. 53).

Ruština expandovala snad do všech domén společenského života. A. E. Michněvič (Міхневіч, 1982) uvádí, ve kterých veřejných doménách se na začátku 80. let užívala běloruštinu a ruština v ústních monologických projevech. Ve většině z nich převládala ruština; výhradní užití měla ruština (bez běloruštiny) v doméně mezinárodních styků, v armádě a při popularizačních naučných přednáškách (kromě řeči doprovázející filmové projekce, koncerty apod.), zatímco žádná z veřejných domén nebyla vyhrazena pouze běloruštině (s. 74; srov. i *Типологія...* [1999: 119–234]).

Uvádět doklady o výměnách národních jazyků za ruštinu a přitom mluvit o jejich rozkvětu se zdá být absurdní. Zanikání čehokoliv nemůže být zároveň jeho rozkvětem. Proto také sovětští autoři-odborníci po pasážích věnovaných dobrovolnému rozšiřování ruštiny na úkor národních jazyků nezapomínají argumentovat, že národní jazyky zároveň přesto rozkvétají (srov. např. Касперович, 1985: 117). Kdyby čtenáře nenapadlo, že rozšíření ruštiny na úkor národních jazyků znamená jejich ústup a úhyn, pak by nebylo třeba nic takového dodávat. „Papírově“, ve vyjádřeních představitelů oficiálních kruhů národní jazyky rozkvétaly. Fakticky rozkvétaly jen v tom smyslu, že rostl *absolutní* objem jejich užití v jednotlivých doménách, ale reálně zanikaly, protože se zmenšoval *procentuální* objem jejich užití v jednotlivých doménách v porovnání s ruštinou.

Každý pokus o rovnovážný bilingvizmus nemusí být neúspěšný, ale sovětským elitám se víceméně nezdařil. Nebyl však ani jejich primárním cílem. Nebylo tak důležité zachovat nějaké jazyky, i když se deklarovalo právo na jejich zachování a úspěšný rozvoj. V porovnání se situací v minulosti, v carském Rusku nebo v prvních letech SSSR, se za SSSR mnoho jazyků, včetně běloruštiny, opravdu rozvíjelo. Nicméně primárním cílem komunistických elit bylo udržet SSSR a vytvořit jednotný a ideologicky homogenní

„sovětský lid – novou historickou společnost“. Vyvoleným jazykem coby prostředkem k dosažení tohoto cíle byla ruština a dostalo se jí nepoměrně větší institucionální a de facto i statusové podpory. Příčinou toho, proč nebyly národní jazyky otevřeně opuštěny a deklaroval se jejich rozkvět, byla zřejmě snaha zachovat tradici principu rovnosti národů a jejich jazyků, aby u mluvčích národních jazyků nedošlo k pocitu nátlaku, což by – jak implikovali komunisté – neumožňovalo udržet Sovětský svaz pospolu. Jak uvidíme v následující části, uspokojit, popř. eliminovat některé nekonformní Bělorusy se nepodařilo a v době Gorbačovových reforem dostali prostor pro realizaci svých přání a očekávání týkajících se jejich jazyka.

3.4. OBDOBÍ DRUHÉ BĚLORUSIZACE PO VYHLÁŠENÍ GLASNOSTI (1985–1994)

Období druhé bělorusizace začíná po nástupu Michaila S. Gorbačova do funkce generálního tajemníka KSSS a končí zvolením Aljaksandra Lukašenka za běloruského prezidenta. Toto období a období následné rusizace za Lukašenkova režimu je čerstvou zkušeností, o které není zatím dostatek sekundární literatury vhodné z hlediska jazykového managementu, a primární zdroje poskytují velká kvanta heterogenních informací, ve kterých je těžké najít orientaci. V této a v následující části si proto vyberu jen některé události související s jazykovým managementem a vitalitou běloruštiny a ruštiny v Bělorusku.

K signifikantním demografickým změnám (s ohledem na poměr a distribuci mluvčích běloruštiny a ruštiny) v tomto období nedošlo. Graf 6 v části 3.3.1. výše uvádí poměr běloruských a ruských rodilých mluvčích v letech 1979, 1989 a 1999 a tabulka 5 informace o tzv. druhém jazyce, který mluvčí plynne užívá, pro rok 1999 v komparaci se 70. léty.

V rámci celkových snah o politické, hospodářské a sociální reformy, o tzv. přestavbu (perestrojku), vyhlásila KSSS „glasnost“, tj. zrušení informačního monopolu státu. Učinila tak vedle jiných důvodů i v souvislosti s havárií reaktoru černobylské atomové elektrárny v roce 1986 (srov. Gorbačov, 1987: 213nn.), který zasáhl i území Běloruska a způsobil migrace obyvatelstva z jihovýchodních běloruských regionů. Díky programu glasnosti dostaly prostor veřejně se vyjádřit i přívrženci běloruského jazyka a běloruské národní kultury vůbec. Na veřejnost byla vynášena některá témata dějin Běloruska. Např. archeologové zveřejnili informaci o rozsáhlých masových hrobech v Kurapatech nedaleko Minsku, do kterých byla ukládána těla perzekvovaných a popravených osob za stalinských represí; šlo o drtivou většinu běloruské národovecké inteligence z 20.–30. let. Tímto se oživovalo národnostní cítění části populace, Kurapaty se staly mučednickou součástí běloruských národních dějin. V druhé polovině 80. let příslušníci mladší generace intelektuálů – vesměs děti běloruských venkovanů, kteří se přestěhovali do měst – nebyli spokojeni s politickou orientací Běloruska na Moskvu. V roce 1985 se mladší generace spisovatelů postavila proti Svazu spisovatelů, jehož prostřednictvím komunistická strana

kontrolovala textová média a vydavatelství. Příslušníci této generace přicházeli s novými představami o společnosti a s programem, který nabýval formu programu národního hnutí („obrození“, „нацыянальна-культурнага адраджэння“). Už v roce 1986 zaslalo několik intelektuálů z řad spisovatelů, umělců a vědců dopis Gorbačovovi s žádostí o zlepšení situace běloruského jazyka. Žádost nebyla vyslyšena a v reakci na neuspokojivé výsledky sjezdu KSSS roce 1987 byl Gorbačovovi zaslán další dopis. V rámci perestrojky začal stát podnikat kroky, které měly podpořit běloruštinu, resp. realizovat pozitivně hodnocené principy komunistické strany a zvl. Lenina. Ministerstvo lidové osvěty BSSR přijalo v roce 1988 opatření, která měla zabezpečovat „uskutečnění principu bělorusko-ruské dvojjazyčnosti od dětských předškolních zařízení po vyšší školní zařízení [...]. Usilovat o to, aby každý obyvatel republiky dobře uměl běloruský a ruský jazyk, ovládal jej“ (Асцоўныя..., 1988), což znamenalo např. zavedení běloruštiny jako povinného předmětu v ruských školách od druhé třídy atd. Šlo de facto o opatření ve prospěch běloruštiny, ruštinu posilovat nebylo třeba, protože její pozice ve vzdělávání byla mnohem silnější. Opatření státu neměla vždy pozitivní ohlas, v novinách *Litaratura i mastactoa* (*Literatura a umění*) upozorňoval např. jeden čtenář (Arkadz Žukouský) na to, že zavádět výuku běloruštiny samo o sobě nestačí, protože neexistují ani dobré učebnice běloruštiny, literatura ani učitelé (*Літаратура і мастацтва*, 28. 10. 1988: 12). Jedna učitelka běloruštiny z Mahiljouska (Volha Malinič) taktéž v reakci na opatření Ministerstva lidové osvěty napsala, že zaručit pouhou možnost učit děti v rodném jazyku je málo, a poukázala na ekonomický aspekt problému běloruštiny ve školách: „Kdo půjde do obchodu kupovat NEPOTŘEBNOU řeč?“ (ibidem) atd. Přestože byla vyhlášena perestrojka, od které si celá společnost mnoho slibovala, básník Pimjen Pančanka ve své básni „Rozloučení“ („Развітанне“, *Літаратура і мастацтва*, 26. 2. 1988: 4) vyjádřil nad osudem běloruského jazyka a kultury hluboký pesimismus:

Mocní byrokrati dávají nám tiché rady: „Mluvíš rusky – jsi internacionalista, mluvíš bělorusky – jsi nacionalista. Uč děti francouzštinu, angličtinu, esperanto, ale ne běloruštinu“ – straší piráti. A odnaučili děti a rodiče a odňali jim rodná národní slova.	[...] Oni se smějí zlatým myšlenkám: „[...] Opozdili jsme se určitě o stovky let, a možná o celé tisíciletí, zapomněli jsme na svobodu na svá starobylá města. Ujel nám vlak. Zanikla rodná řeč v národě.“ [...]	Ale mé oči už nepláčou – jsou suché, jsou suché: Neslyším nic z bývalého ani hromu, ani zvonu, jen pohádky a písně... [...] Toto už není svítání, to pro nás nastalo smrákání, toto je s mou řečí, toto je s mou písní rozloučení. ¹³⁶
--	--	--

¹³⁶ „Магутныя бюракраты / Даюць нам цішком парады: / «Гаворыш па-руску – / Інтэрнацыяналіст. / Гаворыш па-беларуску – / Нацыяналіст. / Вучы дзяцей французскай, / Англійскай, эсперанта, /

Národovci, kteří věřili v oživení běloruské kultury a jazyka, začali za tím účelem vytvářet organizace. Tak např. v roce 1989 byla založena Běloruská lidová fronta, která se načas stala jednou z vedoucích politických stran a hnutí. Téhož roku byla z iniciativy spisovatelů, vědců aj. založena poměrně velká a významná nestátní organizace Společnost běloruského jazyka (TBM, Таварыства беларускае мовы), která působí dodnes (srov. <http://tbm.iatp.by/>). Soustřeďuje se v ní běloruská národovecká elita. Součástí její činnosti je vedle publikování a organizování různých kulturních a odborných akcí i tzv. jazykový monitoring (shromažďování mediálních textů tematizujících běloruský jazyk) od roku 1995 (je dostupný na Internetu), dále vydávání běloruskojazyčného týdeníku *Naše slovo* a další činnost.

Národovci se snažili o zvýšení statusu běloruštiny a rozhodli se usilovat o to i v doméně práva a státních orgánů. Jejich aktivita nakláněla politickou vůli vlády BSSR pro akci na podporu běloruštiny a v roce 1990 Nejvyšší sovět přijal „Zákon BSSR o jazycích v BSSR“. Zákon byl inspirován podobnými zákony v zahraničí (na Ukrajině aj.). Stanovoval běloruštinu jako tzv. státní jazyk. Národovci a poslanci, kteří pro tento zákon hlasovali, tedy nepovažovali za podporu běloruštiny rozvoj rusko-běloruského bilingvizmu, který – jak jsme viděli výše v části 3.3. – přecházel v monolingvizmus nebo dal vznik „nacielektům“ a trasjance.

Zákon reguloval užívání běloruštiny aj. jazyků jen v některých veřejných doménách, jmenovitě v doméně státních a stranických orgánů a společenských organizací (odd. II), v doméně vzdělávání a kultury (odd. III), oficiálních masmédií, informací a spojů (odd. IV), v názvech a vlastních jménech (odd. V) a zavazoval stát k podpoře národně-kulturních zájmů Bělorusů v zahraničí (odd. VI); pro realizaci jednotlivých článků zákona byly stanoveny lhůty od tří do deseti let (srov. Закон..., 1994). Zákon neurčoval všem ostatním jazykům stejné postavení, kromě běloruštiny i ruština figurovala jako zvláštní kategorie, byla např. určena jako jazyk styku republikových a místních orgánů se svazovými orgány a orgány svazových republik, v některých doménách mohla být za určitých podmínek užívána vedle běloruštiny.

Implementace Zákona a s ním souvisejících přepisů v doméně státních orgánů nebyla úspěšná. Státní činitelé a úředníci přijímali Zákon neochotně, mnozí z nich užívali a preferovali ruštinu, ve které byli vzděláni za SSSR. Aljeh Trusau (Трысаў, 1993) si v roce 1993 povšiml, že Zákon se nerealizuje, jak očekával, a vysvětlil si to tím, že pro Zákon hlasovali a mají ho provádět „staří aparátčící“, uvedl, že „starý Nejvyšší sovět, když

Але не беларускай» – / Палохаюць піраты. / І адвучылі / Дзяцей і бацькоў, / І адлучылі / Ад родных народных слоў. / [...] Яны смяюцца / Над думкамі залатымі: / «[...] Мы спазніліся / На сотні, напэўна, гадоў, / А можа, / На цэлае тысячагоддзе, / Мы забылі пра вольнасць / Старажытных сваіх гарадоў. / Наш цягнік адышоў. / Знікла родная мова / У народзе.» [...] А вочы мае ўжо не плачуць – / Сухія, сухія: / Не чуцно мне / З былога / Ні грому / Ні звону. / Адны толькі казкі / Ды песні... / [...] Гэта ўжо не світанне, / Гэта наша настала змярканне, / Гэта з мовай маёй, / Гэта з песняй маёй / Развітанне.“

hlasoval pro tento zákon, si nemyslel, že ho někdy bude třeba provést“ (s. 107). Na straně národovců vládla nespokojenost se zněním Zákona a jeho realizací, výboru TBM byla Ministerstvem školství poskytnuta možnost spolupracovat na vylepšení Zákona. Začali se ovšem kriticky ozývat, vedle proruský a prosovětsky orientovaných odpůrců podpory běloruského jazyka a kultury, i někteří rodiče, hodnotící běloruštinu jako neperspektivní pro své děti. Zákon ji totiž stanovoval jako jazyk předškolní výchovy a školní výuky a umožňoval existenci jinojazyčných škol či tříd jen „v místech kompaktního osídlení občanů jiných [tj. neběloruských] národností“ (ЗакоH..., 1994: čl. 23–25). Prakticky tak byla zrušena zásada platící v Sovětském svazu od 60. let, že jazyk výuky volí pro své děti rodiče. Mimo jiné s odkazem na toto „právo“ se také proti Zákonu stavěli různí přispěvatelé v periodickém tisku. Stoupenci Běloruské lidové fronty a TBM argumentovali v opačném směru. Otázka státního jazyka dostala širokou publicitu a stala se v chápání „lidu“ součástí probíhající ekonomické transformace a indexem národovecké skupiny. Nespokojenosti mezi veřejností kolem otázky státního jazyka využil Aljaksandr Lukašenka, který svými akcemi vyhovoval části obyvatelstva nespokojené také se životní úrovní a politikou Běloruské lidové fronty. Několik skupin těchto nespokojenců se snažilo o vyhlášení referenda o jazyce, ale jejich pokusy končily na konstatacích Vrchního soudu, že zákon o referendu hlasování o takových otázkách neumožňuje. Prosadil ho contra legem až Lukašenka v roce 1995 (srov. dále část 3.5.).

Zákon měl řadu koncepčních a formulačních nedostatků, např. v Hrodně si po uvedení zákona v platnost stěžovali u soudu rodiče kvůli tomu, že škola, do které chodily jejich děti, byla transformována z ruské na běloruskou, ale jejich stížnost byla zamítnuta s tím, že podle občanského průkazu jsou rodiče Bělorusové (Мечковская, 1994: 320, pozn. 18). Do ústavy z roku 1994 se pak princip volby vyučovacího jazyka rodiči vrátil. (Podrobněji o osudu Zákona a o jazykovém managementu, který s ním souvisel, viz Запрудскі, 2002.)

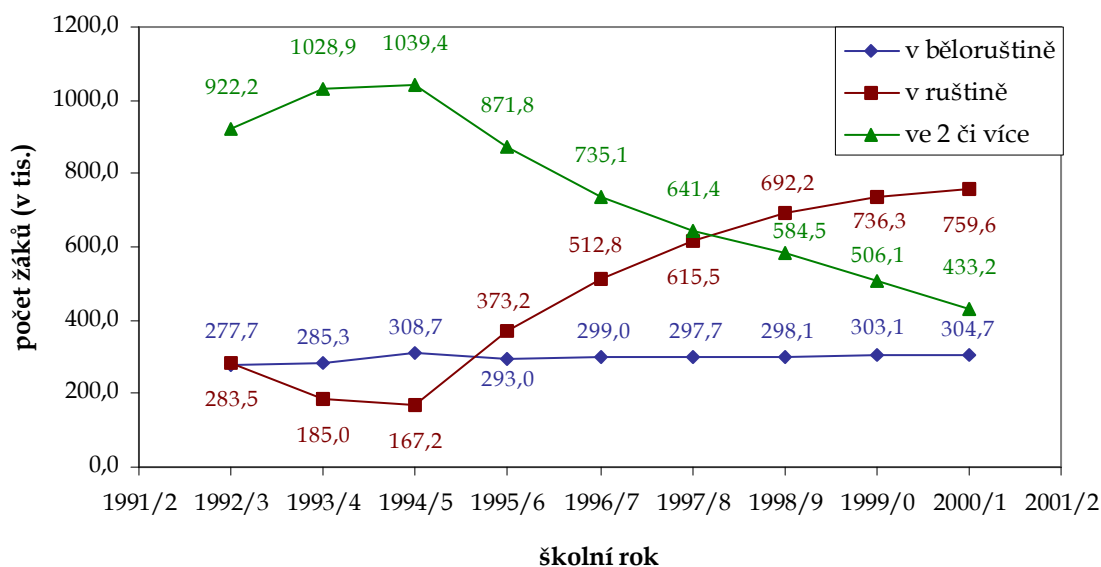
Nicméně počet žáků, kterým se dostávalo výuky v běloruštině, začal v první polovině 90. let mírně růst, rovněž počet žáků ve školách se dvěma nebo více vyučovacími jazyky. Zároveň klesal počet žáků ruskojazyčných škol. Graf 7 (níže) uvádí vývoj počtu žáků chodících do škol s vyučovacím jazykem běloruským, ruským a se dvěma nebo více jazyky. (Jde o denní všeobecně vzdělávací školy Ministerstva školství Běloruské republiky, o základní, střední a vysoké školy.)

Bělorusizace dosáhla relativního úspěchu nejen ve vzdělávání, ale i v médiích. Z grafů 12–15 v příloze 1 vyplývá, že v první polovině 90. let rostl počet a náklad knih a brožur a náklad novin v běloruštině. Nicméně *podíl* nákladu běloruských novin a časopisů na celkové produkci periodického tisku v Bělorusku klesal, rovněž klesal *podíl* běloruských knih a brožur a *podíl* jejich nákladu na celkové produkci.

Jazykový management v médiích se dotkl i korpusu běloruštiny. Mnozí národovci, ve snaze odpoutat se psychologicky od dědictví Sovětského svazu, odmítli pravopisnou normu narkomauka, kterou hodnotili a dodnes hodnotí jako sovětizovanou (srov. část 3.3.2.2. výše), a píšící taraškevici se specifiky spisovného jazyka 20. let. Otázka pravopisu se

dostala i na vědeckou rovinu, ale na konferenci profesionálních uživatelů a výzkumníků jazyka v roce 1992 se rozhodné řešení otázky odložilo do doby, kdy bude vypracován projekt úpravy pravopisu, a prozatímne byla prohlášena za závazná pravidla z roku 1959.

Graf 7: Počet žáků ve školách podle vyučovacího jazyka (1992/93–2000/01)

Zdroje: Народное... (1994: tab. 22.10); Народное... (1996: tab. 5.2.10.); Статистический... (1997: tab. 5.3.9.); Статистический... (1999: tab. 5.3.10.); Статистический... (2001: tab. 5.3.10.).

V audio-vizuálních masmédiích se běloruština rovněž nešířila jednoznačně úspěšně. L. Vygonná (Выгонная, 1996) uvádí, že v Běloruském rádiu při rozhovorech s posluchači moderátor pokládá sice první otázky v běloruštině, ale posluchači často odpovídají v různých bělorusizovaných varietách ruštiny, a pak i moderátor konverguje akomodací k posluchači (s. 11). Vykládá si to tak, že se „vytvořila svého druhu psycholingvistická orientace na užívání ruštiny v masmédiích kvůli její prestiži, indikaci větší úrovně vzdělání“¹³⁷ (ibidem). Podobně Nina Mečkovská (Мечковская, rkp.) zmiňuje, že se běloruština v televizním a rozhlasovém vysílání často užívá jen „rámcově“ – při uvedení nového tématu, relace apod. (což je běžná funkce střídání kódů i v jiných společnostech, srov. *Code-switching...*, 1998). Ruskojazyčné filmy se projektují bez dabování nebo uvádění titulků. Opačnou strategii můžeme najít ve slovenských médiích, která musejí ze zákona odvysílat stanovenou minimální dobu ve slovenštině, a tak jejich manažeři nechávají opatřit i některé filmy s českým zněním slovenskými titulky.

V době druhé bělorusizace, která se zvl. verbálně rozproudila na začátku 90. let po vzniku samostatné Běloruské republiky (1990), vitalita běloruštiny stoupla, přestože

¹³⁷ „Сфарміравалася свайго роду псіхалінгвістычная ўстаноўка, што ў сродках масавай інфармацыі больш прэстыжна карыстацца рускай мовай, якая нібыта сведчыць аб большай адукаванасці.“

vysoký sociální status ruštiny dále přetrvával. Stát signalizoval institucionální podporu běloruštině, ale jeho signál byl nejistý a neurčitý. Zavedení běloruštiny jako státního jazyka jakož i agitace národovců byly pokusem o zvýšení statusových proměnných, což se podařilo jen částečně. V událostech kolem Zákona o jazycích se projevilo, že posílení statusu běloruštiny je neefektivní a konfliktotvorné, když se provádí právní cestou na úkor ruštiny.

V době sociálních a ekonomických změn obyvatelé ztotožnili aktivity ve prospěch běloruštiny s vývojem své životní situace, která se zhoršila. Obyvatelé potřebovali obraz „hospodáře“, a tak od národoveckých aktivistů, kteří akcentovali jiný, kulturní aspekt života, psychicky divergovali. Ljeanid Lyč (Лыч, 2001) uvádí, že do začátku 90. let si lidé ještě vážili národovců, mluvících bělorusky (ačkoli nízké hodnocení běloruštiny vesměs přetrvávalo a vedlo neprofesionální mluvčí běloruštiny k volbě ruštiny ve veřejných doménách). Kdo mluvil v 80. letech na veřejnosti bělorusky, byl identifikován jako podporovatel přestavby, perestrojky (Goujon, 2002 [1999]), která byla všeobecně považována za obrát k lepšímu. Blíže k polovině 90. let se ovšem od národovců ostatní obyvatelstvo začalo odklánět. V reakci na pasivitu většiny radikální část národovců začala vést místo rozhovorů a diskuzí ostrou polemiku (Мечковская, 1994: 310). Program národního hnutí se ukázal zezáčátku jako efektivní impuls ke změnám vedoucím k osamostatnění Běloruska, ale brzy se vyčerpал jako neuspokojivý, nebo přesněji řečeno – nepřitažlivý.

3.5. OBDOBÍ RUSIZACE ZA LUKAŠENKOVA REŽIMU (1995–2003)

Pro běloruskou opozici znamená „nacionalizace“ (tj. potažmo derusizace) zároveň demokratizaci, orientaci na pozitivně hodnocený Západ. Etnicita, národní hnutí, a tedy i rozvoj jazyka, tu fungují, resp. mají fungovat, jako dostatečně silný prostředek k dosažení demokratického stavu a prosperity běloruské společnosti. V přechodném období v první polovině 90. let se demokratický způsob vlády, k jakému se hlásili národovečtí politici, diskreditoval v očích ostatních občanů, takže došlo k referendům (v roce 1995 a 1996), která posílila Lukašenkovu moc, a ke změně režimu (Барыцькі, 1999: 205). Lukašenka získal svou populistickou politikou vysoké postavení, které si pečlivě jistí různými silovými, masmediálními aj. prostředky.

Současnou pronárodní aktivitu v Bělorusku vyvíjejí mladí intelektuálové zejména v rusky mluvícím Minsku a naopak bělorusky mluvící vesnické obyvatelstvo cítí nostalgie za Sovětským svazem a podporuje unii s Ruskem. Lukašenkova opozice mluví spisovně bělorusky nebo rusky, ovšem spisovně bělorusky mluví na veřejnosti jen opozice, a tak se užívání spisovné běloruštiny politizovalo (jak jsem zmínil už v kap. 2, v části 2.3.5.). Národovci pořádají veřejné protesty, jsou v (závislých) médiích prezentováni jako rozvraceči státu, buřiči a jejich indexem je spisovná běloruština.

Lukašenkova mediální vystoupení, silová opatření (zatýkání příslušníků opozice a jiných moc ohrožujících osob), pozastavování činnosti některých médií kritizujících vládu z důvodů, jako je „urážka prezidenta“ apod., snaha o kontrolu vzdělávacího systému atd. jsou častými tématy v nezávislých médiích (srov. např. zprávy IREXu¹³⁸ nebo Běloruského centra¹³⁹; *Власть...*, 1998; Petroukovič, 2000; aj.), nebudu se proto jimi zde zabývat. Je nicméně třeba zmínit, že ne všechna opatření, která Lukašenka provádí (mnohá i v rozporu s mezinárodními konvencemi, úmluvami a běloruskými zákony) postihují užívání běloruštiny. Lukašenkův management moci není přímým jazykovým managementem, ale spisovná běloruština je spjata s jeho mocenskými soupeři, takže je Lukašenkovými kroky zasahována. Týká se to i referenda v roce 1995, do kterého Lukašenka i za cenu překročení zákona o referendu prosadil otázku, zda občané souhlasí s udělením ruštině rovného statusu jako má běloruština. Potažmo byla součástí managementu moci i úprava Zákona o jazycích v roce 1998, provedená na základě 88%ního souhlasu účastníků referenda z roku 1995 s dotazem na rovný status ruštiny a běloruštiny. Lukašenka se snaží omezovat činnost všem svým kritikům a protivníkům. Mezi nimi je nejen opozice, která je z velké části běloruskojazyčná, ale i ruskojazyčné osoby, např. v roce 1997 byla odebrána akreditace korespondentovi ruské televize ORT za reportáž, ve které „urazil Prezidenta a národ Běloruska“ (viz *Власть...*, 1998: 485nn.).

Výsledky referenda z roku 1995 nebyly – jak jsem zmínil – transformovány do právních norem hned po jeho skončení, ale až v roce 1998. Avšak orientace většiny běloruské společnosti na ruštinu, resp. ruskojazyčnou kulturu se projevila i bez právních opatření (Запрудскі, 2002) – zveřejněné výsledky stačily k posílení jazykového managementu mluvčích vedoucího k výměně běloruštiny za ruštinu. V ruském jazyce existuje více knih, je to jazyk vyššího vzdělání, což motivuje rodiče volit pro své děti ruské školy. Graf 7 v části 3.4. (výše) sice neukazuje pokles počtu žáků učících se v běloruských školách, ale ukazuje dramatický pokles počtu žáků ve školách se dvěma či více vyučovacími jazyky a rapidní vzrůst počtu žáků v ruskojazyčných školách – ve školách se dvěma jazyky, s běloruštinou a ruštinou, tedy docházelo o rušení běloruských tříd. Produkce běloruského tisku zaznamenala také pokles (viz grafy 12–15 v příloze 1), navíc se do Běloruska ruskojazyčný tisk ještě dováží z Ruska a Ukrajiny (Мечковская, rkp.). Přesto však běloruština v doméně médií má jisté, byť skromnější místo. Relativně silnou pozici má v časopisecké produkci. Podle Mečkovské (Мечковская, rkp.) vydavatelé běloruského tisku zaujímají „strategii“ (ať už vědomě, či nikoliv) podávat informace s dlouhodobější aktuálností, k čemuž slouží narozdíl od novin časopisy. Spisovná běloruština je svými mluvčími užívána v doméně kultury a vzdělávání ve větším a širším rozsahu než v běžné každodenní sociální interakci (Мечковская, rkp.). Nabývá národně symbolické funkce na úkor komunikační. Mečkovská (rkp.) uzavírá, že „současná situace

¹³⁸ Viz <<http://www.irex.org/msi/>>, <<http://www.irex.by/>>.

¹³⁹ Viz <<http://www.belcentrum.org/cz/index.html>>.

poskytuje podmínky k funkční diferencovanosti koexistujících jazyků.“¹⁴⁰ Dodává, že je to zároveň tendence k vytvoření diglosní situace, diglosního vztahu mezi běloruštinou a ruštinou, ale s tím není možné souhlasit (pokud koncept diglosie nedefinujeme jinak) – i kdyby užívání běloruštiny bylo diskrétně (tj. nevágně) funkčně vymezeno, jak předpovídá Mečkovská (rkp.), běloruštinu užívají jen některé sociální skupiny (národovečtí intelektuálové a venkované), kterých je ona indexem; navíc běloruština má svou spisovnou varietu a literární tradici, mnoho členů společnosti nemá běloruské L-variety (nářečí) jako mateřský jazyk, naopak ruština (která by měla být H-varietou) má své rodilé mluvčí, je užívána v běžné osobní komunikaci a není vyměňována za běloruštinu ale naopak běloruština je vyměňována za ni – v těchto skutečnostech se vztah běloruštiny a ruštiny v Bělorusku odlišuje od diglosního vztahu svou jazykových variet. Běloruština a ruština nejsou navzájem v diglosním vztahu, jak navrhuje Mečkovská (rkp.). Spíše je možné najít prvky diglosie v jazykové situaci v Bělorusku v jemněji vnímané diferenciaci variet než v hrubém rozlišení „běloruština versus ruština“, a to uvnitř obou jazyků. Potenciálními H-varietami by byly spisovná běloruština a spisovná ruština, běloruskými L-varietami běloruská nářečí a ruskými L-varietami trasjanka, popř. u ne-Bělorusů ruská (městská) běžně mluvená řeč (*народное*). V tomto smyslu by jazyková situace v Bělorusku mohla být považována za diglosní, pokud ovšem nikdo v Bělorusku nemluví H-varietami v neformální osobní komunikaci. Pro běloruštinu jako celek by to mohlo mít negativní následky, mohlo by dojít k tomu, na co upozorňuje Harold Schiffman (1993), který si však toho jevu všiml u menších společenství, než je společnost Běloruska – totiž že když běloruští národovci zaměří svou pozornost a svůj jazykový management na vztah spisovné běloruštiny k ruštině, když se budou snažit zachovat jen spisovnou běloruštinu, může jim uniknout jazyková výměna běloruských L-variet (nářečí) za ruské L-variety (trasjanku, popř. běžně mluvenou ruštinu). Připomeňme, že běloruští mluvčí po příchodu do města opravdu přecházejí od nářečí k trasjance, kterou považují narozdíl od jazykovědců za ruštinu (a nářečí se navíc „chaoticky lexikálně rusifikují“ [Мечковская, 2002: 127]). Oslabená nebo zaniklá kompetence v běloruských L-varietách pak nemůže podpořit osvojení si běloruské H-variety. Její špatné osvojování potom přivodí přechod k ruštině. To je ovšem zjištění z pozorování diglosních jazykových situací, jakou běloruská jazyková situace spíše není, než je (srov. Hudson, 2002; Schiffman, 1997).

Stejně jako v průběhu 19. a 20. století dochází i v současnosti k tomu, že běloruští mluvčí užívají různé jazyky nejen v různých situacích, ale je také často střídají v rámci jedné interakční události. Vyhonná (Выгонная, 1996), jak bylo uvedeno v předchozí části 3.4, uvádí zobecněný příklad nefunkčního míšení i funkčního přepínání jazyků v masmédiích s nezvládnutým řečovým managementem. Detailnější popis zvládnutého funkčního střídání ruštiny, trasjanky a běloruštiny (ve varietách narkomauka, taraškjevica

¹⁴⁰ „Указанная ситуация создает условия для функционального распределения сосуществующих языков, [...]“

a nářečí) v masmédiích podává Mečkovská (Мечковская, 2002, rkp.). Podle jejího pozorování jde o následující „základní pragmatické a metajazykové motivy střídání“ běloruských a ruských variet; de facto jde jen o funkce užití lexikální nebo větné diskurzové vsuvky (srov. Auer, 1998b). Běloruské diskurzové vsuvky v ruském textu fungují zvl. jako:

- znak vysoké expresivně-stylistické příznakovosti
- znak národně obrozenecké příznakovosti
- znak národní sebeidentifikace nebo znak blízkosti k Bělorusku nebo Bělorusům
- etnografický znak
- znak oficiálnosti
- výsměch nad etnografickou běloruskostí
- jízlivost vůči národovecké opozici
- expresivně-estetická hra bez negativní konotace

Trasjanka v běloruském nebo ruském textu funguje zvl. jako výsměch nad mluvčím trasjanky nebo ruskojazyčným obyvatelem Běloruska, taraškjevice v běloruském textu jako výsměch nad jejími přívrženci. Ruština v běloruském textu funguje zvl. jako:

- znak nepřijímání sovětské a ruské skutečnosti
- expresivní klišé (reminiscence, aluze, hra slov)
- expresivní klišé se silnou kladnou konotací, tj. vznešený citát, znak „všeho vysokého a krásného“
- prostředek tlumočení (překladu) běloruského slova. (Мечковская, rkp.)

Výraz z trasjanky, jak bylo uvedeno, se v médiích užívá s cílem vysmát se mluvčímu hovořícímu trasjankou nebo ruskojazyčnému mluvčímu. V kap. 2, části 2.2.2. bylo uvedeno, že trasjanka se hodnotí mezi národovci, ale i všeobecně, velmi nízko. Maryna Kunouská (Куноўская, 2002) ve svém publicisticky laděném článku nazvaném „Budu chodit na kurz trasjanky“ kriticky hodnotí vztah národovců k trasjance. Upozorňuje, že prosazováním spisovné běloruštiny (v její předsovětské variantě – taraškjevici) a odmítáním trasjanky se běloruští intelektuálové psychologicky vzdálili ostatním lidem a přišli o jejich podporu v politické i kulturní sféře. Problém národního hnutí v Bělorusku je podle Kunouské problémem „rodíčů a dětí“ a tento problém nabyl „filologické formy“. Mladší (národovecká) generace užívá taraškjevici, trasjanku zavrhuje a nekomunikuje se starší generací: „Neznáš, a jak se zdá, ani nechceš znát místní řeč. Chceš, aby se všichni učili tvou [tj. taraškjevici]. Ale prostý člověk nemá čas na takovou zábavu“ (ibidem). Autorka navrhuje, že je třeba nejdříve najít společný jazyk a tím je trasjanka, která je také jazykem ekonomiky. Navrhuje nejdříve pomoci obyčejným lidem v jejich ekonomické situaci, zvýšit jejich životní úroveň, a pak se možná začnou i oni učit jazyk národovců,

nikoli proto, že by ho považovali za lepší, ale proto, že si jich budou vážit. Nicméně trasjanka je národovci všeobecně odmítána, a zřejmě to tak i zůstane. Hjenadz Cychun (Цыхун, 2000) upozorňuje na to, že uplatňování tradičního standardizačního principu „brát ohled na živý jazyk“, tj. vlastně na trasjanku, by vedlo k porušení spisovné běloruštiny. Podobně James Dingley (rkp.) se domnívá, že „jakákoliv normalizace ‚trasjanky‘ by zjevně účinkovala v neprospěch ruštiny a rovněž podkopala pozici spisovné běloruštiny.“¹⁴¹

Ambice národovců rozšířit užívání taraškevice místo rusizovanější narkomauky zůstala neuspokojena, taraškevice se nerozšířila. Jistou míru vstřícnosti vůči narkomaucе vyjádřil Janka Zaprudnik. Při veřejné diskuzi, konané v červenci 2003, o narkomaucе, taraškevici a fungování běloruštiny uvedl, že „dnes je lepší mít člověka, který píše ‚narkomaukou‘, než rusifikovaného“¹⁴² (cit. podle Шанскі, 2003). V podobném duchu odpověděl známý běloruský spisovatel Vasil Bykau v anketě časopisu *Arche* (26 [3], 2003)¹⁴³ na otázku „Udělalí obrozenci konce 80. let dobře, když se rozhodli pro taraškevici?“:

Prudký, jednorázový obrat k ‚taraškevici‘ není oprávněný a je destruktivní. Více poničil, než vytvořil. Ted’ je tu taková situace, kdy se většina Bělorusů všech věkových skupin jednoduše stala ngramotnou, protože neví, jak psát a jak mluvit. Úřady se vzdát ‚narkomauky‘ nechtějí a Bělorusové všude ‚taraškevici‘ přijmout nemohou. Národ se bude stále více obracet k ruštině, ve které vládne mnoholetý jazykový ‚pořádek‘, po kterém národ tolik touží.¹⁴⁴

Dohady kolem dvou pravopisných norem neposilují pozici běloruštiny, která je všeobecně hodnocena nízko sama o sobě. Natallja Staržynská (Старжынская, 2001) uvádí negativní hodnocení běloruštiny dokonce u několika předškolních ruskojazyčných dětí. V rámci výzkumu rusko-běloruského bilingvizmu u dětí v ruskojazyčné školce výzkumnice přečetla jednotlivým dětem báseň v ruštině a za několik dní v běloruštině. Po přečtení básně výzkumnice položila dítěti pokaždé stejnou otázku (v běloruštině): „Jakým jazykem jsem četla báseň? Proč si to myslíš?“¹⁴⁵ Obdržela různé odpovědi, z nichž Staržynská neuvádí žádné s pozitivním hodnocením běloruštiny, ale naopak čtyři s poměrně negativním (odpovědi mohly být nějakým způsobem ovlivněny i situačními

¹⁴¹ „Obviously any normalisation of ‘trasianka’ would work to the detriment of Russian as well totally undermine the position of literary Belarusian.“

¹⁴² „Сёння лепей мець чалавека, які піша «наркамаўкай», чым русіфікаванага.“

¹⁴³ Viz <<http://arche.home.by/2003-3/apyt303.html>>.

¹⁴⁴ „Раптоўны, за адзін раз, зварот да “тарашкевіцы” не апраўданы і дэструктыўны. Ён болей пабурьў, чым стварьў. Цяпер мы маем становішча, калі бальшыня беларусаў усіх узростаў проста аказаліся непісьменнымі, бо ня ведаюць, як пісаць і як мовіць. Улады адступацца ад “наркамаўкі” ня хочуць, а беларусы паўсюдна прыняць “тарашкевіцу” ня могуць. Народ і будзе ўсё больш зьвяртацца да расейскай мовы, дзе існуе шматгадовы моўны “парадак”, па якім гэтак сумуе народ.“

¹⁴⁵ „На якой мове я чытала верш? Чаму ты так думаеш?“

faktory; Staržynská bohužel víc informací o rozhovorech neposkytuje). Tyto odpovědi podle názoru Staržynské odrážejí postoje k běloruštině, které jsou ve společnosti rozšířené:

- 1: „Jedna báseň v běloruštině, protože mluvíte jako na vesnici – to je bělorusky – a ta druhá městscky, to je rusky.“ [odpověď dítěte byla v ruštině, jeden transfer z běloruštiny]
- 2: „Bělorusky, protože... hlasitě a hrubě, tak se mi to nelíbí.“ [odpověď začala bělorusky, pak v ruštině]
- 3: „Bělorusky. Křivíte jazyk a máte jiný hlas.“ [v ruštině]
- 4: „Bělorusky, protože to není pěkné.“ [v běloruštině, poslední slovo rusky]¹⁴⁶ (s. 208n.)

V první odpovědi dítě atribuovalo oba jazyky prostředí, kde se užívají – bělorusky na vesnici, rusky ve městě. Druhá a čtvrtá odpověď vyjadřují negativní hodnocení běloruštiny jako nepěkného jazyka; třetí dětský respondent hodnotil běloruštinu patrně jen jako jazyk nepřirozený.

Národovecká agitace ve prospěch běloruštiny ohlas u většiny obyvatel nenašla. Nespokojené reakce na Zákon o jazycích (viz část 3.4. výše) signalizovaly, že je neproduktivní prosazovat běloruštinu tím, že bude postavena proti ruštině (srov. Мячкоўская, 2001: 175). Podle Niny Mjačkouské (ibidem) národovci v poslední době na veřejnosti už neakcentují běloruský jazyk tolik jako dříve a zdůrazňují především hodnoty jako státní suverenita, demokracie a ekonomická prosperita. Pokud by s nimi u veřejnosti uspěli, zlepšil by se snad i status a pozice běloruštiny (s. 180).

Co se týká etnojazykové vitality běloruštiny, je zatím poměrně nízká. Sjarhjej Zaprudski, Bahdan Ažňuk a Hjenadz Laužal (Запрудскі et al., 2001) provedli v roce 2000 dotazníkový výzkum etnojazykové vitality běloruštiny (a ukrajinštiny), jak ji vnímají studenti biologie a fyziky na Běloruské státní univerzitě (a na Kyjevské národní univerzitě). Běloruští respondenti (44 Bělorusů) hodnotili jako nízkou: prestiž běloruštiny, její pozici ve státních orgánech, vzdělávání, náboženství a tištěných médiích (v televizi a rozhlasu nebyla pozice běloruštiny vnímána jako nízká). Počet běloruských mluvčích považovali respondenti za malý. Jako vysokou hodnotili prestiž a současný stav ruštiny, ale i aktivitu běloruského národního společenství a podíl Bělorusů na celkovém počtu obyvatel Běloruska. Šlo o malý počet respondentů, ale zdá se, že jejich odpovědi do velké míry korespondují s celkovým psychickým klimatem v současné běloruské společnosti.

¹⁴⁶ 1: „Один верш на беларускай, потыму што гаворыце, як в деревне – это по-белорусски, а другой по-городскому, это по-русски.“ 2: „На беларускай, потыму што... гомко і рэзко, я так не люблю.“ 3: „На беларусском. Вы язык кривите, голас другой.“ 4: „На беларускай, таму што некрасиво.“

ZÁVĚR

V této práci jsem se pokusil zavést teorii jazykového managementu a teorii etnojazykové vitality do popisu vývoje jazykové situace (situace společenství lidí, užívajících nějaké jazyky), a to se zaměřením na sociální vztahy běloruštiny a ruštiny v Bělorusku. V první kapitole jsem se v obecnosti věnoval teorii jazykového managementu a jejímu vztahu ke geneticky nebo typologicky příbuzným koncepcím jazykového plánování a jazykové kultury. Teorie jazykového plánování jsou západní lingvistické provenience, a tak jsou stejně jako např. koncept *diglosie* nebo *interference*, které jsem tu také zmínil v patřičných souvislostech, přijímány do našeho středo- a východoevropského lingvistického prostředí v modifikovaném významu a smyslu. Tak např. koncept *diglosie* se ztotožňuje jen s jednou jeho vlastností – s funkčním vyhraněním jazyků nebo jejich variet. Avšak tuto vlastnost mohou mít i nediglosní jazykové situace; v případě *diglosie* jde u jazykových variet o funkční specializaci určitého druhu (srov. Hudson, 2002: 7). Jazykové plánování se zase ztotožňuje s jazykovou kulturou. V první kapitole jsem se pokusil vztah konceptu jazykového plánování a konceptu jazykové kultury objasnit a došel jsem k závěru, že jde o odlišné, i když velmi příbuzné koncepty, a že narozdíl od jejich definic se především jejich aplikace různí. V závěru kapitoly jsem představil koncept etnojazykové vitality, uvedl její strukturu a vytvořil na jejím základě předběžný a ideální výkladový rámec. Druhá kapitola popisovala historické okolnosti vytvoření běloruské jazykové identity, diskutovala vztah mezi ní, etnicitou, národní identitou a osobní politickou identitou, se kterými je těsně spjata. V této souvislosti jsem věnoval pozornost hranicím etnické a jazykové identity. Ve druhé části kapitoly jsem se zaměřil na odborný diskurz, protože skrze něj se zájemcům z řad odborníků i neodborníků zprostředkovává znalost o jazykové situaci v Bělorusku. Současný běloruský odborný diskurz je etnocentrický a podle toho je formován i jazykový management odborníků. Protože je podobný diskurz rozšířený i u nás a nejsou naopak rozšířeny alternativní koncepce, v samém závěru kapitoly jsem čtenáře upozornil na jednu takovou alternativní koncepci výzkumu národní identity a jazyka – na etnometodologický přístup. Třetí kapitola se věnovala jazykovému managementu běloruštiny ve vztahu k ruštině v průběhu 19. a 20. století. Pozornost byla zaměřena na 19. století a začátek 20. století. V ostatních částech jsem podal základní informace o pozdějších obdobích, včetně toho současného.

Z popisu jazykové situace v Bělorusku je vidět, že běloruština prošla nejen složitým vývojem, ale i rozvojem, ačkoli současné hodnocení situace v Bělorusku vyznívá pro existenci běloruštiny negativně. Jako kognitivní kategorie byla běloruština sociálním produktem národního hnutí, které mělo za cíl vzdělanostní, sociální pozvednutí chudého

lidu a které tohoto cíle dosáhlo. To potvrzuje slova Leoše Šatavy (2001), že etnicita je nejen příčinou mnoha konfliktů, ale přinesla ve své době i civilizační pokrok. Většina chudého rolnického obyvatelstva, které narozdíl od mocnějších sociálních vrstev mluvilo bělorusky, nebyla agitací malé skupiny národovců nikdy přesvědčena o vyšším statusu svého jazyka a nevnímala žádné kognitivní alternativy ke svému postavení. Na běloruštinu jako kategorii se vázalo stigma nevládnoucího postavení, neplnohodnotnosti, méněcennosti atd. Elity, osoby nadané symbolickým nebo ekonomickým kapitálem, které byly vychovány v jinojazyčné kultuře a rekrutovaly se i z mluvčích běloruštiny, nepřesvědčily běloruskojazyčnou většinu o nadřazenosti běloruštiny vůči ruštině ani v době, kdy se jim dostávalo podpory ruskými komunistickými elitami za BSSR. Jazyková, resp. národnostní politika komunistické strany a SSSR (se svou koncepcí dobrovolnosti, objektivního historického vývoje, slití/sblížení národů, ruštiny jako tzv. jazyka mezinárodnostního styku) byla úspěšná – v tom smyslu, že hodnocení ruštiny je u běloruských mluvčích vysoké a že ruština a ruskojazyčná kultura má dodnes v běloruské společnosti pevné místo, byť je tato společnost od Ruska, země původu, oddělena státní hranicí. Projekt harmonického rusko-národního bilingvizmu „u všech občanů SSSR“ selhal. Příčinou byla zřejmě koncepce nenucení, resp. dobrovolnosti, která znamenala, že mocenská elita nebude provádět opatření na úkor propagované ruštiny. Pro většinu svých mluvčích běloruštinu nebyla propojena se žádnými vyššími hodnotami (náboženstvím, literární tradicí apod.), žádnými ceněnými sociálními praktikami nebo referenčními skupinami. Při integraci do městského prostředí proto migranti z venkova běloruštinu vyměňovali za ruštinu. Jejich psychická konvergence k ruským mluvčím měla formu řečové akomodace. Této strategii ruské ani běloruské elity buď nebránily, tj. nebránily obyvatelstvu v osvojování si ruštiny, anebo bránily, ale bez toho, aby měly v dané chvíli přirozenou autoritu nebo moc svou vůli prosadit. Běloruskojazyčná společnost byla a je vůči ruštině prostupná. Výjimkou bylo patrně jen období perestrojky a začátek 90. let 20. století. Dvacáté století přesto znamenalo rozšíření funkčního spektra a bohatší stratifikaci běloruštiny a v tomto smyslu bylo „běloruským stoletím“; jak to formuluje Jan Zaprudnik (Запруднік, 2001). Běloruštinu mimoto užívají i někteří lidé pohybující se ve veřejných doménách i v doménách se značným symbolickým nebo mocenským kapitálem. Je otázka, zda bude tento stav trvalejší, nebo zda se nepřehodnotí v celospolečenském měřítku status běloruštiny a ruštiny. Hledat odpověď na tuto otázku už nebylo cílem této práce.

Jejím cílem bylo představit teorii jazykového managementu a teorii etnojazykové vitality českému čtenáři a vyložit vývoj sociálního vztahu běloruštiny a ruštiny v Bělorusku v rámci vytvořeném na základě těchto dvou teorií. Tato druhá část úkolu se nezdařila, jak jsem očekával, kapitola 3 zůstává nedokončena. Kapitola 2 by zasloužila lepší organizaci, popř. by z ní část materiálu mohla být raději začleněna k posledním partiím kapitoly 3. Tato práce je zvláště poznamenána nedostatkem analyzovaného materiálu, kterého si perspektiva jazykového managementu vyžaduje velmi mnoho.

Přesto se domnívám, že by na tomto neměla zkrachovat, protože jsem se snažil o vytvoření jakési mendělejevovy tabulky, rámce či konstrukce, do které je možno dosazovat výsledky analýzy dalšího a dalšího materiálu. Přitom by tento rámec měl zůstat zachován nezměněný, protože se s novými objevy nedostává do rozporu, ale naopak je s nimi kompatibilní. Mnoho procesů jazykového managementu tento text nezohledňuje, a to nejen ty nezaznamenané (v psaných textech nebo fixovaných retrospektivních vyprávěních), a tedy prakticky snad nepřístupné k nahlédnutí po tom, co daný managementový proces skončí, ale nezohledňuje ani mnoho těch managementových procesů zaznamenaných. Jako autor této práce jsem do ní vybral jen projevy několika procesů jazykového managementu týkajícího se běloruštiny a ruštiny na území Běloruska, a tím jsem jistým způsobem (de)formoval, subjektivizoval celkový obraz o jazykovém managementu těch dvou jazyků v Bělorusku. Alternativně však může být tato práce chápána v postmoderním, konstruktivistickém duchu jako práce „legitimní“, totiž jako jedna z možných konstrukcí reality. Domnívám se, že být „objektivní“ není možné, je možné snad jen diskutovat o míře „subjektivity“, o osobních preferencích a dosažení možného v rámci zvoleného paradigmatu na tom či onom místě textu.

Pokud „subjektivitou“ rozumíme individuální odchylku od všeobecně (většinově) přijatého vědeckého diskurzu vyjadřujícího se k určitému tématu, potom se zde tento typ subjektivity projevila v tom, že jsem se odchýlil např. od etnocentrického diskurzu běloruských vědců (v části 2.3) nebo že jsem aplikoval rámec jazykového managementu a etnojazykové vitality při výkladu dějin běloruštiny a ruštiny v Bělorusku, které se ve slavistickém diskurzu takto běžně nevykládají.

Výkladový postup v rámci teorie jazykového managementu a etnojazykové vitality jsem navrhl začít popisem konstrukce identity jazyků dvou různých společenství v kontaktu. Teorie etnojazykové vitality poskytuje rámec sestávající z demografických a statusových proměnných a z domén, které jsou z hlediska vitality jazyka důležité. Teorie jazykového managementu strukturuje výklad uvnitř domén, dynamizuje je a ptá se, jak dopadl management jednoho a druhého jazyka v té které doméně sociálního života. Pro výklad vývoje jazykové situace v průběhu dlouhého časového úseku je možné výklad rozdělit podle dominantní konfigurace (nízké a vysoké vitality) na několik období; tato segmentace však není nutná.

Tento rámec navrhuji pro výklad dějin jazyka, resp. řečových společenství, např. na vysokoškolských přednáškách, protože zohledňuje všechny podstatné faktory, které dějiny jazyka determinují, a domény sociálního života, ve kterých se ten vývoj odehrává a které jsou podstatné hlediska vitality daného jazyka. Za jeho výhodu považuji i možnost komparace dějin různých jazyků, resp. řečových společenství (musí jít však o kulturně blízká řečová společenství), protože jsou jasně stanoveny proměnné pro analýzu jejich historie. Pro evropsko-americkou sociokulturní oblast jsou takovými proměnnými např. doména vzdělávání, rodinného života, doména státních orgánů, doména ekonomických

podniků aj. Další výhodou je podle mého názoru i uspořádanost a systematičnost („dobrý tvar“) výkladu a snad i jeho zapamatovatelnost. Mělo by být snazší ukládat poznatky do paměti nebo je z ní vyvolávat, protože jsou asociovány s určitou částí pevně strukturovaného rámce. To je ale prozatím domněnka, kterou by bylo třeba otestovat aplikací ve vyučovací praxi.

Při zaplňování tohoto rámce je možné použít vedle řady jiných informačních zdrojů i sekundární odbornou literaturu. V ní se však často vyskytují hodnocení popisovaných událostí, u kterých není jasné, zda určité hodnocení události bylo hodnocením jejími současníky, anebo zda jde o hodnocení autora. V teorii jazykového managementu je však informace o tom, kdo je tím, kdo událost hodnotí, důležitá. Např. ta část činnosti Konstantyho Kalinowského, která se týkala běloruského jazyka, je velmi pozitivně hodnocena v současné běloruské národovecky orientované odborné literatuře, ale podle některých zmínek se zdá, že hodnocení současníků byla jiná, pokud ovšem jeho činnost vůbec nějaké hodnocení tehdy vyvolala a současníci nezůstali indiferentní.

Při zpracovávání materiálu (který nebyl primárně vytvořen s ohledem na teorii jazykového managementu) se ukázalo, že rozdělovat informace o procesech jazykového managementu (a o historických faktech vůbec) do jednotlivých domén podle struktury etnojazykové vitality bylo snadné; problémy se vyskytly u dodržování přibližného schématu procesu jazykového managementu, což může proto činit výklad v této práci méně průzračným a kognitivně náročnějším. Příčinu bych spatřoval v tom, že jsem neprošel dostatek dat a že jsem těžko nacházel vhodné informace. Perspektiva jazykového managementu vyžaduje uvést např. nejen to, že v roce 1930 Stalin něco prohlásil, nebo, že byl v roce 1990 vydán Zákon o jazycích – spokojit se s tímto může být přijatelné při jiném typu výkladu dějin jazyka – ale perspektiva jazykového managementu si žádá zohlednit další související fakta, např. kdo Zákon vydal, schválil a navrhl, na co tím reagoval, jaké další managementové procesy jeho činnost spustila v jednotlivých fázích procesu u různých sociálních skupin a jednotlivců, tj. jak jeho jednání přijali současníci, v čem je ovlivnilo atd. Teorie jazykového managementu vyžaduje zjišťování konsekvenčního řetězce (odchylky od očekávání → jejich hodnocení → akční plán úpravy sociální interakce → implementace plánu). Tento řetězec často přerůstá v síť tím, že se v různých místech větví. Udržet pozornost vůči tomuto konsekvenčnímu aspektu se v této práci podařilo jen ve výjimečných případech a jen částečně (např. v části 3.1.2. u popisu činnosti Cjotky a Jakuba Kolase, v téže části u stížnosti vitebského gubernátora z roku 1854 týkající se kvality výuky ruštiny, v části 3.5. v případě Zákona o jazycích a v několika málo dalších případech).

Jako zvláštní komponent jazykově managementového procesu jsem vyčlenil „ideologii“ jeho aktérů. Ideologie se však často ukázala nebýt ničím jiným než *zkušeností* aktéra z předcházejících managementových procesů. Ideologie je tedy často jen „poboční“ linií těch procesů. Někdy se do ideologie ovšem promítají i jiné než biografické skutečnosti, např. aktérova osobnost (v psychologickém smyslu).

Při pokusu výkladu v rámci teorie jazykového managementu se jako nejschůdnější cesta pro budoucí výklad ukazuje následující postup:

- zjistit, které události se v dané době a doméně stávají frekventovanými objekty jazykového managementu, např. které události se často dostávají do rozporu s očekáváními participantů sociální interakce, které často vyvolávají povšimnutí, hodnocení nebo snahy manažovat některý aspekt sociálních interakcí;
- zjistit a uvést typy hodnocení těchto povšimnutých odchylek od očekávání, typy návrhů jejich řešení, typy implementací těchto návrhů a typy jejich výsledků, tzn. modifikovat managementový rámec výkladu v tom smyslu, že nebude opakovaně aplikován na *jednotlivé* managementové procesy, ale že rozčlení výklad událostí v dané doméně na *typy* odchylek od očekávání, *typy* jejich hodnocení, *typy* návrhů akcí a *typy* implementací těchto návrhů (slabé stopy takové organizace výkladu je možné nalézt zvl. v kapitole 3 v částech popisujících doménu vzdělávání, médií a kultury za carizmu [3.1.2.2. a 3.1.2.3.] a částečně i v části 3.2.2; takto organizovaný výklad se mnohde nachází u Paula Wexlera [1974], místy např. u Sjarhjeje Zaprudského [Запрудскі, 2002]);
- pokusit se vybrat ke každému typu několik reprezentativních příkladů z konkrétního procesu jazykového managementu a diskutovat deviantní případy.

Existují dobré a dostupné odborné práce popisující sociální aspekty vztahu běloruštiny a ruštiny v Bělorusku (např. *Беларуская...*, 1998; Запрудскі, 2003; Мечковская, 1994, 2002; Wexler, 1974; aj.), nejsou však časté obsáhlejší práce, které nemají jen „faktografickou“ povahu a jejichž strukturace je neepizodická, neefemérní a naopak považovaná za informačně významnou stejně jako jejich obsah.

Při psaní této práce jsem měl několik problémů se získáváním vhodných dat a s tříděním těch primárních. S ohledem na to, že nalézt materiál k popisu jazykového managementu je pracné, nabízí se perspektivně možnost využít teorii jazykového managementu nejen jako výkladový, popisný rámec, pro který autor pouze hledá vhodný materiál, ale využít ji v její primární funkci, totiž jako teoretické východisko budoucího výzkumu jazykové situace, dějin jazyka a multilingvních společností.

LITERATURA

- Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Eds. J. Kuchař et al. Praha: Academia, 1979.
- AUER, Peter, 1998a. From code-switching via language mixing to fused lects: toward a dynamic typology of bilingual speech. *InLiSt – Interaction and Linguistic Structures*, 6, <<http://inlist.uni-konstanz.de/issues/6/index.htm>> (přístup z července 2003).
- AUER, Peter, 1998b. Introduction: „Bilingual Conversation“ revisited. *Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity*. Ed. P. Auer. London / New York: Routledge, s. 1–24.
- Belarusian Review*. <<http://www.belreview.cz>>.
- BOSÁK, Ján, et al., 1986. Zhrnutie a závery. In *Jazyková politika a jazyková kultúra*. Ed. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, s. 348–358.
- BOURDIEU, Pierre, 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum. [Franc. orig. *Raisons pratique: Sur la théorie de l' action*. Paris: Editions du Seuil, 1994.]
- BRANDNER, Aleš, 1998. Běloruština – historie a perspektivy. *Universitas: Revue Masarykovy univerzity v Brně*, 1998, č. 3, s. 7–13.
- Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity*. Ed. P. Auer. London / New York: Routledge, 1998.
- COMRIE, Bernard, a CORBETT, Greville, 1993. *The Slavonic Languages*. London: Routledge.
- CROFT, William, 2002. Mixed languages and acts of identity: an evolutionary approach. Rkp. verze pro *The Mixed Language Debate*. Eds. Y. Matras a P. Bakker. Berlin: Mouton de Gruyter, <<http://lings.ln.man.ac.uk/info/staff/WAC/WACpubs.html>>.
- DANEŠ, František, 1979. Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Eds. J. Kuchař et al. Praha: Academia, s. 79–91.
- DAOUST, Denise, 1997. Language planning and language reform. In *The Handbook of Sociolinguistics*. Ed. F. Coulmas. Oxford/Malden: Blackwell Publishers, s. 436–452.
- Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo wileńskie bez miasta Wilna, Miasto Wilno, Województwo nowogródzkie, białostockie, poleskie (Statystyka Polski, seria C, zeszyt 36, 48, 71, 83, 87)*. Warszawa: Główny urząd statystyczny Rzeczypospolitej polskiej, 1936–1938.
- DINGLEY, James, 1989. Ukrainian and Belorussian – a testing ground. In *Language Planning in the Soviet Union*. Ed. M. Kirkwood. London: Macmillan, s. 174–188.
- DINGLEY, James, rkp. Recenze knih *Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя* (Мінск, 1998) a *Беларуская мова* (Opole, 1998). Napsáno pro běloruské číslo *International Journal of the Sociology of Language*. (11 rkp. s.)
- DOLNÍK, Juraj, 1998. Metajazyková axiologická kompetencia Slovákov (vo vzťahu k češtine). In *Slovenský jazyk*. Ed. Ján Bosák. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, s. 26–31.

- DUDOK, Miroslav, 1997. Stav slovenčiny v Juhoslávii a jej výskum. In *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy (Sociolinguistica Slovaca, 3)*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, s. 203–209.
- EKLOF, Ben, 1986. *Russian Peasant Schools: Officialdom, village culture, and popular pedagogy, 1861–1914*. Berkeley / Los Angeles / London : University of California Press.
- Ethnologue: Languages of the World*. Onlineová verze: <<http://www.ethnologue.com/web.asp>>, 2003.
- EVANS, Carol, 1996. Ethnolinguistic vitality, prejudice, and family language transmission. *Bilingual Research Journal*, 20 (2), s. 177–207, <<http://www.ncela.gwu.edu/miscpubs/nabe/brj/index.htm>> (prístup z května 2003).
- FISHMAN, Joshua A., 1965 [2000]. Who speaks what language to whom and when? In *The Bilingualism Reader*. Ed. Li Wei. London/New York: Routledge, 2000, s. 89–106. [Reprint z *La Linguistique*, 2, 1965, s. 67–88.]
- FISHMAN, Joshua A., 1968 [1972]. Language maintenance and language shift as a field of inquiry: revisited. In *Language in Sociocultural Change. Essays by Joshua A. Fishman*. Ed. A. S. Dil. Stanford, Carolina: Stanford University Press, 1972, s. 76–134. [Reprint.]
- FISHMAN, Joshua A., 1968. Sociolinguistic perspective on the study of bilingualism. *Linguistics*, 39, s. 21–49.
- FISHMAN, Joshua A., 1972. Domains and the relationship between micro- and macrosociolinguistics. In *Directions in Sociolinguistics*. Eds. J. J. Gumperz a D. Hymes. New York: Holt, Rinehart and Winston, s. 435–453.
- FISHMAN, Joshua A., 1973. Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning. *Language in Society*, 2 (1), s. 23–43.
- FISHMAN, Joshua A., 1974. Language planning and language planning research: the state of the art. In *Advances in Language Planning*. Ed. J. A. Fishman. The Hague/Paris: Mouton, s. 15–33.
- GILES, H., BOURHIS, R. Y., a TAYLOR, D. M., 1977. Towards a theory of language in ethnic group relations. In *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. Ed. H. Giles. London: Academic Press, s. 307–348.
- GILES, Howard, a JOHNSON, Patricia, 1987. Ethnolinguistic identity theory: a social psychological approach to language maintenance. *International Journal of the Sociology of Language*, 68, s. 69–99.
- GÓMEZ-MARTÍNEZ, José Luis, 1996 [1992]. *Teoría eseje (Esej ako literárny žáner, štúdium jej vlastností)*. Bratislava: Archa. [Špan. orig. *Teoría del ensayo*. 2. vyd. The University of Georgia, 1992.]
- GORBAČOV, M. S., 1987. *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Praha: Svoboda. [Překlad z ruského orig. vydaného v roce 1987.]
- GOUJON, Alexandra, 2002 [1999]. Language, nationalism, and populism in Belarus. *Belarusian Review*, 14 (2), <<http://www.belreview.cz/articles/2121.html>>. [Reprint z *Nationalities Papers*, 27 (4), Dec 1999, s. 661–677.]
- GRANT, Nigel, 1989. Mechanisms: policy formation and implementation. In *Language Planning in the Soviet Union*. Ed. M. Kirkwood. London: Macmillan, s. 64–84.
- GREEK HELSINKI MONITOR, 2003. Macedonians. Zpráva Řeckého helsinského výboru, <http://www.greekhelsinki.gr/Minorities_of_Greece.html> (prístup z července 2003).
- HAUGEN, Einar, 1959. Planning for a standard language in modern Norway. *Anthropological Linguistics*, 1, s. 8–21.

- HAUGEN, Einar, 1961 [1972]. Language planning in modern Norway. In *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen*. Ed. A. S. Dil. Stanford, Carolina: Stanford University Press, 1972, s. 133–147. [Reprint.]
- HAUGEN, Einar, 1966a [1972]. Linguistics and language planning. In *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen*. Ed. A. S. Dil. Stanford, Carolina: Stanford University Press, 1972, s. 159–190. [Reprint.]
- HAUGEN, Einar, 1966b [1972]. Dialect, language, nation. In *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen*. Ed. A. S. Dil. Stanford, Carolina: Stanford University Press, 1972, s. 237–254. [Reprint.]
- HAUGEN, Einar, 1969 [1972]. Language planning, theory and practice. In *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen*. Ed. A. S. Dil. Stanford, Carolina: Stanford University Press, 1972, s. 287–298. [Reprint.]
- HAUGEN, Einar, 1970 [1972]. Linguistics and dialinguistics. In *The Ecology of Language: Essays by Einar Haugen*. Ed. A. S. Dil. Stanford, Carolina: Stanford University Press, s. 299–306. [Reprint z *Bilingualism and Language Contact*. Ed. J. E. Alatis. Washington (D.C.): Georgetown University Press, 1970, s. 1–12.]
- HAUGEN, Einar, 1971 [1972]. The ecology of language. In *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen*. Ed. A. S. Dil. Stanford, California: Stanford University Press, 1972, s. 323–339 [Reprint.]
- HAUGEN, Einar, 1987. Language planning. In *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Vol. 1. Eds. U. Ammon, N. Dittmar a K. J. Mattheier. Berlin / New York: Walter de Gruyter, s. 626–637.
- HAVRÁNEK, Bohuslav, 1932. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Eds. B. Havránek a M. Weingart. Praha: Melantrich, s. 32–84.
- HESTER, Stephen, a HOUSLEY, William, 2002. Ethnometodology and national identity. In *Language, Interaction and National Identity: Studies in the social organisation of national identity in talk-in-interaction*. Eds. S. Hester a W. Housley. Aldershot: Ashgate, s. 1–15.
- HIMKA, J.-P., 1993. Ruthenians. In *Encyclopedia of Ukraine*. Vol. IV. Ed. D. Husar Struk. Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press, s. 479–480.
- HROCH, Miroslav, 1996. *V národním zájmu: Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*. Praha: Ústav světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.
- HROCH, Miroslav, 1999. The Slavic world. In *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Ed. J. A. Fishman. New York/Oxford: Oxford University Press, s. 319–333.
- HUDSON, Allan, 2002. Outline of a theory of diglossia. *International Journal of the Sociology of Language*, 157, s. 1–48.
- CHAMBERS, J. K., 2003². *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and its Social Significance*. Cambridge, Mass. / Oxford: Blackwell.
- Jazyková politika a jazyková kultúra*. Ed. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, 1986.
- JERNUDD, Björn H., a NEUSTUPNÝ, Jiří V., 1987. Language planning: for whom? In *Actes du Colloque International sur l' Aménagement Linguistique*. Ed. L. Laforge. Québec: Les Presses de l' Université Laval, s. 71–84.
- JERNUDD, Björn H., a NEUSTUPNÝ, Jiří V., 1991. Multi-disciplined language planning. In *Language Planning: Focusschrift in Honor of Joshua A. Fishman on the Occasion of His 65th Birthday*. Vol. III. Ed. D. F. Marshall. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 29–36.

- KARAM, Francis X., 1974. Toward a definition of language planning. In *Advances in Language Planning*. Ed. J. A. Fishman. The Hague/Paris: Mouton, s. 103–124.
- Klasikové marxismu-leninismu o jazyce: Úvodní studie a výběr textů z Marxova, Engelsova a Leninova díla. Ed. J. Petr. Praha: Svoboda, 1977.
- KOŁAS, Jakub [= Dziaćka Karuś], 1906. Bielaruskaja mowa u kazionnaj szkoli. *Nasza Niwa*, I (7), s. 4.
- KREINDLER, Isabelle, 1982a. The changing status of Russian in the Soviet Union. *International Journal of the Sociology of Language*, 33, s. 7–39.
- KREINDLER, Isabelle, 1982b. Lenin, Russian, and Soviet language policy. *International Journal of the Sociology of Language*, 33, s. 129–135.
- KREINDLER, Isabelle, 1989. Soviet language planning since 1953. In *Language Planning in the Soviet Union*. Ed. M. Kirkwood. London: Macmillan, s. 46–63.
- KRUMPHOLCOVÁ, Jana, 1999/2000. Běloruština. *Češtinář*, X (4), s. 132–135. [Recenze knihy *Беларуская мова*. Eds. A. Lukašanec, M. Prygodzič a L. Sjaimeška. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1998.]
- KUCHAŘ, Jaroslav, 1979a. Regulační aspekt jazykové kultury. In *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Eds. J. Kuchař et al. Praha: Academia, s. 92–97.
- KUCHAŘ, Jaroslav, 1979b. K výsledkům kolokvia o aktuálních otázkách jazykové kultury. In *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Eds. J. Kuchař et al. Praha: Academia, s. 238–243.
- KUZMICKAITE, Loreta, 1996. Ethnic and territorial identities. In *Changes of Identity in Modern Lithuania*. Ed. M. Taljunaite. Vilnius: Lithuanian Institute of Philosophy and Sociology, s. 240–249.
- LAITIN, David D., 1993. Migration and language shift in urban India. *International Journal of the Sociology of Language*, 103: *Language in Power*, s. 57–72.
- LANSTYÁK, István, 2002. Maďarčina na Slovensku – štúdiá z variačnej sociolingvistiky. *Sociologický časopis*, 38, s. 409–427.
- LORENZ, Konrad, 1997. *Odumírání lidskosti*. Praha: Mladá fronta. [Něm. orig. *Der Abbau des Menschlichen*. München: Piper, 1983.]
- LOZOVIUK, Petr, 1997. K problematice „etnické indiference“ (příklady z českého jazykového prostředí). *Český lid*, 84, s. 201–212.
- KRAUS, Jiří, 1986. Jazyková politika a jazyková kultura. In *Jazyková politika a jazyková kultúra*. Ed. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, s. 49–53.
- MARTI, Roland, 2003. Dolnosorbščina: dvojna mjeňšynowa rěc. *Lětopis*, 50 (1), s. 95–112.
- MARYJAŃSKI, Andrzej, 1995. *Przemiany ludnościowe w ZSSR*. Warszawa: Centrum Badań Wschodnich Uniwersytetu Warszawskiego / Kraków: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Krakowie.
- MAYO, P. J., 1977. The alphabet and orthography of Byelorussian in the 20th century. *The Journal of Byelorussian Studies*, XIII (vol. IV, No. 1), s. 28–48.
- McCONNELL, Grant D., 1997. Global scale sociolinguistics. In *The Handbook of Sociolinguistics*. Ed. F. Coulmas. Oxford/Malden: Blackwell Publishers, s. 344–357.
- MILROY, Lesley, 1980. *Language and Social Networks*. Oxford: Basil Blackwell.
- MILROY, Lesley, 1982. Language and group identity. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 3, s. 207–216.

- MIONI, Alberto M., 1987. Domain. In *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Vol. 1. Eds. U. Ammon, N. Dittmar a K. J. Mattheier. Berlin/New York: Walter de Gruyter, s. 170–178.
- MIRONOWICZ, Eugeniusz, 1999. *Białoruś*. Warszawa: TRIO.
- MOSNÝ, Peter, 2001. *Podkarpatská Rus: Nerealizovaná autonómia*. Bratislava: Slovak Academic Press.
- NEKVAPIL, Jiří, 2001. Jazykový management a etnická společenství v České republice. In *Přednášky z XLIV. běhu Letní školy slovanských studií*. Eds. J. Hasil a J. Kuklík. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, s. 65–80.
- NEKVAPIL, Jiří, 2003. O vztahu malých a velkých slovanských jazyků. *Lětopis*, 50 (1), s. 113–127.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V., 1970. Basic types of treatment of language problems. In *Linguistic Communications*, 1, s. 77–98.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V., 2002a. Sociolingvistika a jazykový management. *Sociologický časopis*, 38, s. 429–442.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V., 2002b. Language and power into the 21st century. Příspěvek na konferenci *Language and Empowerment*, 11.–13. dubna 2002, Kuala Lumpur. (Rkp.)
- NEUSTUPNÝ, Jiří V., v tisku. Japanese students in Prague: Problems of communication and interaction. *International Journal of the Sociology of Language*, 162.
- NIKONOV, Vyacheslav, 1999. The place of Belarus on Russia's foreign policy agenda. In *Belarus at the Crossroads*. Eds. S. W. Garnett a R. Legvold. Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, s. 105–129.
- PAČKAJEU, Mikalaj, 2003. Pagina personalis. <<http://www.cus.cam.ac.uk/~np214/intro.htm>>.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina, 2001. Problém etnické identity a „národního povědomí“ Romů. In *Otázky národní identity – determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multietnické společnosti*. Ed. O. Šrajerová. Opava: SÚ SZM / Praha: DIS RE, s. 413–417.
- PETROUKOVIČ, Nikolaj, 2000. *Social Sciences and Higher Education in Belarus: Need and Potential for Reform*. New Haven: Civic Education Project.
- PETR, Jan, 1977. Klasikové marxismu-leninismu o jazyce. In *Klasikové marxismu-leninismu o jazyce: Úvodní studie a výběr textů z Marxova, Engelsova a Leninova díla*. Ed. J. Petr. Praha: Svoboda, s. 7–111.
- Pravidla českého pravopisu*. Praha: Academia, 2002.
- Pravidla jmenného katalogu*. Eds. M. Nádvorník et al. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1967².
- Privilegium regis Vladislai super certis libertatibus concessis incolis magni ducatus Lithuaniae, ad instar libertatum regni Poloniae, ubi iudices in districtibus deputantur et conceduntur. 1387. In *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах*. Eds. А. Ф. Вішнёўскі а Я. А. Юхо. Мінск: Акадэмія МҮС РБ, 1998, s. 40–42.
- RADZIK, Ryszard, 2000. Konstanty Kalinowski – między polskością a białoruskością. In *На шляхах да ўзаемаразумення (Беларусіка = Albaruthenica, 15)*. Eds. А. Мальдзіс et al. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 23–33.
- RUDNYCKYJ, J. B., 1963. „Ruthenia”. In *Ukraine: A Concise Encyclopaedia*. Vol 1. Ed. V. Kubijovyč. University of Toronto Press, s. 10–11.
- SHEPARD, C. A., GILES, H., a LE POIRE, B. A., 2001. Communication accommodation theory. In *The New Handbook of Language and Social Psychology*. Eds. W. P. Robinson a H. Giles. Chicheser / New York / Weinheim / Brisbane / Singapore / Toronto: John Wiley & Sons, s. 33–56.

- SHEVELOV, George, 1963. The name Rus'. In *Ukraine: A Concise Encyclopaedia*. Vol 1. Ed. V. Kubijovyč. University of Toronto Press, s. 3–5.
- SHEVELOV, George Y., 1974. Belorussian versus Ukrainian: Delimitation of texts before A.D. 1569. *The Journal of Byelorussian Studies*, X (vol. III, no. 2), s. 154–156.
- SCHIFFMAN, Harold F., 1993. The balance of power in multiglossic languages: implications for language shift. *International Journal of the Sociology of Language*, 103, s. 115–148.
- SCHIFFMAN, Harold F., 1997. Diglossia as a sociolinguistic situation. In *The Handbook of Sociolinguistics*. Ed. F. Coulmas. Oxford/Malden: Blackwell Publishers, s. 205–216.
- SIPOVIČ, Č., 1973. The language problem in the Catholic Church in Byelorussia from 1832 to the First World War. *The Journal of Byelorussian Studies*, IX (vol. III, No. 1), s. 3–40.
- SKÁCEL, Josef, 1986. Podíl lingvistiky na formování a realizaci jazykové politiky socialistického státu. In *Jazyková politika a jazyková kultura*. Ed. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, s. 25–34.
- SKÁLOVÁ, Ivana, 2002. Homo sovieticus je oporou totalitního režimu: rozhovor s dr. Vincukem Viačorkou. *Navýchod*, 2 (3), s. 21–22.
- SOLCHANYK, Roman, 1982. Language and education in Soviet schools. *International Journal of the Sociology of Language*, 33, s. 113–118.
- SLOBODA, Marián, 2000. Příklad prolínání češtiny a slovenštiny aneb „českoslovenčina“. Seminární práce. Praha: FÚ FF UK. (7 rkp. s., nepublikovaný text.)
- SLOBODA, Marián, 2002. Etnokategorie, identita a čtyři pokusy o únik z konfliktu: „Čechoslovák“, „český Řek“, „Slovák v Chorvatsku“ a „nic“ (srbskost v Chorvatsku). In *Otázky národní identity – determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multietnické společnosti*. Ed. O. Šrajeroová. Opava: SÚ SZM / Praha: DIS RE, s. 235–245.
- SLOBODA, Marián, 2003. Realizace fonologické kvantity v češtině a slovenštině (experimentální studie). Písemná práce. Praha: FÚ FF UK. (60 rkp. s., nepublikovaný text.)
- Sociolinguistica: Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik*, 16: *Sprachpolitik und kleine Sprachen*. Eds. U. Ammon, K. J. Mattheier a P. H. Nelde, Tübingen: Max Niemeyer, 2002.
- Spisovná čeština a jazyková kultura*. Eds. B. Havránek a M. Weingart. Praha: Melantrich, 1932.
- STABEJ, Marko, 2003. Slovenščina: kaj še ostane velikim? *Lětopis*, 50 (1), s. 60–72.
- STEBELSKY, I., 1993. "Ukraine". In *Encyclopedia of Ukraine*. Vol. V. Ed. D. Husar Struk. Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press, s. 343–344.
- STICH, Alexandr, 1979. K pojmu jazykové kultury a jeho obsahu. In *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Eds. J. Kuchař et al. Praha: Academia, s. 98–108.
- SYNKOVÁ, Hana, 2000. Ruština nebo běloruština? Běloruská nacionální opozice na pozadí jazykového konfliktu. *Cargo*, 2/2000.
- ŠATAVA, Leoš, 2001. *Jazyk a identita etnických menšin: možnosti zachování a revitalizace*. Praha: Cargo Publishers.
- ŠVEC, Luboš, et al., 1996. *Dějiny pobaltských zemí*. Praha: Lidové noviny.
- The quotes of August. *Belarusian Review*, 14, 2002, <<http://www.belreview.cz>>.
- VALANTIEJUS, Algimantas, 1996. Changes of identity: memory and forgetfulness. In *Changes of Identity in Modern Lithuania*. Ed. M. Taljunaite. Vilnius: Lithuanian Institute of Philosophy and Sociology, s. 61–76.
- VARDYS, V. Stanley, 1982. Language, Lenin, and politics. *International Journal of the Sociology of Language*, 33, s. 119–127.

- WEXLER, Paul N., 1974. *Purism and Language: A Study in Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism (1840–1967)*. Bloomington: Indiana University.
- WODAK, Ruth, et al., 1999. *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press. [Něm. verze: *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998.]
- ZAPRUDNIK, Jan, 1993. *Belarus: at Crossroads in History*. Boulder / San Francisco / Oxford: Westview Press.
- ZAPRUDNIK, Jan, 2001. Belarus: In search of national identity (1986–2000). *Belarusian Review*, 13 (2), <<http://www.belreview.cz/articles/595.html>>.

- АНЦІПЕНКА, Алесь, 1994. Этнос, нацыя, нацыянальная самасвядомасць: Да вызначэння падставовых паняццяў. In *Беларусіка = Albaruthenica*, 3: *Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне*. Eds. А. Мальдзіс et al. Мінск: Навука і тэхніка, s. 406–411.
- Асноўныя мерапрыемствы па далейшаму развіццю народнай асветы ў Беларускай ССР. *Літаратура і мастацтва*, 14. X. 1988, s. 4 а 14–15.
- БАГУЦКІ, Алег, 1999. Беларусь: перспектывы пераходу да дэмакратыі. In *Ад “тутэйшасці” да нацыянальнай дзяржаўнасці*, s. 201–212. (Bez dalších bibliografických údajů.)
- БАГУШЭВІЧ, Францішак, 1891 [1998]. *Dudka Białaruskaja Macieja Buraczka*. In Ф. Багушэвіч. *Творы*. Ed. Я. Янушкевіч. Мінск: Мастацкая літаратура, 1998, s. 21–69.
- БАРАБАШ, Ю. Я., 1997. Сіамские близнецы: Западноруссизм и малороссийство в национальном самосознании белоруса и украинца. In *Русь – Литва – Беларусь: Проблемы национального самосознания в историографии и культурологии*. Eds. А. К. Кавко et al. Москва: Наследие, s. 95–119.
- БЕЛАКОЗ, Аляксандр, 1994. Веравызнанні ў нашым рэгіёне. In *Беларусіка = Albaruthenica*, 3: *Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне*. Eds. А. Мальдзіс et al. Мінск: Навука і тэхніка, s. 168–169.
- Беларусазнаўства: Навучальны дапаможнік*. Ed. П. Брыгадзін. Мінск: Завігар, 1998.
- Беларуская мова*. Eds. А. Lukašanec, М. Prygodzič a L. Sjaśka. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1998.
- БЕЛИКОВ, В. И., а КРЫСИН, Л. П., 2001. Языковая ситуация и языковая политика в России и СССР. In В. И. Беликов а Л. П. Крысин. *Социоллингвистика*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, s. 332–414.
- БЕЛОДЕД, Иван К., 1962. *Русский язык – язык межнационального общения народов СССР*. Киев: Издательство Академии наук Украинской ССР.
- БЕЛОДЕД, Иван К., 1976. Ленинское учение о развитии национальных языков и его воплощение в жизнь народов СССР. In *Русский язык – язык межнационального общения и единения народов СССР*. Eds. И. К. Белодед et al. Киев: Наукова думка, s. 5–20.
- Белорусская ССР в цифрах: к 10-летию существования БССР, 1919–1929*. Минск: Центральное статистическое управление, 1929.
- БІЧ, Міхась, 1997. “Заходнерусізм” і беларускі нацыянальны рух: гістарыяграфічны аспект. In *Беларусь паміж Усходам і Захадам (Беларусіка = Albaruthenica*, 6), ч. 1. Eds. У. Конан et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 57–65.
- БОГДАНОВИЧ, М., 1916. *Білоруське відродження*. Відень: Союз визволення України.

- БОХАН, Юрась, 1996. Да пытання аб ідэалагічных перадумовах Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 года. In *3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)*. Eds. М. В. Біч а П. А. Лойка. Мінск: Экаперспектыва, s. 22–40.
- БРОМЛЕЙ, Ю. В., 1983. *Очерки теории этноса*. Москва: Наука.
- БРОМЛЕЙ, Ю. В., 1987. *Этносоциальные процессы: теория, история, современность*. Москва: Наука.
- БУЗУК, П[етро], 1926. Некаторыя непаразуменні ў спрэчках аб рэформе беларускага правапісу (= *Матар'ялы да Акадэмічнае Конфэрэнцыі па рэформе правапісу і азбукі, IX*). [Менск:] Інстытут беларускае культуры.
- БУЛГАКАЎ, Валер, 2003. Новае ў лукашэнкаўскай ідэалёгіі: антырасійская гістэрыя і нацыяналістычны папулізм. *Arche*, 25, <<http://arche.home.by/index.html>>.
- БЯДУЛЯ, Зьмітрок, 1918. Жыды на Беларусі: бытавыя штрыхі. Менск. (V pravopisně upravené verzi také v *Arche*, 3/2000, <<http://arche.home.by/3-2000/biad300.html>>; původním pravopisem na <<http://belarus8.tripod.com/litvaki/bjadulja.htm>>.)
- БЯЗНОСІК, К., а СІМАНОВІЧ, Г., 1934. *Беларуская і руская мовы ў школах БССР: інструкцыйна-метадычны матэрыял*. Менск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі.
- ВЕРАШЧАГІНА, Аляксандра, а ГУРКО, Аляксандр, 2000. *Гісторыя канфесій у Беларусі: Мінулае і сучаснасць: Дапаможнік для настаўнікаў*. Мінск: Тэхналогія.
- Власть и пресса в Беларуси: хроника противостояния (1994–1997)*. Ed. О. Панфилов. Москва: Права человека, 1998.
- Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги*. Eds. Ю. А. Поляков et al. Москва: Наука, 1992.
- ВЫГОННАЯ, Л. Ц., 1996. Псіхалінгвістычныя аспекты беларуска-рускага білінгвізму. *Беларуская лінгвістыка*, 45, s. 10–14.
- Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Выпуск 17. Eds. А. М. Булыка et al. Мінск: Беларуская навука, 1998.
- ГРЫЦКЕВІЧ, Анатоль, 1997. Хрысціянскія цэрквы ў сучаснай Беларусі і іх узаемныя стасункі. In *Беларусь паміж Усходам і Захадам (Беларусіка = Albaruthenica, 6)*, ч. 1. Eds. У. Конан et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 162–167.
- ГРЫЦКЕВІЧ, Анатоль, 1998. Канфесіі на Беларусі. In *Беларусазнаўства: Навучальны дапаможнік*. Ed. П. Брыгадзін. Мінск: Завігар, s. 170–209.
- ГРЫЦКЕВІЧ, Анатоль, 1999. Магнаты. In *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. Том 5. Eds. Г. П. Пашкоў et al. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 32.
- ГРЫЦКЕВІЧ, А. П., et al., 1994. Вялікае княства Літоўскае. In *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. Том 2. Eds. Б. І. Сачанка et al. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 387–423.
- ГУБОГЛО, М. Н., ЛАВРОВ, Л. И., а НИКОНОВ, В. А., 1975. Этнолингвистические процессы. In *Современные этнические процессы в СССР*. Eds. Ю. В. Бромлей et al. Москва: Наука, s. 259–313.
- ДЕШЕРИЕВ, Ю. Д., 1977. Развитие социальных функций русского языка как общего языка межнационального общения народов СССР. In *Русский язык как средство межнационального общения*. Eds. Ф. П. Филин et al. Москва: Наука, s. 33–40.

- Друк Беларускай ССР (1918–1980): Статыстычны зборнік. Мінск: Дзяржаўны камітэт Беларускай ССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю Дзяржаўнага кніжнага палата БССР, 1983.
- ДУБЯНЕЦКІ, Эдуард, 1993. Дасягненні і цяжкасці ў правядзенні беларусізацыі ў 20-я гады. In *Беларусіка = Albaruthenica*, 1. Eds. А. Анціпенка et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 94–99.
- ДУБЯНЕЦКІ, Эдуард, а НАВУМОВІЧ, Уладзімір, 1998. Нацыянальныя меншасці. In *Беларусазнаўства: Навучальны дапаможнік*. Ed. П. Брыгадзін. Мінск: Завігар, s. 210–233.
- ДУНІН-МАРЦІНКЕВІЧ, Вінцэнт, 1984. *Творы*. Ed. Я. Янушкевіч Мінск: Мастацкая літаратура.
- ДУРНОВО, Н. Н., СОКОЛОВЪ, Н. Н. а УШАКОВЪ, Д. Н., 1915. *Опытъ діалектологической карты русскаго языка въ Европе*. Москва: Императорское Русское Географическое Общество/Русскій Филологическій Вестник.
- ЖУРАЎСКІ, А. І., 1982. Двухмоўе і шматмоўе ў гісторыі Беларусі. In *Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў*. Eds. М. В. Бірыла а А. Я. Супрун. Мінск: Навука і тэхніка, s. 18–49.
- ЖУРАЎСКІ, А. І., 1994. Статуты Вялікага княства Літоўскага. In *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Ed. А. Я. Міхневіч. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 534–536.
- ЖУРАЎСКІ, А. І., а КРАМКО, І. І., 1992. Важнейшыя адрозненні паміж новай і старай беларускай літаратурнай мовай. In *Жывая спадчына*. Ed. А. Я. Міхневіч. Мінск: Народная асвета, s. 106–129. [Reprint.]
- ЖУРАЎСКІ, А. І., а ПРЫГОДЗІЧ, М. Р., 1994. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. In *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Ed. А. Я. Міхневіч. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 147–156.
- Закон Беларускай савецкай сацыялістычнай рэспублікі аб мовах у Беларускай ССР. In *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Ed. А. Я. Міхневіч. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 647–652.
- ЗАПРУДНІК, Ян, 1993. Дваранства і беларуская мова. In *Беларусіка = Albaruthenica*, 2. Eds. А. Анціпенка et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 29–36.
- ЗАПРУДНІК, Янка, 2001. Беларускае (двадцатае) стагоддзе: Параўнальная рэтраспектыва. In *Нацыянальныя пытанні (Беларусіка = Albaruthenica, 22)*. Eds. Э. Дубянецкі et al. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 120–125.
- ЗАПРУДСКІ, Сяргей, 2002. Моўная палітыка ў Рэспубліцы Беларусь у 1990-ыя гады. *Arche*, 21, <<http://arche.home.by/index.html>>.
- ЗАПРУДСКІ, Сяргей, 2003. Беларуская мова ў яе кантактах з расійскай: у цісках аднімальнага білінгвізму. *Lětopis*, 50 (1), s. 73–93.
- ЗАПРУДСКІ, Сяргей, АЖНЮК, Багдан, а ЛАЎЖАЛЬ, Генадзь, 2001. Суб’ектыўная этнамоўная жыццёвасць і ідэнтычнасць: беларуска-ўкраінскае вымярэнне. In *Беларуская мова: Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы (Беларусіка = Albaruthenica, 19)*. Eds. Г. Цыхун et al. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 180–185.
- Звязда. <<http://www.zvyazda.minsk.by>>.
- ІВАНОВА, Святлана, 2001. Наколькі блізкія блізкароднасныя мовы (граматычны кантраст паміж беларускай і рускай мовамі). In *Беларуская мова: Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы (Беларусіка = Albaruthenica, 19)*. Eds. Г. Цыхун et al. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 157–172.

- ИЖАКЕВИЧ, Галина П., 1976. Богатство и выразительность русского языка. In *Русский язык – язык межнационального общения и единения народов СССР*. Eds. И. К. Белодед et al. Киев: Наукова думка, s. 21–27.
- Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Белорусская ССР. Москва: Центральное статистическое управление при Совете министров СССР, 1963.
- Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том IV, Национальный состав населения СССР. Москва: Статистика, 1973.
- КАБУЗАН, В. М., 1990. Народы России в XVIII в.: Численность и этнический состав. Москва: Наука.
- КАЛІНОЎСКІ, Кастусь, 1999. За нашу вольнасць: Творы, дакументы. Мінск: Беларускі кнігазбор.
- КАСПЕРОВИЧ, Г. И., 1985. Миграция населения в города и этнические процессы (на материалах исследования городского населения БССР). Минск: Наука и техника.
- КАСЦЮК, М. П., 1995. Барацьба з “нацыянал-дэмакратызмам”. Усталяванне дыктатарскага рэжыму ў БССР. In *Нарысы гісторыі Беларусі у 2-х частках*, ч. 2. Eds. М. П. Касцюк et al. Мінск: Беларусь, s. 144–153.
- КАСЦЮК, М. П., а ПАЛУЯН, У. А., 1995. Развіццё культуры. In *Нарысы гісторыі Беларусі у 2-х частках*, ч. 2. Eds. М. П. Касцюк et al. Мінск: Беларусь, s. 127–143.
- КАЎКА, Аляксей, 1993. Тэрыторыя ці нацыя? In *Беларусіка = Albaruthenica*, 2. Eds. А. Анціпенка et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 43–49.
- КАЎКА, Аляксей, 1996. Заходнерусізм. In *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. Том 3. Eds. Б. І. Сачанка et al. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 417–418.
- КІСЯЛЁЎ, Генадзь, 1999. Рыцар свабоды. In К. Каліноўскі. *За нашу вольнасць: Творы, дакументы*. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 7–24.
- КОНАН, У. М., 1994. Беларусізацыя. In *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Ed. А. Я. Міхневіч. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 78–80.
- КОТЛЯРЧУК, А. С., 1997. Самосознание белорусов в литературных памятниках XVI–XVIII вв. In *Русь – Литва – Беларусь: Проблемы национального самосознания в историографии и культурологии*. Eds. А. К. Кавко et al. Москва: Наследие, s. 82–91.
- КРАМКО, І. І., 1994. Каліноўскі Кастусь. In *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Ed. А. Я. Міхневіч. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 243–245.
- КРЫВІЦКІ, Аляксандр, 1998. Гаворкі беларускай мовы, пасляваенная моўная сітуацыя і дынаміка маўлення ў Беларусі. In *Беларуская мова*. Eds. А. Лукашанес, М. Prygodzič a L. Sjameška. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, s. 55–105.
- КУЗНЯЕВА, Соф’я, 1997. Праблемы беларуска-рускага культурнага ўзаемадзеяння першай паловы XIX ст. In *Беларусь паміж Усходам і Захадам (Беларусіка = Albaruthenica, 6)*, ч. 2. Eds. У. Конан et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 300–304.
- КУЛІКОВІЧ, Уладзімір, 1993. Мова і нацыянальная самасвядомасць. In *Беларусіка = Albaruthenica*, 2. Eds. А. Анціпенка et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 388–391.
- КУНОЎСКАЯ, Марына, 2002. Вазьму ўрокі трасянікі. In *Pravapis.org*, <http://pravapis.org/articles_by.asp> (přístup z července 2003).

- ЛАМЕНКА, У. Б., 1994. Дунін-Марцінкевіч Вікенцій Іванавіч. In *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Ed. А. Я. Міхневіч. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 185–187.
- ЛЫЧ, Л. М., 1995. Спроба нацыянальна-культурнага адраджэння. Палітыка беларусізацыі. In *Нарысы гісторыі Беларусі ў 2-х частках*, ч. 2. Eds. М. П. Касцюк et al. Мінск: Беларусь, s. 115–127.
- ЛЫЧ, Леанід, 2001. Праблемы захавання беларускай адметнасці ў славянскай супольнасці народаў. In *Нацыянальныя пытанні (Беларусіка = Albaruthenica, 22)*. Eds. Э. Дубянецкі et al. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 33–42.
- ЛЯШУК, Вікторыя, 1999. 3 гісторыі культуры мовы на Беларусі. *Slavica Slovaca*, 34 (1), s. 25–33.
- МАНАЕНКОВА, А. Ф., 1978. Русско-белорусские языковые отношения: на материале русских говоров Ветки. Минск: БГУ им. В. И. Ленина.
- МАРОЗАВА, Святлана, 1996. Моўная палітыка і практыка уніяцкай царквы ў Беларусі. In *3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)*. Eds. М. В. Біч а П. А. Лойка. Мінск: Экаперспектыва, s. 104–116.
- МЕЧКОВСКАЯ, Н. Б., 1994. Языковая ситуация в Беларуси: Этические коллизии двуязычия. *Russian Linguistics*, 18, s. 299–322.
- МЕЧКОВСКАЯ, Н. Б., 2002. Язык в роли идеологии: национально-символические функции языка в белорусской языковой ситуации. In *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart*. Eds. K. Gutschmidt et al. Dresden: Thelem, s. 123–141.
- МЕЧКОВСКАЯ, Н. Б., гкр. Языки массовой коммуникации в Беларуси: чередование кодов и семиотика в распределении языков и их вариантов. (23 s.)
- МІКУЛІЧ, Т. М., 1991. Этналінгвістычныя працэсы і нацыянальная самасвядомасць насельніцтва Беларусі. *Весці Акадэміі навук БССР: Серыя грамадскіх навук*, 4, s. 91–96.
- МІХНЕВІЧ, А. Я., 1982. Функцыі мовы і маўлення і праблемы беларуска-рускага двухмоўя. In *Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў*. Eds. М. В. Бірыла а А. Я. Супрун. Мінск: Навука і тэхніка, s. 50–75.
- МІХНЕВІЧ, А. Е., 1985. Основные аспекты проблемы. In *Русский язык в Белоруссии*. Ed. А. Е. Михневич. Минск: Наука и техника, s. 3–12.
- МЯРКІС, Вітаўтас, 1994. Праблема паланізацыі і русіфікацыі ў Літве XIX ст.: “Літоўская нацыя” і “літоўскі народ”. In *Беларусіка = Albaruthenica, 3: Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх ўзаемадзеянне*. Eds. А. Мальдзіс et al. Мінск: Навука і тэхніка, s. 34–39.
- МЯЧКОЎСКАЯ, Ніна, 2001. Сацыялінгвістычны погляд на чыннікі, тармазы і прыярытэты нацыянальнага адраджэння. In *Беларуская мова: Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы (Беларусіка = Albaruthenica, 19)*. Eds. Г. Цыхун et al. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 173–180.
- Народное хозяйство Республики Беларусь, 1993, 1995. Статистический ежегодник*. Минск: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь, 1994, 1996.
- НАСЕВІЧ, Вячаслаў, 1993. Да пытання пра саманазву Беларусаў у перыяд ВКЛ. In *Беларусіка = Albaruthenica, 2*. Eds. А. Анціпенка et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 97–100.
- Национальный состав населения Республики Беларусь и распространенность языков: Статистический сборник*. Том I. Eds. Г. И. Гасюк et al. Минск: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь, 2001.
- Наша Ніва*, роў. 1906–16 а 1991–2003. <<http://www.nn.by>>.

- Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: конец XIX – начало XX в. Eds. Э. Д. Днепров et al. Москва: Педагогика, 1991.
- Пагоня. <<http://pahonia.promedia.by>>.
- ПАДЛУЖНЫ, А. І., а ЧЭКМАН, В. Н., 1973. *Гукі беларускай мовы*. Мінск: Навука і тэхніка.
- ПАСТУХОВА, Надежда, 2000. *Союз России и Белоруссии: История, настоящее, перспективы*. Москва: Книга и бизнес.
- ПАЎЛАЎ, Міхаіл, 1993. Гістарычная пераемнасць саманазвы беларусаў і нацыянальная свядомасць. In *Беларусіка = Albaruthenica*, 2. Eds. А. Анціпенка et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 220–223.
- ПАШКЕВІЧ, Алаіза [= Мацей Крапиука], 1906. Як нам учыцца. *Наша Нива*, 1 (1), s. 4–5.
- Первая всеобщая перепись населения Российской Имперіи на основаніи высочайше утвержденного положения 5 Іюня 1895 года. 1896. (Exempláře se nacházejí ve sbírkách Slovanské knihovny v Praze; zde viz kopie sčítacího archu v příloze 3)
- ПОЛЬСКИ, С. А., et al., 1996. *Беларусы. Атлас. Этнагеаграфія, дэмаграфія, дыяспара, канфесіі*. Мінск.
- Праграмы Беларускае Ніжэйшае Пачатковае Школы. Менск: Цэнтральная Беларуская Школьная Рада, 1920.
- ПРЫГОДЗІЧ, М. Р., 1998. З гісторыі беларускай мовы і яе вывучення. In *Беларуская мова*. Eds. А. Лукашанец, М. Prygodzič a L. Sjańska. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, s. 13–24.
- Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. Eds. М. В. Бірыла а А. Я. Супрун. Мінск: Навука і тэхніка, 1982.
- РАДЗІК, Рышард, 1997. Паміж Расіяй і Польшчай: Нацыянальна-культурная эвалюцыя беларускага грамадства на працягу двух апошніх стагоддзяў. In *Беларусь паміж Усходам і Захадам (Беларусіка = Albaruthenica, 6)*, ч. 1. Eds. У. Конан et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 47–57.
- РАДЗІК, Рышард, 2001. Пецярбурскі «Гоман» як пачынальнік беларускай нацыянальнай ідэі ў XIX стагоддзі. In *Нацыянальныя пытанні (Беларусіка = Albaruthenica, 22)*. Eds. Э. Дубянецкі et al. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 76–87.
- Русский биографический словарь. (Adaptovaná onlineová verze encyklopedií Ф. А. Брокгауз а И. А. Ефрон: *Энциклопедический Словарь, 1890–1907*, а *Новый Энциклопедический Словарь, 1911–1916*.) Студия КОЛИБРИ, 1999–2003, <<http://www.rulex.ru/be.htm>>.
- Русский язык в Белоруссии. Ed. А. Е. Михневич. Минск: Наука и техника, 1985.
- Русский язык как средство межнационального общения. Eds. Ф. П. Филин et al. Москва: Наука, 1977.
- Русский язык – язык межнационального общения и единения народов СССР. Eds. И. К. Белодед et al. Киев: Наукова думка, 1976.
- Рэформа беларускага правапісу 1933 года. In *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Ed. А. Я. Міхневіч. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 464–467.
- САГАНОВІЧ, Генадзь, 2001. Сярэдневяковая Беларусь вачыма нямецкіх храністаў (XIV – пачатак XV ст.). In *Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства (Беларусіка = Albaruthenica, 21)*. Eds. В. Скалабан et al. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 41–45.
- САКАЛОВА, Марына, 1999. Паўночна-заходні край. In *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Том 5*. Eds. Г. П. Пашкоў et al. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 441.

- САМУСІК, Андрэй, 2001. Узаемадачыненні асветніцкіх сістэм усходнеславянскіх народаў у 70-я гг. XVIII – 30-я гг. XIX ст. In *Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства (Беларусіка = Albaruthenica)*, 21). Eds. В. Скалабан et al. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 187–193.
- СНАПКОЎСКАЯ, С. В., 1991. Праблема роднай мовы ў педагагічнай думцы Беларусі ў пачатку XX ст. In *Весці Акадэміі навук БССР, Серыя грамадскіх навук*, 4, s. 23–28.
- СОСНА, Уладзімір, 1994. Падзелы Рэчы паспалітай і лёс беларускага сялянства. In *Беларусіка = Albaruthenica*, 3: *Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне*. Eds. А. Мальдзіс et al. Мінск: Навука і тэхніка, s. 237–242.
- СОСНА, Уладзімір, 1996. Уніяцкае пытанне ў беларускай вёсцы ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. In *3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)*. Eds. М. В. Біч а П. А. Лойка. Мінск: Экаперспектыва, s. 90–103.
- СОСНА, Уладзімір, 1997. Пра некаторыя аспекты русіфікацыі Беларусі ў XIX ст. In *Беларусь паміж Усходам і Захадам (Беларусіка = Albaruthenica)*, 6, ч. 2. Eds. У. Конан et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 304–309.
- СТАЛИН, И. В., 1921a. Об очередных задачах партии в национальном вопросе: Тезисы к X съезду РКП(б), утверждённые ЦК партии. In *Сочинения*, том 5, <<http://www.magister.msk.ru/library/stalin/>>.
- СТАЛИН, И. В., 1921b. 1. Доклад об очередных задачах партии в национальном вопросе. In *Сочинения*, том 5, <<http://www.magister.msk.ru/library/stalin/>>.
- СТАЛИН, И. В., 1930. Политический отчёт Центрального комитета XVI съезду ВКП(б). In *Сочинения*, том 12, <<http://www.magister.msk.ru/library/stalin/>>.
- СТАРЖЫНСКАЯ, Наталля, 2001. Асаблівасці руска-беларускага двухмоўя ў дашкольнікаў. In *Беларуская мова: Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы (Беларусіка = Albaruthenica)*, 19). Eds. Г. Цыхун et al. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 205–211.
- Статистический ежегодник Республики Беларусь, 1997, 1999, 2001. / Statistical Yearbook of the Republic of Belarus, 1997, 1999, 2001.* Мінск: Міністэрства статыстыкі і аналізу Рэспублікі Беларусь, 1997, 1999, 2001.
- Статут Вялікага княства літоўскага 1588: Тэксты, даведнік, каментарыі.* Eds. І. П. Шамякін et al. Мінск: “Беларуская савецкая энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1989.
- Статыстычны штогоднік / Статистический ежегодник, 1925–1926.* Мінск: Цэнтральнае статыстычнае кіраўніцтва / Центральное статистическое управление, 1926.
- СУПРУН, А. Е., 1977. Некоторые особенности белорусско-русского двуязычия. In *Русский язык как средство межнационального общения*. Eds. Ф. П. Филин et al. Москва: Наука, s. 132–147.
- СЯЛЬВЕРСТАВА, Святлана, 1997. Паміж Польшчай і Расіяй: моўная сітуацыя ў Беларусі ў канцы XVIII–XIX ст. In *Беларусь паміж Усходам і Захадам (Беларусіка = Albaruthenica)*, 6, ч. 1. Eds. У. Конан et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 132–140.
- СЯМЕШКА, Лідзія І., 1998a. Кадыфікацыя арфаграфічных норм. In *Беларуская мова*. Eds. А. Лукашанец, М. Prygodzič a L. Sjameška. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, s. 148–154.
- СЯМЕШКА, Лідзія І., 1998b. Сацыялінгвістычныя аспекты функцыянавання беларускай літаратурнай мовы. In *Беларуская мова*. Eds. А. Лукашанец, М. Prygodzič a L. Sjameška. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, s. 25–54.

- Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны. <<http://tbm.iatp.by>>, 2003.
- ТАРАШКЕВІЧ, Б., 1929⁵. *Беларуская граматыка для школ: Выданьне пятае пераробленае і пашыранае*. Вільня, <<http://txt.knihi.com/taraskievic/hramatyka/>>.
- Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси. Kol. aut. Eds. А. Н. Булыко а Л. П. Крысин. Минск: Беларуская навука, 1999.
- ТКАЧЕВ, Михаил, 2001. Особенности возрождения национального самосознания в русской национальной общности Беларуси. In *Нацыянальныя пытанні (Беларусіка = Albaruthenica, 22)*. Eds. Э. Дубянецкі et al. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 164–171.
- ТОКЦЬ, Сяргей, 2001. Беларускі нацыянальны рух XIX – пач. XX ст. у кантэксце нацыянальных рухаў народаў цэнтральна-усходняй Еўропы. In *Нацыянальныя пытанні (Беларусіка = Albaruthenica, 22)*. Eds. Э. Дубянецкі et al. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 68–76.
- ТРУСАЎ, Алег, 1993. Чаму дрэнна выконваецца “Закон аб мовах у Беларускай ССР”? In *Беларусіка = Albaruthenica, 1*. Eds. А. Анціпенка et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 106–108.
- УСЦІНОВІЧ, Г. К., 1994. Наша Ніва. In *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Ed. А. Я. Міхневіч. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 384–386.
- ФЛАТАВА, Алена, 1993. Да пытання аб паланізацыі і русіфікацыі Беларусі ў XIX ст. In *Беларусіка = Albaruthenica, 2*. Eds. А. Анціпенка et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 131–133.
- ФИЛИН, Ф. П., 1977. Русский язык в советских национальных республиках. In *Русский язык как средство межнационального общения*. Eds. Ф. П. Филин et al. Москва: Наука, s. 5–14.
- ФІЛЯКОЎ, Уладзімір, 1993. Нацыянальная інтэлігенцыя і самасвядомасць беларусаў (канец XIX – пачатак XX ст.). In *Беларусіка = Albaruthenica, 2*. Eds. А. Анціпенка et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 138–143.
- ЦЫХУН, Г. А., 2000. Креалізаваны прадукт (трасянка як аб’ект лінгвістычнага даследвання). *Arche, 11*, <<http://arche.home.by/index.html>>.
- ЧИГРИНОВ, П. Г., 1997. *Очерки истории Беларуси*. Минск: Академия МВД РБ.
- Численность и состав населения СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. Москва: Финансы и статистика, 1984.
- ШАКУН, Л. М., 1984. *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*. Мінск.
- ШАКУН, Л. М., 1994а. “Беларуская граматыка для школ” Б. А. Тарашкевіча. In *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Ed. А. Я. Міхневіч. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 81–82.
- ШАКУН, Л. М., 1994b. Старабеларуская літаратурная мова. In *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Ed. А. Я. Міхневіч. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 531–533.
- ШАКУН, Л. М., 1995. *ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАГА МОВАЗНАЎСТВА*. МІНСК: УНІВЕРСІТЭЦКАЕ.
- ШАНСКІ, Аркадзь, 2003. Праз два пакаленьні ўсе загавораць па-беларуску. *Наша Ніва (27)*, <<http://www.nn.by/>>.
- ШАСТАВЕЦ, Ульяна, 1996. Брэсцкая унія: перадгісторыя, падрыхтоўка і заключэнне. In *3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)*. Eds. М. В. Біч а П. А. Лойка. Мінск: Экаперспектыва, s. 40–54.
- ШВЕД, Вячаслаў, 1997. Расійская палітыка ў галіне адміністрацыйнага ўладкавання далучаных тэрыторый Беларусі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай. In *Беларусь паміж*

- Усходам і Захадам* (Беларусіка = *Albaruthenica*, 6), ч. 2. Eds. У. Конан et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 295–300.
- ШИРЯЕВ, Е. Е., 1991. *Беларусь, Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах*. Минск: Навука и техника.
- ШОЛКОВИЧЪ, С., 1885. Польская пропаганда въ учебныхъ заведеніяхъ С. З. Края. In *Сборникъ статей разъясняющихъ польское дело по отношению къ Западной Россіи*. Ed. С. Шолкович. Вильна, s. 233–310.
- ШЫБЕКА, Захар, 1997. Горад – асяродак міжэтнічнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння ў Беларусі (па матэрыялах перапісу насельніцтва 1897 г.). In *Беларусь паміж Усходам і Захадам* (Беларусіка = *Albaruthenica*, 6), ч. 1. Eds. У. Конан et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 65–74.
- ШЫРАЕЎ, Яўген, 1997. Рэтраспектыўны погляд на этнічнае ўзаемадзеянне беларусаў з суседзямі. In *Беларусь паміж Усходам і Захадам* (Беларусіка = *Albaruthenica*, 6), ч. 1. Eds. У. Конан et al. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, s. 19–24.
- ЄРМОЛЕНКО, Світлана, et al., 1999. Історичний експурс про українську мову. In *Українська мова*. Ed. S. Jermolenko. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, s. 13–29.
- ЮХО, І. А., 1989. Статут 1588 і развіццё прававой думкі. In *Статут Вялікага княства літоўскага 1588: Тэксты, даведнік, каментарыі*. Eds. І. П. Шамякін et al. Мінск: “Беларуская савецкая энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, s. 28–38.
- ЯНУШКЕВІЧ, Язэп, 1998. Абаронца праўды. In Ф. Багушэвіч. *Творы*. Ed. Я. Янушкевіч. Мінск: Мастацкая літаратура, 1998, s. 5–18.

PŘÍLOHY

PŘÍLOHA 1: GRAFY

Seznam grafů:

Graf 8: Počet knih a brožur v běloruštině a ruštině (1928–80)

Graf 9: Náklad knih a brožur v běloruštině a ruštině (1928–80)

Graf 10: Náklad periodického tisku časopiseckého typu v běloruštině a ruštině (1936, 1940, 1946–80)

Graf 11: Náklad novin v běloruštině a ruštině (1928–80)

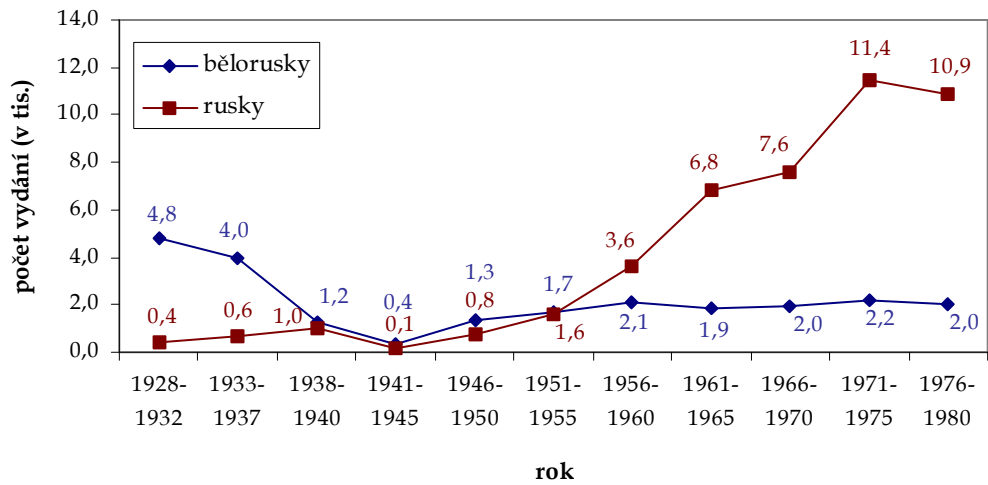
Graf 12: Počet knih a brožur v běloruštině v porovnání s celkovou produkcí (1985, 1990–2000)

Graf 13: Náklad knih a brožur v běloruštině v porovnání s celkovou produkcí (1985, 1990–2000)

Graf 14: Náklad periodického tisku časopiseckého typu v běloruštině v porovnání s celkovou produkcí (1985, 1990–2000)

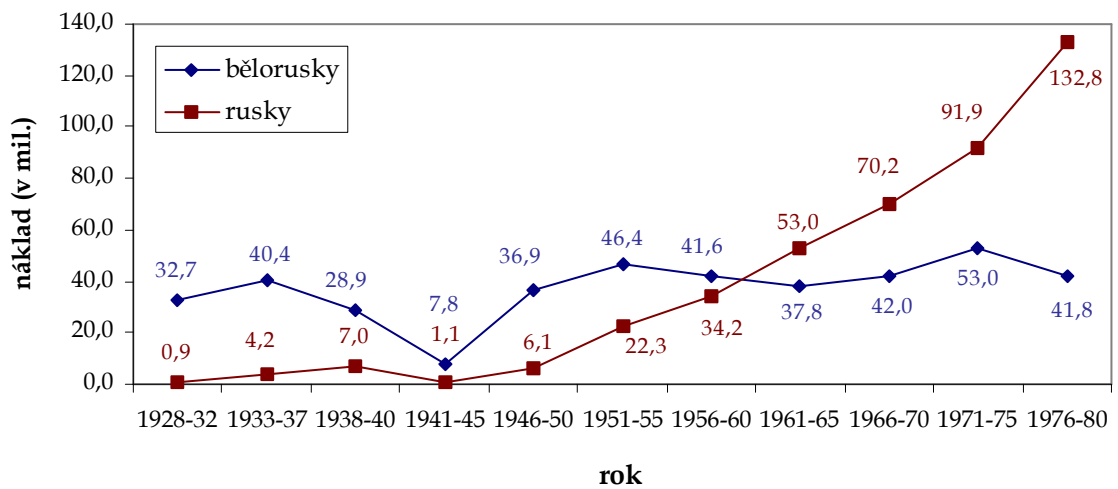
Graf 15: Náklad novin v běloruštině v porovnání s celkovou produkcí (1985, 1990–2000)

Graf 8: Počet knih a brožur v běloruštině a ruštině (1928–80)

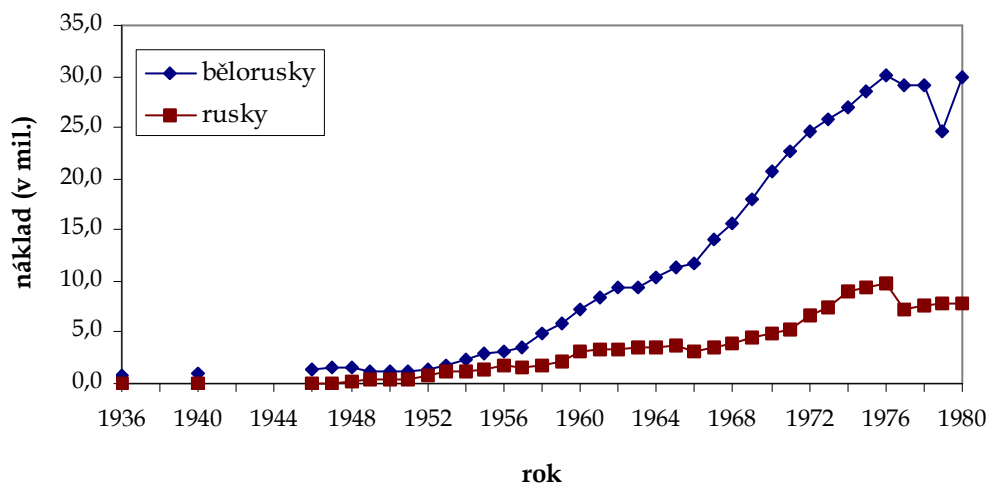
Zdroje: Друк... (1983: tab. 8)

Graf 9: Náklad knih a brožur v běloruštině a ruštině (1928–80)

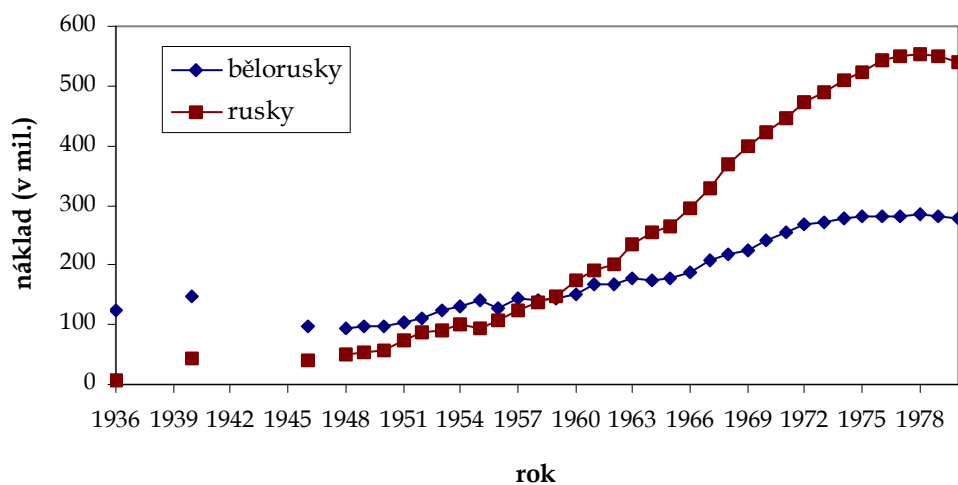
Zdroje: Друк... (1983: tab. 8)

Graf 10: Náklad periodického tisku časopiseckého typu
v běloruštině a ruštině (1936, 1940, 1946–80)

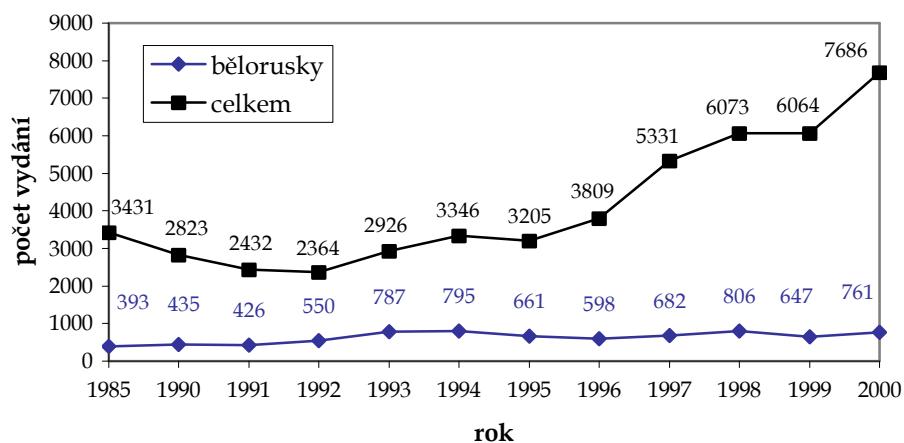
Zdroje: Друк... (1983: tab. 58)

Graf 11: Náklad novin v běloruštině a ruštině (1936, 1940, 1946–80)

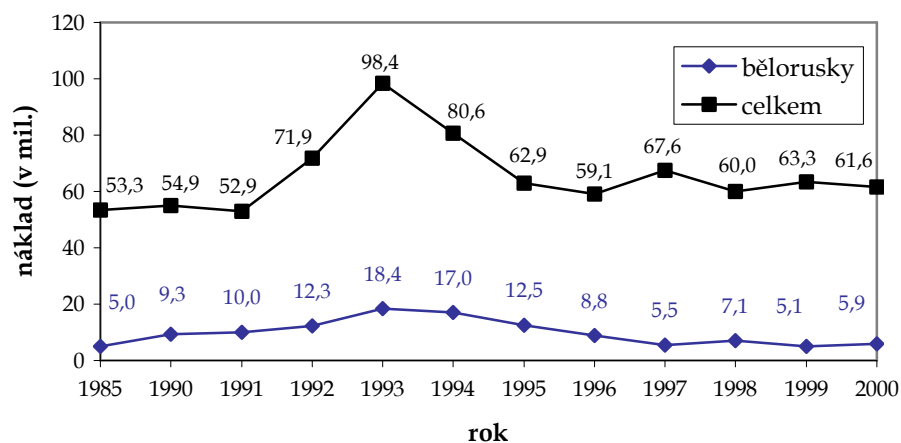
Zdroje: Друк... (1983: tab. 61)

Graf 12: Počet knih a brožur v běloruštině v porovnání s celkovou produkcí (1985, 1990–2000)

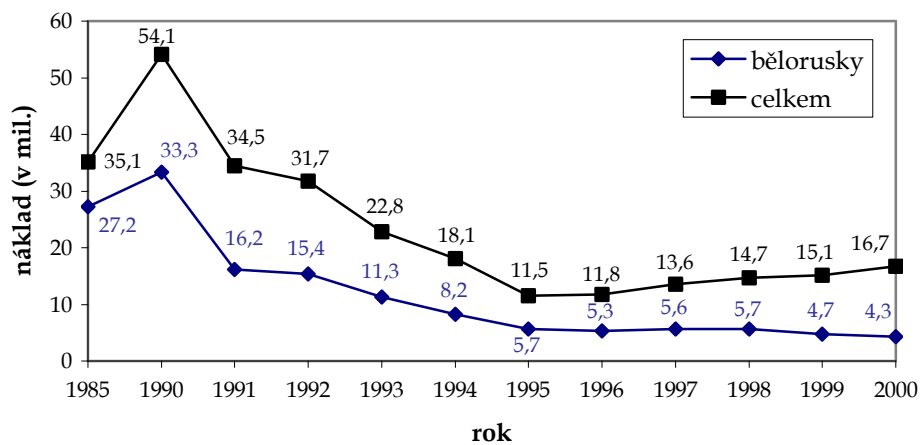
Zdroje: Народное... (1996: tab. 5.2.44.); Статистический... (1999: tab. 5.3.45.); Статистический... (2001: tab. 5.3.45.)

Graf 13: Náklad knih a brožur v běloruštině v porovnání s celkovou produkcí (1985, 1990–2000)

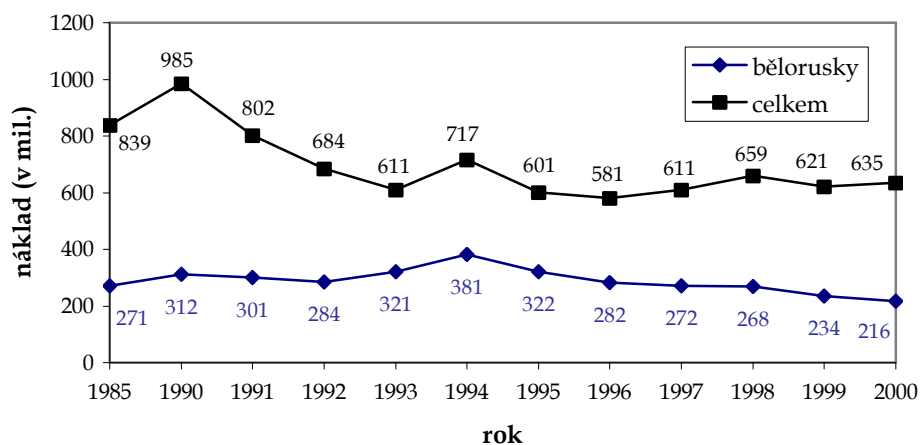
Zdroje: Народное... (1996: tab. 5.2.44.); Статистический... (1999: tab. 5.3.45.); Статистический... (2001: tab. 5.3.45.)

Graf 14: Náklad periodického tisku časopiseckého typu v běloruštině v porovnání s celkovou produkcí (1985, 1990–2000)

Zdroje: Народное... (1996: tab. 5.2.44.); Статистический... (1999: tab. 5.3.45.); Статистический... (2001: tab. 5.3.45.)

Graf 15: Náklad novin v běloruštině v porovnání s celkovou produkcí (1985, 1990–2000)

Zdroje: Народное... (1996: tab. 5.2.44.); Статистический... (1999: tab. 5.3.45.); Статистический... (2001: tab. 5.3.45.)

PŘÍLOHA 2: BĚLORUSKÉ ABECEDY, VÝSLOVNOST A TRANSKRIPCE

Běloruština má měkkostní konsonantickou korelaci; z ní jsou vyňaty konsonanty /r/, /c/, /d z/, /č/, /d ž/, /š/ a /ž/, které nemají svůj měkký protějšek. Fonémy /ci/ a /d zi/ jsou měkkými protějšky /t/ a /d/ a realizují se jako predorzální předopalatální afrikáty (oproti českým afrikátám mají silný závěr na bočních stranách dásní); realizace fonému /ɣ/ variují od faryngálního [ʁ] po velárně frikativní [ɣ] (srov. Падлужны а Чэман, 1973: 72nn., 217nn.). Fonémy /g/ a /gi/ se vyskytují jen v některých onomatopoích a slovech cizího původu. Grafémy Ъ a ѣ označují hlásku [w].

Běloruská písma jsou dvě – *кірыліца* (cyrilice) a *лацінка* (latinka) (viz Pačkajeu, 2002; srov. Mayo, 1977). Na internetu existuje sajt, na kterém je možné převádět texty z běloruské cyrilice do latinky, viz <<http://www.knihi.com/lacinizatar/>>. Některé běloruské písemné památky jsou i v arabském písmu (používali je tatarští imigranti). V současných běloruských elektronických textech, zvl. v e-mailových zprávách, se místo cyrilice někdy používá víceméně konvencionalizovaný přepis pomocí latinských písmen bez diakritiky a s vlivy angloamerického psacího systému. Existují i přepisy do jiných značkových systémů, např. standardizovaný přepis Library of the U. S. Congress nebo transkripční pravidla používaná Národní knihovnou v Praze (viz *Pravidla...*, 1967: 220n.¹⁴⁷). Pravidla Národní knihovny se ale v mnohém liší od zde uvedené transkripce. V tabulce na následující straně uvádím vlastní český přepis, vytvořený s přihlédnutím k doporučením *Pravidel českého pravopisu* (2002, s. 80n.). Je použit i v této práci.

¹⁴⁷ Tento odkaz mi poskytla Světlana Knollová z Národní knihovny v Praze, za což jí děkuji.

Tabulka 8: Česká transkripce běloruských cyrilských a latinských značek

Кірыліца	Łacinka	česká transkripce	Кірыліца	Łacinka	česká transkripce
А а	A a	A a	Ў ў	Ů ů	Ů ů
Б б	B b	B b	О о	O o	O o
В в	W/V w/v ⁵	V v	П п	P p	P p
Г г	H h	H h	Р р	R r	R r
Д д	D d	D d	С с	S s	S s
Дз дз	Dz dz	Dz dz	Сь сь	Ś ś	S s
Дзь дзь	Dź dź	Dz dz	Т т	T t	T t
Дж дж	Dž dž	Dž dž	У у	U u	U u
Е е	Je je/ie/e ¹	Je je/e ³	Ў ў	Ů ů	U u ⁴
Ё ё	Jo jo/io/o ¹	Jo jo/o ³	Ф ф	F f	F f
Ж ж	Ž ž	Ž ž	Х х	Ch ch	Ch ch
З з	Z z	Z z	Ц ц	C c	C c
Зь зь	Ž ž	Z z	Ць ць	Ć ć	C c
І і	Ji/I ji/i ²	I i	Ч ч	Cz/Č cz/č ⁵	Č č
Ў ў	J j	J j	Ш ш	Sz/Š sz/š ⁵	Š š
К к	K k	K k	Ы ы	Y y	Y y
Л л	Ł ł	L l	Ь ь		
Ль ль	L l	L l	Э э	E e	E e
М м	M m	M m	Ю ю	Ju ju/iu/u ¹	Ju ju/u ³
Н н	N n	N n	Я я	Ja ja/ia/a ¹	Ja ja/a ³

Pozn.: Apostrof ' se v české transkripci nepřepisuje.

¹ Samohláska bez předcházejícího *j* nebo *i* se píše po měkkém *l* nebo po tvrdé souhlásce (např. *los* = osud, *chłopczyk* = chlapec). Samohláska s předcházejícím *j* se píše na začátku slova nebo po samohlásce (např. *jaki* = který; *maja* = moje). Samohláska s předcházejícím *i* se píše po měkké souhlásce (např. *mianie* = mně, mě).

² Ji se píše na začátku slova nebo po samohlásce, i se píše po měkké souhlásce.

³ Písmena *e*, *ě*, *ю*, *я* se přepisují jako *je*, *jo*, *ju*, *ja*: (1) na začátku slova, (2) po apostrofu (') a (3) před písmeny pro samohlásku. Po písmenech pro souhlásku (s výjimkou *н*, *б*, *п*, *в*) se *e*, *ě*, *ю*, *я* přepisuje také jako *je*, *jo*, *ju*, *ja*. Skupiny *не*, *нэ*, *ню*, *ня* se však přepisují jako *ně*, *ňo*, *ňu*, *ňa* a skupiny *бе*, *не*, *ве* se přepisují s ohledem na český pravopis jako *bě*, *pě*, *vě*.

⁴ *Pravidla českého pravopisu* (2002) tu z jakýchsi důvodů doporučují *v* na konci slova. Mohlo by se zdát, že důvodem je snaha o zachování identity morfému (morfonematický princip), protože po připojení dalšího morfému začínajícího na samohlásku dochází k alternaci /w/ – /v/, např. *Быкаў* – *Быкав-а* (bylo by tedy *Bykav* – *Bykav-a*). Jenže /w/ se používá také za morfoném L např. v l-ových participiích (*ніцаў* – *нікала*). Není tedy důvod přinejmenším v těchto případech transkribovat *ŷ* jako *v* (**pisav* – *pisala*). Kromě toho se morfonematický princip jinak v českých přepisech běloruských textů neužívá (srov. *горад* – *гарадax* : *horad* – *haradach*, nepřepisuje se *horadach*). Proto tu navrhuji přepis *ŷ* jako *u*.

⁵ První uvedená varianta se psala do 20. let 20. století, pak druhá varianta.

**PŘÍLOHA 3: PRVNÍ VŠEOBECNÉ SČÍTÁNÍ OBYVATELSTVA RUSKÉHO IMPÉRIA
V ROCE 1897**

3.1. Titulní list sčítacího archu

3.2. Čtvrtý list sčítacího archu s instrukcí pro vyplnění rodného jazyka

3.3. Kopie výsledků z Grodněnské gubernie; osoby s rodným jazykem běloruským, velkoruským a maloruským figurují v kategorii Rusové.

PŘÍLOHA 4: NOVINY НАША НИВА / NASZA NIWA

- 4.1. Titulní list prvního čísla; noviny vycházely „ruskými a polskými písmeny“
- 4.2. Jakub Kolas (Dziaćka Karuś): „Biełaruskaja mowa u kazionnaj szkoli“, č. 7, 1906, s. 4
- 4.3. „Лист да рэдакцыі“, č. 1, 1908, s. 5

PŘÍLOHA 5: MAPA BĚLORUSKA

